

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Муҳаммад Али	Абдувахоб Нурматов
Эркин Воҳидов	Баҳамдулло Нурабуллаев
Кенесбой Каримов	Абдулла Орипов
Наим Каримов	Тўра Саидов
Тўра Мирзаев	Сирожиддин Саййид
Иқбол Мирзо	Энахон Сиддикова
Минҳожиддин Мирзо	Йўлдош Солижонов
Ғулом Мирзо	Хайриддин Султонов
Сувон Нажбидинов	Рустам Қосимов

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Назм бўлими мудири — Икром Отамурод
Наср бўлими мудири — Орзиқул Эргаш
Адабиётшунослик бўлими мудири — Олим Тўлабоев
Масъул котиб — Саъдулло Қуронов

УШБУ СОНДА:

Дурдона

Юсуф Хос ҲОЖИБ

ҚУТАДҒУ БИЛИГ (САОДАТГА ЭЛТУВЧИ БИЛИМ)

Парча

*Билимни буюк бил, заковатни йўл,
Улғудир икковин тута билган қўл.*

*Сўз дедим, исботи шундай келди мос,
Мендан эшит уни, қулогингга ос.*

«ҲИКОЯ БЎЛМАЙДИГАН ВОҚЕАЛАР» туркумидан

Ростдан, ҳалигача ҳам ишонмайман. Фисабилло беғараз яхшилик қилишга ўрганмаган одам, қандай ҳам ишонай!

Майли, сиз ҳам ишонманг, ўхшатиб айтолмагандирман, лекин бир оғиз ҳам ёлғони йўқ – шундай бўлган, нимага бу одам шундай қилди, деб ўзим ҳам қирқ йилдан бери ўйлайман.

Наср

Аҳмад АЪЗАМ

Шеърят

Саъдулла ҲАКИМ

Бола Ботир

Достон

*Неки яралмиш, бари
Сўзнинг жисму танидир.
Сўз – чизаноқ гавҳари,
Кўнгил сўз ватанидир.*

ЭРКАК
Ҳикоя

Гулноза ЭРНАЗАРОВА

Туш кўрипти. Йигирма йилча аввал Зулфия деган бир қиз амалиёт ўтагани ишхоналарига келганди. Ўша қизни кўлидан ушлаб кетаётганмиш. Бутунлай унутиб юборган эди. Нега тушига кирди? Ёдига тушди: юзида кулгичлари бор эди. Кеча мулозамат кўрсатган аёлнинг кулгичларидай чиройли кулгичлари бор эди...

Наср

Наср

ҚОРАҚУЮН Романдан парча

Нормурод НОРҚОБИЛОВ

Қалайбек ғулда ит тарбиялашнинг нозик сир-асрорларини баён қилаётган инисининг гап-сўзларини ҳазм қилолмай, сенга ғул ити не даркор, ҳатто нотинч замонларда ҳам ота-боболаримиз ғулда ит сақлашмаган, дея унинг орзу ўйларига сув сепишга уриниб кўрди. Бироқ тутган жойини кесмай қўймайдиган иниси унинг барча гап-сўзларини қулоғи ёнидан ўтказиб юборди.

Адабиётшунослик

Йўлдош СОЛИЖОНОВ

РУҲИЯТНИ ЁРИТГАН ШЕЪРИЯТ

(Атоқли шоир Эркин Воҳидов
портретига чизгилар)

Маълумки, Эркин Воҳидов тенгдош бўлган авлод адабиётга ўтган асрнинг 60-йилларида кириб келди ва ўзбек шеъриятини ҳам шаклан, ҳам мазмунан тубдан янгилади. Айнан шу йилларда кўлига қалам олган шоиру ёзувчилар юраги озодлик, эрк туйғуси билан тўлиб-тошган эди.

Ўзбек адабиёти дунё бўйлаб

Клавдия ПАНЧЕНКО

ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИ РУС ТИЛИДА

Янги бадий тузилма, модель ва шаклларда янги мазмун-моҳият, руҳият қирралари, анъанавий маънавий қадриятларни баҳолаш, янги шахс концепцияси (бутунлиги, қарашлари, фикрлари) йўлида самарали изланишлар ўзбек замонавий ҳикоячилигининг бадий тузилмаси, жанр кўламини безайди.

Мулоҳаза

Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “КАРТИНА” ҲИКОЯСИ, “МАФТУНИНГМАН” КИНОКАРТИНАСИ ВА КОНФЛИКТСИЗЛИК “НАЗАРИЯ”СИ

Ижодкор эркинлиги деганда, мен асар яратиш жараёнида адибнинг ўзини тўла эркин ҳис қилиши, турли мавзуда, турли тарзда бемалол экспериментлар ўтказиш эркинлигини тушунаман. Ана шундай шароитда, адабиётда янги бадий ғоялар, янги оқимлар, янги жанрлар юзага келади ва миллий бадий тафаккур даражаси юксакка кўтарилади.

МУНДАРИЖА

ПУБЛИЦИСТИКА

Энахон Сиддиқова. Эзгуликлар рамзисан, Ватан!5

ШЕЪРИЯТ

Саъдулла Ҳаким. Бола Ботир. Достон.10
Абдулла Орипов. Мўъжаз дoston таассуротлари.10
Ибодат Ражабова. Кўзин очар саноқсиз хилқат. Шеърлар.37
Турсун Али. Сени излар соғинч тўла кўзларим. Шеърлар.40
Олима Набизода. Ой... сочларимни кумушга бўяр. Шеърлар.43
Вафо Файзуллоҳ. Исминг билан маъноли дардим. Шеърлар.103
Шодмонкул Салом. Шамол най чалаяпти. Шеърлар.106

НАСР

Нормурод Норқобилов. Қорақуюн. Романдан парча.23
Назар Эшонкул. Роман ҳақида икки оғиз сўз.23
Ғафур Шермуҳаммад. Қудук. Қисса.45
Аҳмад Аъзам. Ҳикоя бўлмайдиган воқеалар. Туркум ҳикоялар.74
Гулноза Эрназарова. Эркак. Ҳикоя.81
Шукур Жаббор. Олтин ғишт. Синергетик ҳикоя.111

ДРАМАТУРГИЯ

Шодмон Отабек. Сен учун яшайман.63

ТИЛИМИЗ – ХАЗИНАМИЗ

Фаррух Атаев. Дунё ва туркий тил.85
Қозоқбой Маҳмудов. Ҳавас ва интилиш.85

ДУРДОНА

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Парча.95

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ТАҲЛИЛ КЎЗГУСИДА

Пошшажон Кенжаева. Турк ҳикоячилигининг даврлаштириш масаласи.99

ЖАРАЁН

Янги авлод овози. Сухбат. Дилмурод Қуранов. Раҳимжон Раҳмат. ..116

МУЛОҲАЗА

Зухриддин Исомиддинов. Абдулла Қаҳҳорнинг “Картина” ҳикояси, “Мафтунингман” кинокартинаси ва конфликтсизлик “назария”си.127

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Фарғона ёшлари ижодидан.131

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ДУНЁ БЎЙЛАБ

Клавдия Панченко. Ўзбек ҳикоялари рус тилида.141

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Дилнавоз Юсупова. Алишер Навоий тахмислари.143

ТАХМИСЛАР

Соҳиб Музаффар. Огаҳий ғазалига тахмис.148
Ақром Малик. Навоий ғазалига тахмис.150

ҒАЗАЛ БЎСТОНИ

Эрмамат Нурматов. Сен табассум айлагач. Ғазаллар.152

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Йўлдош Солижонов. Рухиятни ёритган шеърият.154
Яшар Қосимов. “Мени шеър боғига етаклаган ким?”159
Доно Бекчанова. Икки ҳикояга бир назар.166
Жалил Ҳазратқулов. Адибнинг муҳташам “Улуғ салтанат”и.170

ГУЛҚАЙЧИ

Турсунбой Боймиров. Ошқовоқ. Ҳажвия.174

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2013

2-сон

Муассис:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин.
Тахририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монелик кўрсатилса, Тошкент – 100000, “Амир Темури” тор кўчаси, 2. Республика “Матбуот таркатувчи” акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.
Обуна индекси — 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
“Ўзбекистон” кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
10.04.2013 йил.

Қоғоз бичими 70x108 ¹/₁₆.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.
Шартли босма тобоғи 15,4.
Наشريёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 3375 нусха.
Буюртма № 101-13

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562–рақам билан рўйхатга олинган.
“Ўқитувчи” НМИУ босмаҳонасида чоп этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.

Журнал икки ойда бир марта чоп этилади.

Саҳифаловчи ва дизайнер:
Хуриш Иброҳимов
Мусахҳихлар:
Дилфуза Маҳмудова,
Раъно Ҳакимжоновна
Рассом:
Шомирза Турдимов

Copyright © “Шарқ юлдузи”

ЭЗГУЛИКЛАР РАМЗИСАН, ВАТАН!

Қишнинг айни чилласида фарзандларим билан ота-онамнинг қабрини зиёрат қилгани Олтиариққа шошяпмиз. Қор босган далаларга маҳлиё бўлиб эътибор бермабманми, ўғлимнинг ҳайратомуз хитоби хаёлимни бўлди:

– Вой-бўй, лайлакларни! Қаранглар! Шундай совуқда ҳам иссиқ юртларга учиб кетишмабди! Совқотишмасмикин?!

Ўғлим симёғочларга қурган инлари атрофида тўда-тўда бўлиб учиб юрган лайлакларга завқланиб боқди. Мен: булар мўъжизакор қушлар, улар файзу баракотли юртлардан кетишмайди, демоқчи эдим, менга жилмайганча термилиб турган кенжа қизимнинг бир нимага оғиз жуфтлаб турганини сезиб гапирақол, дегандек қарадим. Унча-мунча шеър тўқиб юрадиган Моҳинур қизим акасига шоирона жавоб қилди:

– Билмайсизми, қачондан буён лайлаклар бошқа ўлкаларга кетмай қўйишганини? Улар ҳам бизга ўхшаб эркинликни, осойишталикни, озодликни, шундай гўзал манзилларни яхши кўришади.

Болаларимнинг покиза, ёруғ туйғуларидан, оддий ҳақиқатни англаб, тушунаётганларидан томоғим ачишди, кўзларимга ёш куйилди.

Пойтахтимиз азим Тошкентга борсам, бунёд этилган Мустақиллик тимсоллари, ўзбек тафаккурининг ҳайкалларидай қад ростлаган Эзгулик аркаси, Мустақиллик майдони, Бахтиёр она сиймоси, Анжуманлар саройи, Маънавият саройи, Навоий кўчаси (бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин)ни кўриб кўзинг қувнайди. Бу – муқаддас, ватан каби азиз тимсоллар кўнглимиз, қаддимизни юксак-юксакларга кўтаради. Қувончлиси, бу каби тимсоллар ҳар бир шаҳар, ҳар бир туман, ҳар бир қишлоқда қуриляпти. Булар – бағрикенг, тинчликпарвар, фидойи ўзбек халқининг эзгу орзулари рамзи. Ташриф буюрганлар бу ерда ватанни англайдилар, келажакларини аён кўрадилар.

Ўтган йили гувоҳ бўлганим, Фарғона шаҳрида бунёд этилаётган минг ўринли Санъат саройи пойдеворига ғишт қўймоқчи бўлаётган ишчиларни бош уста тўхтатди. Кейин кўчанинг нариги юзида бобоси билан етаклашиб бораётган уч ёшлар чамасидаги болакай олдида борди. Уни қурилиш майдонига олиб ўтиб, азот кўтардию хитоб қилди:

**Энахон
СИДДИҚОВА**

1954 йилда туғилган.

Фарғона Давлат институтининг филология факультетида ўқиган. Ижодкорнинг “Қорақўз турналар”, “Суманбар насим”, “Кўнгил уфқлари”, “Ишқ ифори” номли шеърый, “Сирли тун фарёди” номли насрий ҳамда бир қатор бадиий-публицистик китоблари нашр этилган. Ҳозирда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Фарғона вилоят бўлими масъул котиби. “Дўстлик”, “Эл-юрт ҳурмати” орденлари совриндори.

– Рухсат берсаларинг, биринчи ғиштни шу полвон қўйиб берсин! Ишчилар қарсақ чалиб юборишди. Биринчи ғиштни бобоси ёрдамида пойдеворга қўйган жажжи болакайнинг қувончи, ҳайрати ва беғубор туйғулари кўзларида чакнаб кетди. Айтмоқчи бўлганим, бу улкан бунёдкорликларга гувоҳ бўлиб улғаяётган янги авлод қурадиган мухташам тимсолларнинг бўй-бастини нечоғлиқ улғувор бўлишини тасаввур этиш қийин эмас.

Йигирма икки йил!.. Бу – мангулик олдида оний лаҳзалар, лекин ана шу қисқа солнома ниҳоятда буюк воқеаларга бой бўлди. Дунё Ўзбекистонга юз тутди, буни бутун жаҳон ҳамжамияти тан олиб, ҳайрат кўзи билан боқиб турибди.

Одамлар билан суҳбатлашиб, кўрку таровати файзиёб бўлаётган Қўқон, Фарғона, Марғилоннигина эмас, ҳар бир шаҳару қишлоқларни кезиб, шуни англадимки, мамлакатимиз йигирма икки йил мобайнида олдинги ҳолатига мутлақо ўхшамайди. Энг улкан ўзгаришлар халқимиз тафаккурида, қалбида рўй бераяпти. Одамларимизнинг кўнглида эртанги кунига ишонч, ифтихор, ватанпарварлик туйғулари юксалганини кўраман. Бугун юртимиз дунёда ўзининг ўрнини топган, ўзининг мустақил сиёсати билан ҳеч қайси давлатнинг этагини ушламасдан, ма-наман деб туриб, ўз сўзини айтаётган мамлакат.

Президентимиз ҳар бир нутқларида эл ризолиги, унга муносиб турмуш шароити яратиш масаласига устувор вазифа сифатида қарайдилар. Бу ҳазрат Навоий бобомиз орзулари, умумбашарий ғояларига ҳамоҳанг. "Эл шод эрмас, мамлакат обод эрмас", дейдилар Навоий ҳазрат бир байтларида. Яъни қачон мамлакат обод бўлади – қачонки эл шод, турмуш фаровон бўлса. Бугун мамлакатимиз иқтисодиёт, халқ таълими, тиббиёт каби соҳаларда дунёнинг энг кучли, ривожланган давлатлари қаторида юксак обрў-эътиборга эга бўлиб турганлиги унинг ЯНГИ АСРИ бошланаётганлигига шаҳодатдир...

Яқинда ўзим туғилиб ўсган маҳалламга тўйга бориб, болалигим ўтган кўчалардаги ўртоғим хонадонини топа олмай қолдим. Кўчанинг бошидан-охиригача барча хонадонлар янгитдан миллий, шарқона ва замонавий услубда қуриб битказилган.

Дарҳақиқат, вилоятда ўтган бир йил ичида Президентимизнинг "Фарғона шаҳрининг бош режасини амалга ошириш, 2012-2015 йилларда ижтимоий ва транспорт коммунал инфратузилмаси объектларини қуриш ва реконструкция қилиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори шаҳарда мисли кўрилмаган ўзгаришларга асос солди. Бош режага мувофиқ, Фарғона шаҳрининг архитектуравий-режалаштириш қиёфасини миллий аънаналар ва замонавий шаҳарсозлик меъёр ва талаблари асосида тубдан яхшилаш, аҳоли турар-жойлари ва ижтимоий соҳа объектлари, йўл-транспорт ва муҳандислик-коммуникация инфратузилмасини янгитдан қуриш, экологик вазиятни тубдан яхшилаш ва шунинг асосида аҳолининг яшаши учун муносиб ҳамда сифатли шароитлар яратиш мақсадида, жами 1,3 триллион сўмдан зиёд бунёдкорлик, ободончилик ишлари жадал суръатлар билан олиб борилаяпти.

Вилоятда биргина янги лойиҳадаги намунавий уйлар ўтган йили 840 та қурилган бўлса, 2013 йилда 1200 та қуришга жадал киришилди. Янгитдан қуриладиган 150 та беш қаватли замонавий уйлар йигирма мингта оиланинг турмуш тарзига янгича ҳаёт, саодатмандлик бағишлаши – икки қарра иккидай аён.

Бугунги янги давр кишилари, қаҳрамонларининг тез ўзгариб бораётган воқелик қайновларида ўз ўрнини топиш, меҳнат билан ўз бахт-иқболини яратиш, изланиш-интилишларини ҳаққоний ёритиш, уни бадий адабиётга олиб кириш ижодкорлар олдида турган энг долзарб вазифа деб ўйлайман. Кейинги уч-тўрт ой мобайнида бормаган одам Фарғона, Қўқон шаҳарларини кўриб танимай қолиши, қисқа вақтда бунёд этилган архитектура ансамбллари, халқимизнинг бунёдкорлик, ижодкорлик салоҳиятидан ҳайратга тушмасдан иложи йўқ. Бунинг учун халқнинг ичига ки-

риш, етти яшардан етмиш яшаргача бўлган одамларнинг интилишлари, ватанга муҳаббати, шеърятга, санъатга бўлган ихлосу иштиёқини қалбан ҳис этиб, эл-юрт орасида юриб қанчадан-қанча истеъдод эгалари, ихлосу эътиборли кишилар билан суҳбатлашсангиз, маънавий сарчашмаларимиз эзгу уммонга айланаётганига ишонч ҳосил қиласиз ва халқимиз олдида қанчалик қарздорлигингизни теранроқ англайсиз.

Бир сўз билан айтсам, бугун ҳамма соҳалар қатори миллий адабиётимизда ҳам гуркираш, юксалиш, эврилишлар содир бўлаяпти. Буни кўрмаслик, ҳис этмаслик мумкин эмас. Айниқса, Президентимизнинг Ўзбекистон Ёзувчиларига йўлаган муурожаати, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” фондиди ташкил этиш тўғрисидаги Қарори, унинг замиридаги чексиз ғамхўрликлари ўзбек адабиётини юксалиш йўлига олиб чиқди, ҳар бир ижодкорни учқур илҳом тулпорига миндирди, десам айни ҳақиқат бўлади. Бу борада вилоятимизда катта ташкилий ишлар амалга оширилганини фахр билан айтгим келади.

Вилоятимиз ҳокимининг қарорига кўра, вилоят Ёзувчилар уюшмаси автомашина, зарур ташкилий-техник, маиший жиҳозлар, янги бино билан таъминланди, уюшма қошида китоб маркази ташкил этилди. Ўзбек мумтоз адабиётининг таниқли вакиллари: Хувайдо, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Ҳазиний, Чархийнинг уй-музейлари, мақбаралари таъмирдан чиқарилди, ободонлаштирилди. Кейинги уч-тўрт йилнинг ўзида улуғ сўз санъаткорлари: Хувайдонинг девони, Фурқатнинг “Муҳаббат йўлида”, Увайсийнинг “Мазмун маъдани”, Муқимийнинг “Боғ аро”, Ҳазинийнинг девони, Чархийнинг “Қиёлаб ўтди”, Рожий Марғилонийнинг девони, Умарали Норматовнинг Худойберди Тўхтабоев тўғрисидаги “Саргузаштлар сардори”, “Увайсий издошлари”, “Марғилоннома”, “Марғилон гулшани”, “Ҳазиний юртида”, “Фарғона – истиқлол солномаси”, Сиддиқ Мўминнинг “Оиладан бошланар ватан” китоблари Тошкентдаги нуфузли нашриётларда чоп этилди. Шунингдек, вилоятдаги 62 нафар ёш истеъдодларнинг ижод намуналаридан ташкил топган “Ҳайрат булоқлари” китоби нашр қилингани ва асар тақдимоти Тошкентда, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ўтказилиб, адабиётимизнинг таниқли намояндалари, таниқли адабиётшунос олимлар томонидан ёшлар ижодига юксак баҳо берилганлиги Президентимизнинг ёш истеъдодларни камол топтириш борасидаги ғамхўрликларининг амалий натижасидир. 62 нафар таниқли шоирларнинг ижод намуналари жамланган “Фарғона оҳанглари” антологияси ҳам адабий ҳаётимизда катта воқелик бўлди.

Ҳар сафар адабиёт байрамларида ижодкорлар ўзларининг шеърлари, ҳароратли сўзлари билан халқимизни руҳлантириб, шундай улуғ юрт фарзанди эканлигимизга, тинч ва фаровон ҳаётимизга шукроналик, фахр-ифтихор туйғуси билан бориб, улар олдида ҳисобот берадилар. Хуррият, мустақиллик бизга нима берди? Буни халқ билан бўлган қизғин учрашувлар, суҳбатларда теран англаш мумкинлигини, қалбан ҳис этиш, кўз билан кўриш мумкин.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан ўтказилаётган “Истеъдод мактаби” танловида эътироф этилаётган ўнлаб ёш ижодкорларнинг асарлари “Адиб” нашриёти томонидан йигирма минг нусхада чоп этилиб, мамлакатдаги барча ўқув юртларига бепул тарқатилаётганлиги истеъдодлар сафини кенгайтириш, ўзбек адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқиш учун пойдевор қўймоқда. Вилоятимизда ҳар йили ёш истеъдодлар ўртасида мустақиллигимиз олдидан “Энг яхши шеърый асар”, “Энг яхши насрий асар”, “Энг яхши таржима асар” номинациялари бўйича ижодий танловлар ташкил этилмоқда ва танлов ғолиблари бўлган ёш ижодкорларнинг асарлари китоб ҳолида нашр этилиб, улар компьютер тўпламлари билан мукофотланмоқда. Шунингдек, водий вилоятлари ўртасида анъанавий тарзда ўтказиб келинаётган минтақавий “Марғилон мушоираси” танлови ҳам ҳар йили янги истеъдодларни кашф этмоқда.

Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон Халқ шоири, устозимиз Эркин Воҳидовнинг бир гаплари бор: “Шундай даврлар бўладики, ижодкорнинг ижтимоий ҳаётга, воқеликка муносабати, ижтимоий фаоллиги баъзан ёзган асаридан кўра ҳам муҳим аҳамият касб этади”. Ҳақиқатан ҳам, бугун ниҳоятда мураккаб, таҳликали даврда, ҳатто энг кучли мамлакатлар ҳам иқтисодий таназзуллар исканжасида, турли хавф-хатарлар гирдобида турган бир даврда яшаймиз. Президентимизнинг таъбири билан айтганда, дунёдаги ёвуз кучлар маънавиятимиз илдизларига болта урмоқ, ёшларимиз тарбиясини издан чиқармоқ учун мафкуравий курашни турли йўллар билан ғоят кучайтираётган пайтда ёзувчи, шоир фақат асар ёзишим керак, деб хилватга чекиниши мумкинми? Президентимиз ижодкорлар олдига ўзбек адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқиш, бадий сўз қудратини, халқимиз маънавиятини юксалтириш, ёзувчининг ижтимоий фаоллиги, фуқаролик позициясини оширишдек масъулиятли вазифани долзарб қилиб қўймоқда. Шунинг учун ҳам вилоят ижодкорлари халқимизнинг барча қатламлари ичига киришга, айниқса, ёшлар билан ўтказилаётган суҳбат ва учрашувларнинг ғоят таъсирчанлигини ошириш, улар онги-шуурига “оммавий маданият” орқали худди наркотиклар каби кириб келаётган, миллий маҳдудлик, ёвузлик, диний экстремизм каби ёт ғояларнинг захри қотил, алдов-тузоқ эканлигини нафақат бадий сўз қудрати, балки юзма-юз туриб ҳароратли сўз билан ҳам тушунтиришимиз бугунги кунда жуда муҳим.

Қаранг, дунё олимларининг хулосасига кўра, иқтисодий инқирозлар маънавий инқирозлар илдизидан ўсиб чиқаркан. Бугун дунёдаги энг кучли мамлакатларнинг ҳам илдизига болта ураётган иқтисодий бўҳронларнинг бош сабабчиси – маънавий ҳалокат, таназзул экан. Президентимизнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарларида огоҳликка чорловчи иборалари ҳикматдай жаранглайди. “Дунёдаги зўравон ва тажовузкор кучлар қайси бир халқ ёки мамлакатни ўзига тобе қилмоқчи бўлса, авваламбор, уни қуролсизлантиришга, ягона энг буюк бойлиги бўлмиш миллий қадриятлари, тарихи ва маънавиятидан жудо қилишга уринади”. Маънавиятга қарши қаратилган ҳар қандай таҳдид ўз-ўзидан мамлакат хавфсизлигини, унинг миллий манфаатларини, соғлом авлод келажагини хавф-хатарга қўяди ва жамиятни инқирозга олиб келади.

Оммавий маданиятнинг ҳалокатли таъсири аллақачон оммавий ахборот воситалари, интернет орқали вабодай ёпирилиб келмоқда. Оммавий ахборот воситаларида дунёнинг тараққий этган давлатларида турмуш қуриш ёшидагиларнинг 80 фоизи оила қуришни, оила қурганларнинг 70 фоизи эса фарзанд кўришни истамаётгани, ит, мушук боқиб олишни афзал кўришаётгани, оила муқаддаслигига дарз кетаётгани, дунёнинг 12 та мамлакатида бир жинслилар никоҳига расман рухсат берилгани ҳақида бонг урилмоқда. Шундай хабарларнинг бирида, америкалик Роберт исмли бир бойвачча йигитнинг ўз жонига қасд қилгани ёзилади. Йигит бор мол-мулкни ўз кўппагига васият қилиб қолдиради. Унинг миллионларига умид қилиб юрган маъшуқаси Анжелика бу фожиадан талвасага тушади ва адвокати билан маслаҳатлашиб, Робертнинг кўппагига турмушга чиқади ва бор бойлигига эга бўлади. Мана Фарб мафкурасининг бир манзараси. Бизда, афсуски, баъзан машҳур спектаклда айтилганидек, “чет элнинг хўрозқанди бўлса, ётиб ялаш” қусури бор. Куну тун интернетлар қаршисида ўтирган, ҳали ҳаёт ҳақиқатини, турли муғамбирона тузоқ, ахлоқсизликларнинг моҳиятини англаб улгурмаган, тажрибасиз ўсмир ёшларимизнинг бу каби “ўргимчак тўр”ларига тушиб қолмаслигига ким қафолат беради?!

Уйимизу ҳовлимизни ҳаминиша озода, саришта тутамиз, чангу ғуборлардан тозалаймиз. Темир буюм бўлган компьютеримизни турли микроб, вируслардан асраш учун антивирус ўрнатамиз. Лекин болаларимиз қалбини-чи? Беғубор қалбларни бало-қазодай, вабодай ёпирилиб келаётган оммавий маданиятнинг вирусларидан асраш учун нима қиляймиз? Кўзга кўринмас, лекин атом қуролидан ҳам қудратли

бўлган бу вируслар фарзандларимиз иймон-эътиқоди, номус-ҳаёсини емириб бораётганидан ҳамма ҳам огоҳми?

Донишманд боболаримиздан бирининг неча аср муқаддам: "Қалбинг деразасини дунёга очиб қўй. Токи ундан эзгуликлар, тоза ҳаволар, суманбар насимлар, қуёш нурлари кирсин. Лекин унутмагилки, огоҳ бўлгилки, ундан кираётган бўронун шамоллар, довуллар қалбинг Уйини вайрон этмасин", деган сўзлари худди бугунги кун учун, огоҳлик қўнғироғидай айтилгандай. Бугун интернетлар эшигини ёпиб қўйиб бўлмайди. Чунки замонавий тараққиёт қисмидан четда қолишнинг мутлақо иложи йўқ. Ахборот жадал айланмайдиган жамиятда тафаккур сушт бўлади, шу боисдан ҳам ахборот эркинлигига эришиш учун барча омиллар сафарбар этилмоқда. Ақл-идрок, фикр глобаллашуви жуда зарур. Майли, ёшларимиз интернет орқали дунёга ўз сўзларини айтсин. Лекин у орқали ёшларимиз онгига ёпирилиб кираётган, илдизларимизга болта ураётган ёвуз кулфатларнинг йўлини тўсадиган қудратли куч борми? Бор! Маърифат, маънавият ва миллий одобимиз. Бу – фарзандларимиз иймон-эътиқодини бутун қилиб тарбиялаш, уларда миллий руҳоният, ватанпарварлик, шукроналик туйғусини юксалтириш. Бу долзарб масалада қудрати "атомдан кучли бўлган адабиёт"нинг ўрни ғоят беқиёс, деб ўйлайман.

Яқинда вилоят Халқ таълими бошқармаси бошлиғи Зикрилла Тешабоев бир воқеани жуда ташвишланиб айтиб берди:

– Болалар ўртасида ўтказилган расм чизиш танловида бошланғич синф ўқувчисининг чизган расми эътиборимни тортди. Ўқувчи ўз расмини "Бизнинг оила" деб атабди. Расмда онаси, ака-опалари қуёшли айвонда жамулжам бўлиб дастурхон устида нонушта қилиб ўтиришибди. Лекин расмда отаси кўринмайди. Отаси вафот этганмикин? Менимча, ҳаёт бўлганида, албатта, тасвирлаган бўларди. Минг бир истиҳола билан боладан секин сўрадим: "Даданг қаерда, нега уни чизмадинг?"

Бола бамайлихотир жавоб берди:

– Дадам уйда, телевизор кўриб ётгандилар.

Ўқувчимнинг жавобидан ўйланиб қолдим. Бугун оталарнинг оилада фарзанд тарбиясидаги ўрнининг йўқолиб бораётганлиги биз педагогларни ғоят ташвишга соляпти.

Фикримни Президентимизнинг "Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор" номли рисолаларидаги пурҳикмат сўзлари билан мухтасар қилмоқчиман. "Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башариятнинг эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка давват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда". Қўлга қалам олишдан олдин шу эзгу каломни унутмасак, бас!

ДОСТОН

Саъдулла ҲАКИМ

1951 йилда туғилган.
ТошДУнинг журналис-
тика факультетини
туғатган.

Шу кунга қадар унинг
“Ҳамал тонглари”,
“Сен кутган баҳор”,
“Ёз оқиоми”, “Она
сўз”, “Сайланма”,
“Кўнгил юзи”, “Кўҳна
нақл” каби шеъррий
тўпламлари нашр
этилган.

Бола Ботир

Достон

Нурота тизма тоғларию
Оқтов ва Қоратов оралигида
Бола Ботирдек шоир ўтмаган.
Эргаиш Жуманбулбулдан кўп йиллар олдин.
Султон кампирдан кўп йиллар бурун.
Тилла кампирдан кўп йиллар аввал.
Бошқа туғилмайдиём. Бошқа туғилмас ҳам.

У жуда кўп ёзган. Кўёшни патқалам,
осмонни қозғоз қилиб ёзсанг ҳам
унинг ёзганлари сизмайди.
Ойнинг ҳошиялари ҳам шеърга тўлиб кетар,
доғ бўлмаган жойи қолмайди ойнинг.
Булутларга ортсанг ёзганларини
ер бағирлаб эмаклайди бели майишиб.
Шамолларга айтсанг увлаб юборар,
дунёни кўчирар.
Шамоллар шоир бўлиб кетар,
Бу дунёда кўрганини шеърга солар,
дунёсини шеър қилар.
Денгизларга айтсанг ичи қизиб,
қирғоқларни емириб ташлар.
Бола Ботир шунча кўб ва хўб ёзган.

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Халқ шоири

МУЪЖАЗ ДОСТОН ТААССУРОТЛАРИ

Ҳай, болалик йилларим-а!

Унинг сеҳрлари, ҳайратга тўла катта-катта кўзлари қаёқларда қолиб кетди экан?
Юлдузлар юлдуз эмас, жаннат томошаси эди-ку! Тоғлар оралаб чиқаётган кўёшнинг
илк нурлари биз билан гўёки ўйнашар, ботаётган офтоб рухсори эса паҳлавон бобо-
мизнинг юзлари янглиғ қизариб турарди. Қишнинг узун ва совуқ кечаларида оғилхона
қорамоллар нафаси билан исиб кетар, биз бола-бақралар эса бирон чечан амаки
атрофида тўпланиб, хира мойчиноқ ёруғида эртак тинглаганимиз-тинглаган эди. Эр-
так ичида бўри ҳам, тулки ҳам, арслон ҳам бор. Қурбақага айланган маликаю йигитга
айланган шер ҳам. Улар бизга қадрдон бўлиб кетгандилар. Айниқса, тулки. Бу сатанг,
олифта жонивор гоҳ тавияга, гоҳ паривашга айланар эди. Унинг нозларини эсланг... У
хатто кечалари дарича ёнига келиб гап ҳам пойлайди, дейишарди. Бўлса бордир.

*Воҳ, доғ-ей! Бола Ботир барини кўнглида ёзган.
Айтиб қолдирмаган.
Шундай бўлса-да, манов шеърни унга нисбат беришади.
Айтмай туриб, айтди, дейдилар:*

*Тил – лиқ тўла хазина,
Гўё кўр – қийғоч ўчоқ,
Бир баҳра олсанг яна
Ортаверар иштиёқ.*

*Тингла, Бола Ботирни,
Айтар ўла-ўлгунча:
Қиндаги пичоқ дамин
Қайдан билар келинчак?*

*Қанча меҳр берсанг кўп,
Шунча чирой очар ер.
Бола эмас, аёлни
Қаритар лаллайган эр.*

*Эшитмаганмидинг ҳеч
Ўстирсанг тувакда гул,
Оби шарбатни доим
Остидан қуйган маъкул.*

*Томирига етса бол -
Танига қон югуриб -
Кўрсатур гунча жамол.
Оддийдир бунинг сири:*

*Сутни солиб қувига
Ҳожати барор кези,
Қанча пишисанг, шунча
Қаймоқли бўлар юзи.*

Тонг отар, ер кўқарар, боғлар гуллаб, ҳосилга кирар, зардолию олмалар пишар:

*“Олманинг нозиклигидан
Кўринадир донаси.
Баргига шабнам кўнибдир,
Мен унинг девонаси”.*

Олманинг ичидаги доналариники илғаган кўз эгаси, унинг баргига қўнган шабнамга боққанда, девона бўлмасми? Қайда қолди ўша мўъжизалар, қайда қолди ўша шикаста ва тоза хаёллар?!

Одамларимизнинг кўллари қадоқ, ғадир-будур, товонлари қорайиб тарс ёрилиб кетган. Ўша замонларнинг меҳнату муҳити шунақа эди-да! Лекин уларнинг ўйчан кўзларида афсоналар, ривоятлар яшарди. Афсоналарда эса – рамзлар.

Яхшиям, бу дунёда кўнгил қатидаги мудроқ ҳисларни қайтадан уйғотадиган, эзгу хотираларни ёдга соладиган китоблар бор. Чингиз Айтматов асарларини эслайман. Буюк муаллифнинг талқинича, одамларнинг бир қавми қачонлардир Шохдор Она Буғудан ўриган, беозор болакай денгиздан паноҳ излаб, балиққа айлангиси келади, мангу айрилиққа маҳкум бахтиқаро келинчакнинг руҳи эса тоғу тошлар аро дарба-

**Бола Ботир айтгани
Хирмонга дон қўшади.
Бошидан кечирса ким
Асил дониш ўшадир!**

Сўзни анбиё айтса ярашар,
Сўзни Муҳаммад пайғамбар кирои айтган.
У ҳам, асли, бир сўзни айтган.
Бошқа айтилганлар бари ўша битта сўзга шарҳ.
Ҳазрат Навоий айтганлари ҳам
ўша битта сўзга битилган гўзал шарҳлар.
Сўз ўзи битта!
Бола Ботир шуни айтишидан кўрққан.
Оғизни ҳар куни уч мартадан беш бора чаймай,
нечук ул табаррук сўзни тилга оласан?
Билагингни тирсагинггача пок қилиб ювмай,
нечук қаламга қўл чўзасан?
Кўнглингни эътиқод нурига чаймай,
нечук сўзга зеб берасан?
Сўз қадрланса азиз!

**Эл ичра номи баланд,
Ҳар ишда фазли аён
Яшар эди Донишманд –
Тоза тийнат, покдомон.**

**Кимдир: “Олам иборат, –
Деса, – молекуладан”,
“Йўқ, сўздан бу иморат”, –
Дерди сирли куларкан.**

**Сўз унинг кўз ўнгида
Оқар эди жилдираб.
Гоҳ қоронги осмонда
Чақнар эди гулдираб.**

дар кезиб юради. Булар – ачиқ тақдирлар, булар юксак ва сирли поэзиядир. Одам боласи китоб ўқиётганда, уни ёзувчи ёзганини унутса дейман. Асарнинг ичида китобхоннинг ўзи ҳам яшаса дейман.

Шоир Саъдулла Ҳакимнинг “Бола Ботир” достонини ўқий туриб, мен шундоқ хаёлларга бордим. Дарҳақиқат, Бедил ҳазратлари айтганидек, асл шеърят ўзига хос бир оламдир, у учинчи дунёдир. Шоиримиз ажиб бир ҳикоят битибди. Достонда чуқур фалсафий-мажозий маънога эга шундай сатрлар бор:

*“Неки, яралмиш, бари
Сўзнинг жисму танидир.
Сўз – чиғаноқ гавҳари,
Кўнги сўз ватанидир”.*

Асарнинг шаклу шамойили унинг умумий руҳига ғоятда мос, халқона. Саъдулла Ҳаким ўз қаҳрамони Бола Ботир (бахши)ни бир ўринда қуйидагича таърифлайди:

*У қўшиқ айтаётганда, отлиқ отидан тушган,
Ўтирган одам ўрнидан туриб кетган,
Тик турган одам ўтириб қолган.*

*Бу дунёни ёритиб
Турган ҳам сўз, дерди у.
Инсон дардин аритиб
Турган ҳам сўз, дерди у.*

*Сўз айниса, диёнат
Ўлгани шу, дер эди.
Сўз қайнаса, қиёмат
Бўлгани шу, дер эди.*

*Неки яралмиш, бари
Сўзнинг жисму танидир.
Сўз – чиганоқ гавҳари,
Кўнгли сўз ватанидир.*

*Бир сўз бор – сўз аввали,
Жой олган дил тўридан.
Қолган барча сўз, асли,
Ўша сўздан ўриган.*

*Юрса ҳам, ўтирса ҳам
Фақат ўша ўйида,
Яшар эди Донишманд
Шу танҳо сўз кўйида.*

*Жон каби эди азиз
Ўша сўзнинг дийдори.
Охир йиқилди ҳолсиз,
Кетди тандан мадори.*

*Ўнгимиди, туши ё,
Билмас, – ҳарчанд уринди –
Сўз жамоли кўзига
Элас-элас кўринди.*

*Қувончидан кўксини
Ўртаб кетди ҳаяжон.
Чорлади шогирдларин
Ҳузурига ўша он.*

Хуллас, шоиримиз ўз услубини азалий шарқона қиссагўйлик билан вобаста қила билган. Достонда бахшиёна руҳ устувор.

Бола Ботир образи – мақсад ва эътиқод йўлида сўзни англаш орқали моҳиятга эришиш тимсоли. Сўз жамолида Яратган жамолини кўриш иштиёқида бир умр зору нигорон ўтган Донишманд чол каби. Пари қиёфасида ошиқлик тимсолини кўриб, масту беҳуд бўлган Бола Ботирнинг ўзи каби. Ҳар икки ҳолда ҳам жонфидолик мақсад сари етаклайди. Достонда айтилганидек: “Ўзини унутмай Ўзини таниган борми?”. Қадим ва юксак кўз қарашнинг янгича талқинлари эмасми бу фикрлар? Ана шу хусусиятларига кўра, “Бола Ботир” ҳам шаклан, ҳам мазмунан оҳорли дoston бўлибди, дейишга асосимиз бор.

Бадий ижодни тараққиётсиз, янгича ёндашувларсиз тасаввур этиб бўлмайди, албатта. Лекин у қадимий, мустаҳкам пойдеворларимиз устида қад кўтарса, яна ҳам яхшироқ. Менга ушбу мўъжаз дoston ўша кўрғонлар узра бўй кўрсатган нафис чечакка ўхшаб кўринди.

*Дупур-дупур жсон қуши
Депсиди қанот қоқиб.
Бошидан учиб хуши,
Тилдан қолди, боёқши.*

*Ёш айланди кўзида
Севинч ёши, гам ёши.
Ўқрар эди Дошишманд
Ўнкаси тўлиб-тошиб.*

*Сўзга қовушмай лаби
Ғўлдиради, сўнг сўлгин:
“Ана, у!”, деган каби
Осмонга чўзди кўлин.*

*... Устознинг очиқ кўзин
Шогирд аста ёпаркан,
Аҳд қилди: “Ўша сўзни
Бир кун сўзсиз топаман!”*

*Бола Ботир ўзи Худо берган йигит бўлган.
Айтишларича, қўшиқни маромига етказиб
шундай хиргойи қилганки,
эшитганлар дунёни унутган.*

*Нимани айтган экан деб, кексалардан сўрашса,
сўзи эсимизда йўқ деганлар.
Эсда қолган қўшиқ қўшиқми?
Бир хил кўйлак кийганинг сари тўзийверганидек,
ҳадеб айтилаверган қўшиқда ҳузур қолмасди.
Бошқа бировларнинг айтишича,
сўзи ўзи умуман бўлмаган.
Лекин бундай таъсирчан қўшиқларни
кейин бошқа ҳеч ким айтмаган.
У қўшиқ айтаётганда,
қуёш ҳам бир мuddат тўхтаб турган.
Ушанда, у қиёмга келган пайт бўлган.
У қўшиқ айтаётганда, отлиқ отидан тушган.
Ўтирган одам ўрнидан туриб кетган.
Тик турган одам ўтириб қолган.*

*У қўшиқ айтаётганда,
шамоллар боғлар устига ястаниб олиб,
чайқалиб-чайқалиб эшитган.
Қушлар унга ўхшаб қўшиқ айтамыз деб,
сўзини йўқотиб қўйган.
Шу-шу сайрайдию биров нима деяётганини тушунмас.
Тушунмагани учун роҳатланар.
Сўз ўзи ортиқча.*

*Ибн Сино билан Шайх сўзсиз сўзлашган-ку.
Тақво билан Худони таниган – обид.
Ақл билан таниган – ориф.
Қалб билан таниган – сўфий.*

Яна мана бундай:
 Йўл гардига айланган – мусофир,
 Эл дардига айланган – шоир,
 Гул рангига айланган – мусаввир.

Бир улуғ Шайх Ибн Сино довругини эшитиб, уни кўргани,
 у билан суҳбат қургани келар.
 Ҳар иккови бир муддат сукут сақлаб,
 бир-бирларига тикилиб туришар.
 Сўзсиз суҳбат охирида ҳар икки улуғ зот
 ўта иззат-икром билан хайрлашар.
 Кейинчалик, Шайх муридларига сўзсиз суҳбат ҳақида гапириб,
 Ибн Сино тўғрисида: “Мен Оллоҳни қалб билан таниган бўлсам,
 у ақл билан таниган экан”, деб айтар.
 Худди шундай,
 Ибн Сино ўз шогирдларига Шайх тўғрисида:
 “Мен Оллоҳни ақл билан таниган бўлсам,
 у қалб билан таниган экан”, деб айтар.
 Бир пас сўзламай, кўнгилга қулоқ солиб ўтириш,
 сўзсиз суҳбат қуриш нақадар яхши!
 Одамлар энг нозик сирларини сўзлашмас,
 кўнгилдан ўтказишар.
 Ҳамма фикрни кўнгилдан ўтказиш мумкин,
 лекин ҳамма кўнгилдан ўтганини сўзлаб бўлмас.
 У ҳолда, хотин эридан юз ўғирар,
 дўст биродари билан юз кўрмас бўлиб кетар.
 Кўз сўзга айлангани қандай яхши!
 Сўзни эшитиш сўзни беқадр қилиб қўяр.
 Сўзни, яхшиси, англаган маъқул.
 Сўзни ўқиш – маънога,
 Сўзни англаш – моҳиятга етаклар.
 Сўз кўзга айлангани қандай яхши!
 Румий ҳазратлари айтган эдилар-ку:
 кўзга айлансин кўнгил.

**Бамисли жавҳару зар тоғ ичинда,
 Моҳият нарсанинг андоқ ичинда.**

**Тафаккур дур каби ноёблигидан
 Мудом тутмиш макон чаноқ ичинда.**

**Ясаб тоштахтадан мўъжаз иморат,
 Магиз қадри баланд ёнгоқ ичинда.**

**Очар япроқ ичинда лола рухсор,
 Муҳаббат лаззати ардоқ ичинда.**

**Сенинг асли тилинг, ай ёр, шириндир,
 Садафдан кўргони дудоқ ичинда.**

**Қабоқ устида қолмиш қош, сабабким
 Қароғ – кўз гавҳари қабоқ ичинда.**

*Азал хукмин, аё, ҳар лаҳза ёд эт,
Азиздир жон қазо – сиртмоқ ичинда.*

*Униш бордир, яшаш бор, яшариши бор,
Сўлиши бордир гўзал шу боғ ичинда.*

*Мурод шу, қолдириб бир майса яшноқ,
Моҳият касб этмоқ тунроқ ичинда.*

*Хуллас, Бола Ботирдек ҳофиз бошиқа дунёга келмаган.
Унга бир гал қиёмат кўпкари бўлиб ётганда
чортоқда кўшиқ айтдиришар.
Чавандозлар кўшиқ селига маст бўлиб
Отларини совутишар.
Шу асно
Кўндалангига от ўйнатиб ўтар
тулки тумоқ кийган чавандоз.
Чавандоз қораширгай, кўзлари кўк бўлиб кўк эмас,
Мовий бўлиб мовий эмас, яшил бўлар.
Боққанда Бола Ботир кўзларини гўё тигдек кесиб ўтар.
Қулоқлари чиппа битар.
Худди туш кўраётгандек, кўзлари қоронгулашиб
ўзидан кетар.
Бола Ботир уйга келгач қаттиқ иситмалаб ётиб қолар.
Кечалари тубсиз қудуққа шўнгиб кетар.
У жуда чуқур бўлар.
Додлаб кўз очар.
Охир уни “Чилёсин”га солишар.
Бола Ботир дармонсиз бўлиб ётар.
Қутилмаганда меҳмонлар келиб қолишар.
Отасининг оинолари.
Улардан бири “Ҳофиз ўзгингиз қани?”, деб сўрар.
У қорачадан келган, нигоҳи аллақандай яшил, тигдек ўткир бўлар.
Отасининг иродаси билан хонага Бола Ботир кириб келар.
Остона ҳатлаб “Ассаломуалайкум!” демоқчи бўлар.
Лекин қўлларини кўксига қўйиб, салом оҳангида
“Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм”, дер.
Ҳа, айнан шундай дер:
“Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм”...
Ва тиз чўкиб ўтирар. Қутилмаганда
Нигоҳи ўткир меҳмоннинг кўзларидан нур қочар.
Шаити пасайиб, юзи сўлгинлашар.
Аммо бунга кўпчилик пайқамас.
Бир муддат ўтгач, меҳмонлар омин қилиб ўринларидан туришар.
Шундан сўнг Бола Ботир қаттиқ ва узоқ ухлар.
Тушида яна ўша қудуқни кўрар.
Аммо у энди тўнтарилиб қолар.
Юксалган қудуқ тубидан хира-майин сарғиш нур тўкилиб турар.
Ана шу воқеадан кейин
Бола Ботир кўнглида шоирлик уйғонар.*

**Тўнқарилган қудуқ,
Тўнтарилган осмон.**

**Нажот – ёруғлик,
Зиндонбанд – инсон!**

Шоирлик уни ошиқлик сари етаклар:

**Бола Ботир ёш бола,
Олам сирли кўзига:
“Уйланаман,- дер эди, –
Оймоманинг қизига”.**

**Баҳор келиб боғларда
Гуллар очилса чаман,
Айтарди: “Шу баҳорнинг
Қизига уйланаман”.**

**Қора қишда изгирин
Жон-жондан ўтган кези,
“Менга муносиб,- дерди,-
Ёзнинг жазира қизи”.**

**Ёзда эса тонарди:
“Уйлансам-қу бисёр қиз.
Айтар йигитнинг марди,
Қайлигим бўлар қорқиз”.**

**Кузда ҳамма эди дол:
“Шу Ботирнинг ўзими?
Тилидан тушимас алҳол
Куз қизининг узуми!”**

*Ана ўша пайтларда Бола Ботир
Гараша этагидаги Чоштепа даштларида
Парига дуч келар.
Мен бун илгари айтиб эдим.
Оғиздан-оғизга ўтиб келатган гапларга қараганда,
Бола Ботир ўша парини чиндан яхши кўриб қолар.
Жинни бўлиб севиб қолар.
Пари Бола Ботирни телба инсондай яхши кўриб қолар.
Оппоқ-ойдин кеча бўлар.
Бундай пайтлар тоққа туташ қир-адирларда
гуркираб ўсган митти читиргуллар,
нафармон нўхатаклар,
бинафша ва чучмомалар,
ёвшан, шувоқ, бўзтикан, янтоқ,
кийик ўти ва ёввойи бедалар
ой ёруғида янаям жозибали бўлиб кетар.
Келинчакнинг уйидай тузанган бўлар.
Ўтлар орасидан қушлар сайроғи жаранглар.
Майин шабада бу ёқимли наволарни
ялтиз, какра, шувоқ ва яна аллақандай гиёҳларнинг
хуш, тахир бўйига ўраб, димоқларни маст қилар.
Мана, ўша ёзганларим:*

Баҳор ўрталарида Гарашанинг тоққа туташ,
 катта-кичик харсанлар чўнқайган
 қум-тошли томонларида ҳам,
 бўз тупроқли қир-адирларда ҳам
 минг хил гиёҳ ял-ял очилиб, яшнаб кетар.
 Хушбўй ҳавони симириб тўймайсан.
 Ҳар қадамда турли жониворга дуч келасан.
 Тошбақалар гимирлаб қолар.
 Юмронқозиклар юрар чопқиллаб.
 Паррандаю даррандалар, ҳашоратлар тиним билмас.
 Ёш бир бола эшак миниб, қир оралаб,
 ёлғизоёқ йўлдан илгарилаб борар.
 Кутилмаганда, ундан беш-ўн қадам нарида
 майсалар шитирлаб, чиройли тулки бош кўтарар.
 Бола чўчиб тушар. Қийқириб юборар.
 Тулки эса катта одамларга юзма-юз келгандай
 урра қочиб қолмас.
 Боладан сал узоқлашиб,
 чиройли, узун думларини ўйнатиб,
 гоҳ олдинга, гоҳ орқага қараб ўмбалоқ ошар.
 Бола яқинроқ келса, яна узоқроққа югуриб кетиб,
 бояги қилиқларини такрорлар.
 Боланинг қизиқиши ошиб, эшагини тезлатар.
 Бунга сезган тулки ўтлар орасида думалаб,
 кўздан гойиб бўлар бир зумда.
 У болаларни эрмак қилишини хуш кўрар,
 Хилватда дуч келса, қитиқлаб ўйнашини ёқтирар,
 деган гаплар юради эл ичида.

Болалигимда эшитганман.
 Бир йигит ёз ёндирган қоқ туш пайти
 хилват қир оралаб кетиб бораётиб,
 жар ёқасидаги қоратош ёнида
 қип-ялангоч аёлни кўриб қолар.
 У, ниҳоят, келишган бўлиб,
 тилларанг сочлари ёйилиб,
 бутун қоматини ёмғирдай ёпиб турар.
 У сочларини силаб, ишва қилар.
 Йигит қулогига: “Ҳой йигит, бери кел!”
 деган овоз чалингандай бўлар.
 Йигит олазарак, бор овозича бақириб юборар.
 Кўзларига шионмай яна қарар.
 Аммо бояги жойда ҳеч ким кўринмас.
 У дағ-дағ титраб уйига келса, оғзи қийшайиб қолар...
 Парига дуч келиб кўрқиб кетган, дейишар одамлар.

Ой тўлишган пайтларда қиру адирлар
 кечалари ҳам кундуздек чарогон бўлиб кетар.
 Ойбетгай томонлар ярқираб,
 терскай жойлар ғира-шира қоронғилик ичра
 ажиб бир сирли, афсонавий,
 хийла хавотирли тус олар.

Чигирткалар чирилдоғи оламни тутар.
 Аллақандай қушлар дапқир-дапқир сайраб қолар.
 Қаердадир бўлиқ ўтлар шитирлар,
 нимадир “гурс” этиб йиқилиб тушгандай бўлар.
 Куйилиб ёмғир ёққандек ой нури оқар.
 Ерда оппоқ булутдек ёйилиб ётган шувоқзордан таралган
 тахир ва ёқимли ис димоқларни қитиқлар.
 Чинданам сирли-синаотли кеча.

Отлиқ йўловчи ўт босган тупроқ йўлдан
 дупур-дупур жадал интилар.
 Ойбетгай қирдаги қуврайзорга кўзи тушгач,
 сесканиб кетар.
 Ёпирай, бу не мўъжиза?!
 Қуврайзор ичида қадди-қомати келишган
 сулув бир жувон турар солланиб.
 Ой нуридай ёғилган,
 тўпизига тушган сочларини силаб-сийпалар.
 Бу қандай жувон?
 Ярим кечада бу ерларда ярим-яланғоч не қилиб юрар?
 Йўловчи ўз кўзларига ишонмас.
 Кўзлари адашар.
 Тикилиб қарар.
 Жувоннинг қиёфаси ўзгарар.
 Яқинроқ келган йўловчининг ҳайрати янаям ошар:
 сарғиш-қўнғир думларини чиройли ўйнатиб турган
 тулкини кўрар.
 Шундай кечада ўша йўллардан
 мен ҳам от миниб ўтганман.
 Юқоридаги воқеани эшитганим боис,
 қирдан нигоҳимни узмай,
 не бир хавотир ичра отни қичаб ўтганман.

Қиш охирлаб қолган кунлар.
 Қор эриб ерлар юмшаган.
 Кечқурунлари ер яхлаб,
 қатқалоқ бўлиб қолган пайтлар.
 У замонларда қишлоғимизда токчиरोқ бўлмаган.
 Шу боис, бутун оила бир уйда,
 битта чироқ остида,
 сандал атрофида гурунглашиб ўтирар.
 Бола-бақралар туннинг бир маҳали
 оғилхонадаги мол-ҳолдан хабар олиб,
 ем-хашак бериб келар.
 Ўшанда, мен оғилхонада эдим.
 Ташқарига чиққанимда,
 аввалига майин ёга бошлаган ёмғир зўрайиб,
 шитир-шитир садо кучайган бўлар.
 Уй томон юриб, чироқ нуридан ёришиб турган
 пастак дераза ёругида
 кимдир деразага қулоқ тутиб турганини кўриб қолдим.
 Аввалига ажабландим.
 “Ўғрими?”, деган хаёлга бордим.

Сездирмай яқинлашиб, ҳайратга тушдим.
 Чиройли бир тулки деразага қулоқ тутиб,
 ичкаридан эшитилаётган гўнғир-гўнғир овозларни
 худди гап пойлаган одамдек тинглар.
 Яқин боришга ҳаддим сизмади-ю:
 “Ҳайт!!!” дея қарсак чалдим.
 Тулки шу заҳоти шартта қайрилди-ю,
 ўқдай отилиб, одамбўйи девордан осонгина сакраб
 кўздан ғойиб бўлди.
 Воқеани уйдагиларга гапириб бердим.
 “Қурғур тулкилар худди тилни биладигандай гап пойлар.
 Бунинг сири нимада, билмаймиз,
 лекин шундай ғалати одатлари бор”, дейишар улар.

Бу воқеаларнинг бари олис болаликда бўлиб ўтган.
 Дала-даштга ўзгача чирой бахш этувчи
 ойдин кечаларни яхши кўрганам учун
 уларни аҳён-аҳён эслаб юраман.
 Шу воқеалар сабаб бўлибми,
 Бола Ботир қисмати ҳақида ёзгим келар.
 Тулкига айланган пари.
 Парига ошиқ бола.
 Ошиқлик туфайли тулкига айланган бола.
 Қурбақага айланган маликадай.
 Йигитга айланган шердай.
 Бу бўлиши мумкинми?
 Бу бизнинг, то шу пайтгача англаган эътиқодимизга
 қанчалик тўғри келар?
 Одам қиёфасидаги мана бу зот
 балки ростдан ҳам тулқидир.
 Тулки қиёфасидаги мана бу жонивор
 мўъжиза рўй бериб,
 ростданам маликага айланиб қолса-я?
 Ёки бу ҳол ҳақиқатан чин ошиқлар қисматига хос
 сиру синоатми?
 Биз ўзи, асли, чин ошиқ деганда нимани тушунамиз?
 Ўзимиздан кеча биламизми?
 Ишиқ учун қурбон бўла оламизми?
 Ўзини унутмай Ўзини таниган борми?
 Бу чиндан-да сирли.
 Эҳтимол, ишиқ ўзи ҳеч қачон ечилмайдиган буюк бир сирдир.
 Балки шунинг учун ҳам ҳамма бирдек унга интилар.
 Лекин, етолмас. Етганлар бормикан?
 Мажнун етганмиди?
 Фарҳод-чи?

**Олам-олам бўлиб тирик
 Неча аср, неча йил
 Кўрмаганди бундай тиниқ,
 Нур ёғилган кечани.**

**Майин еллар қанотида
 Тўлқин-тўлқин оқар нур.
 Чигирткалар чирилдоғи
 Жаранглайди мисли дур.**

*Маст қилгувчи шувоқ иси
Димоқларни ёради.
Бола Ботир дала йўлда
От ўйнатиб боради.*

*Ногоҳ кўзи тушар, шундоқ
Йўл бўйида бир пари
Имо қилар, тақимини
Ўпиб тилло сочлари.*

*Каптар сийна, чумоли бел,
Кўза куймич, оқбадан.
Кўрсатса шу Лайли дея
Мажнун кечар саҳродан.*

*Чўмич-чўмич мой симирган
Бойбичанинг бой қизи.
Бу дунёдан эмас, чиндан
Асли оининг ой қизи.*

*Пишқирар от юрари-ю
Юрмасини билмайин.
Ҳайратидан хониш қилар
Ойга қараб жилмайиб.*

*Отдан тушар Бола Ботир
Ой нурига осилиб.
Ойпарининг сийнасига
Аста қўяр бошини.*

*Эҳтиросдан ихтиёри
Кетар тамом илқидан.
Тангачалик эҳсон тилар
Нозаниннинг мулкидан.*

*“ – Бўлди, энди ўзингни тий,
Қўлингни торт, шўх йигит.
Мен тулкиман, бу ишни қўй,
Унут мени, бас, унут!”*

*Ойпарининг нолишлари
Қулогига кирмайди.
Қаҳ-қаҳ урар Бола Ботир,
Аҳдидан юз бурмайди:*

*“ – Ҳийла қилиб аврама, бас,
Мендай йигит мардини.
Ишқ тимсоли бўлиб, ўзинг
Билмасмисан шартини?!*

*Майли, агар тулки бўлсанг,
Мен ҳам тулки бўлайин.*

*Гул юзингдан фақат яна
Битта муччи олайн”.*

*“ – Бола Ботир, ўзингдан кўр,
Ёш жонингга қасд қилдинг.
Мен тулкиман, ахир, мени
Нега мунча маст қилдинг?”.*

*Битта бўлар еру осмон
Жону тан бир, руҳу қалб.
Ой булоғи тошар ногоҳ
Шаршарадек шарқираб.*

*Сапчиб тушар эгасиз от
Билмай бу ҳол сирини.
Теграсида икки тулки
Қувлашар бир-бирини.*

*...Олам олам бўлиб тирик
Неча аср, неча йил
Кўрмаганди бундай тиниқ
Нур ёзилган кечани.*

*Ай, Бола Ботир,
Нур қуйилган кечада
нурга айланган Ботир.
Пари билан севишиб
сирга айланган Ботир.
Шоирдан сўз қолади, дейишар,
Олимдан сўз қолмайдими,
Муаррихдан-чи?
Сўздан сўз тугилар чақалоқ каби,
сўз яшар, сўз қарир, сўз оламдан ўтар,
Сўз – бу Афандининг чопони, яъни
сўз – либос, моҳият унда яширин.
Муҳими - сўз эмас, моҳият!
Шоирдан сўз эмас,
ривоят қолиши керак.
Бола Ботирдан ривоят қолди.
Моҳият шу!*

*Бу боғ абадийдир, ҳар яшил япроқ
Илоҳий чашмадан сафолар ичар.
Изтироб уйида дард ёққан чироқ
Шифо эпкинида парпираб ўчар.*

*Тақдир шамоллари бу тоза боғни
Заъфар хазонлардан айлағай фориг.
Сориг яшил бўлур ҳидоят чоғи,
Неки зумураддир оқибат сориг.*

*Фақат тафаккурнинг ўчмас излари,
Теран туйғулардан кўнгили музайян.
Бизни азиз қилар изҳор сўзлари
Ва айтилмай қолган калималар ҳам.*

Наср

ҚОРАҚУЮН

(Романдан парча)

Қушқўнмас ғори Туякўз водийсининг асосий дарвозаларидан бири ҳисобланса-да, бу томондан кирди-чиқди жуда кам, деярли йўқ деса ҳам бўлади. Қавм аҳли, улар таъбири билан айтганда, кенг дунё билан Оқтўш довони орқали боғланган. Қавм довон ортидаги Каттасой водийсини макон тутган Уймавут ҳамда Сариўт қавмлари билан азалдан қуда-андачилик қилиб келгани боис, у томонда ўзларини ғоятда эркин ҳис этганлари ҳолда кунчиқишдаги Қушқўнмасга ҳадик ва хавотирли нигоҳ билан боқадилар. Нега деганда, қадимдан ҳар неки кутилмаган бало-қазо фақат ўша томондан келади. Шунинг учун ўтган қавм оқсоқоллари Туякўз водийсини сарҳадсиз тоғлар салтанати билан боғловчи Қушқўнмас ғорини беркитишга доимо уриниб келишган. Бироқ овулнинг ўт-олов йигитлари ҳамиша бу қарорга қарши чиқишган: “Қачонки қавмда йигит уруғи қирилиб битсагина, ғор оғзини ёпасизлар!” дейишган. Умуман олганда, бу тоғли ҳудудда турли тўқнашувлар ҳамда катта-кичик низолар одатий ҳол ҳисобланса-да, шу дамгача бу қавмдан ўзга қавмга бирон киши банди тушмаганди.

Биринчи банди Эрман бўлди.

Бироқ у бирон-бир тўполон важдан эмас, балки тинч ва сокин кунлардан бирида водийдан унчалик ҳам олис бўлмаган Чоҳлидарада қўлга тушган ва тоғнинг одам топмас овлоқ буржиги олиб кетилган.

Бошда қавм аҳли уни бирор зов-повдан йиқилиб нобуд бўлган, деган гумонга боришди. Сўнг ҳафта-ўн кун сарсон қидиришлар ҳеч бир натижа бермагач, жасадини биронта

РОМАН ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

“Қорақуюн” романининг журнал вариантини қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Журнал варианты дейишимга сабаб шуки, муаллифнинг айтишича, асарнинг ҳали ишланиши ва тўлдирилиши лозим бўлган жойлари бор экан. Бу табиий ҳол. Ўзини ҳурмат қилган адиб асар битди дея анча пайт ташлаб, яна бирон сабаб билан қайта қўлга олганда, кўнгли тўлмай, яна пишитилиши керак экан деган хулосага келаверади. Бу унинг адабиёт олдидаги масъулиятини кўрсатади. Журналда эълон қилинаётган парча роман ҳақида тўлақонли тасаввур уйғотмаса ҳам, бугунги насримизда воқеа бўлишга ва жиддий таҳлилларга арзийдиган асар дунёга келаётгани ҳақида хулоса бераолади, деб ўйлайман. Нормурод ака дашт одамларини, уларнинг турмуш тарзи, ички дунёси, ҳайвонот оламини яхши билишини олдинги асарлари билан

**Нормурод
НОРҚОБИЛОВ**

1953 йилда туғилган. ЎзМУнинг журналистика факультетини тугатган. “Зангори қўл”, “Унутилган қўшиқ”, “Юзма-юз”, “Сариқ сул”, “Пахмоқ”, “Темур зори”, “Аразчи чумчуқ”, “Бекатдаги оқ уйча”, “Овул оралаган бўри”, “Жўшқин дарё”, “Бўрон қўпган кун”, “Тоғдаги ёлғиз одам” каби қисса ва ҳикоялари, “Дашту далаларда” романи нашр этилган.

“Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими” унвони билан тақдирланган

одамхўр айиқ камар-памарга тортиб кетган чиқар, шу боис, энди унга аза очсаям бўлар, деган тўхтамга келишган. Лекин аза очмоққа ройиш бермаган онанинг кўзёшлари қуриб улгурмай, Эрман булутдек оппоқ тулпорда овулга кириб келди. Эл-улус шундагина уни куллик балосига гирифтор этилганидан огоҳ бўлди.

Куллик!

Бу сўз овулга сиғмай, тоғларда акс-садо берди.

Бу сўз кексалар юрагини тилкалаб, овул йигитлари вужудини оловлантирди.

Уларнинг дилидан ўтгани шу бўлди:

“О, қавм шаънига яхши гап бўлмайди энди!”

“Қавм шаъни ер билан яксон бўпти!”

“Бошқалар энди кети билан кулишади, “куллар”, деб!”

“Қўлга тушгунча, курашиб ўлмайсанми, ярамас!”

“Бундан кўра, ўзингни чавақлаб ташламайсанми!”

“Жардан йиқилиб ўлганинг минг қарра тузук эди!”

Хуллас, қавм тарихида бу хил воқеа илгари юз бермаган.

Хўш, бунга энди қандай чора кўрмоқ керак?!

Овул оқсоқоли Оқбўта оғир ўйловда қолди.

У эртаси тонгда, елкасида кенг ва залворли қорамтир пўстин, қўлида бўйи баробар оғир оқсоқоллик ҳассаси, овул марказидаги тиззадан баландроқ, белдан пастроқ, ярми кўкиш, ярми кўнғиртоб тусда, супага ўхшаш силлиқ харсангтош – оқсоқоллик тошсупа-сига маҳзун ва ўйчан бир ҳолатда кўтарилди.

Оқбўта тошсупада қора бериши билан аввал овул кексалари, сўнг йигитлар, охирида хотин-халажлар харсангтошни теварақлаб кела бошлашди. Йиғилганлар оралик масофа сақлаб, оқсоқолнинг оғзига тикилишди. Одатда, бунақа пайтда одам боласи ту-гул, овул итларининг ҳам уни учади. Негаки, қавмбоши тошсупага бежиз кўтарилмайди. У тошсупада пайдо бўлдимми, демак, жиддий нимадир содир бўлган ёхуд нимадир рўй беради. Ва қадимдан шакл топган таомилга кўра, токи оқсоқол оғиз очмагунча, теварақдагилар чурқ этмаслиги лозим.

Оқбўта ўзидан бурун ўтган оқсоқоллардан қай бирининг хоҳиш-истагига кўра, тошсупанинг қоқ ўртасига жойлаштирилган кучоққа сиғмас жигарранг тош – оқсоқоллик курсисига жойлашиб ўтираркан, қўлидаги ҳассаси учини харсанг сиртига дўқ-дўқ урганича, ниманидир қидиргандай ёхуд фикрини жам этмоқчидай, аввалига теварақдаги қояларга ўйчан-ўйчан боқди, сўнг нигоҳини овул этагидан бошланиб, наридаги тик ва юксак қоялар пойига тирмашган қуюқ арчазорга қадади. Кўзи қурий бошлаган баҳайбат арчага тушгач эса, бу йил ўтинликка шуни кестириш керак экан, деган ўйга борди ва хаёл билан бўлиб, ушбу ўйини сўзда ифода этмоққа бир баҳа қолди.

Яхшиямки, вақтида тилини тийди.

Акс ҳолда...

исботлаб берган. “Қорақуюн” да ҳам мен дашт одамларининг жозибали, қайноқ ҳиссиёт ва кечинмаларга тўла қисмати, чигал тақдирлари, ҳайвонот оламининг синчковлик ва билимдонлик билан яратилган тасвирига дуч келаман, деб ўйлагандим. Бироқ Нормурод акага хос бўлган анъанага мос тарзда, асосий юк яна Қорақуюн – итга тушган бўлса-да, бу сафар асар руҳи, сюжети фалсафий тус олган. Асар ғояси одамлар ўртасидаги адоват, кин, табиатдан узоқлашиш, худбинлик ва нафс балосига ружу қўйиш инсониятни ҳам ва уни ўраб турган оламни ҳам ҳалок этади деган ҳикматга қурилган. Эрман ва Итолмаснинг адовати туфайли табиат тимсоли бўлган Қорақуюн ҳалок бўлади. Чунки Эрман итни ҳам адоватининг бир қисми, қасос воситаси сифатида занжирга боғлаб тарбиялайди. Авлоди бўри бўлган ит аста-секин занжирда бани оламга кин ва ғазаб билан қарайдиган махлуққа айланади. У ўз эгасидан бошқа барча нарсани тилка-пора қиладиган мавжудот қиёфасига кирилади. Охир-оқибат у Итолмаснинг бўғзини узиб олади, аммо шу билан бирга, ўзи ҳам ҳалок бўлади. Бошқача айтганда, табиатни ўз нафси йўлида қурол қилиб олиш, уни пароканда қилиш, ўлдириш билан баробардир, деган хулоса келиб чиқади. Табиатни бўйсундирдим, деб мақтаниш, табиатни ўз қиёфаси ва моҳиятидан айириш бани оламни вайрон қилиш билан баробардир.

Воқеа сюжети оддий. Ҳаммаси тоғда, тоғ одамлари ва қавмлари орасида содир бўлади. Ўз акаси билан амал ва мулк талашган (худди Бойбўри ва Бойсаридики) Итолмас ўз

Ахир, тошсупага қандайдир қуриган арчани муҳокама этиш ниятида чиқмаган-ку.

Оқбўта қуриган арчадан нигоҳини узиб, чуқур хўрсинаркан, бугунги ўта ёқимсиз йиғиннинг сабабчиси эрмиш Эрманни йигитлар орасидан қидира туриб, тирик қайтганидан кўра, қайтмаганинг дурустроқ эди, деган бадбин хаёлга борди. Аммо йигитнинг абгор афт-ангорига кўзи тушгач эса, бу ўйдан хижолат тортиб, манглайини қашлади. Ва шундагина ҳассаси учи нукул қандайдир чуқурчага тушиб чиқаётганини пайқаб қолди. Бундан ажабланди. Эғнида тўкилиб турган пўстини барини аста қайириб, чоти орасига назар ташлади ва ҳассаси учини ангишвона янглиғ тор ковакда кўрди. Тошдаги ковак табиий эмас, ўзидан олдин ўтган ўнлаб қавм оқсоқолларининг ҳассаси зарбидан пайдо бўлган бир энлик чуқурча. Оқбўта гирди лойланган ковакка ўйчан термиларкан, қавмбошилиқ ҳавас қиларли юмуш эмаслигини гўё энди англаб етгандек, бот хўрсинди.

У бугун ғоятда танг аҳволда эди.

Қани энди, шу тобда чумолига айлансаю манави тошлар орасига биқиниб олса ёхуд куш бўлиб осмону фалакка кўтарилсаю қайтиб ерга тушмаса! Агар инон-ихтиёри ўзида бўлганида борми, ўлақолса-да, бугун жамоага кўриниш бермасди – ўтирарди кулбасида тинчгина. Бироқ кутилмаганда юз берган бу ҳолат – аллақачон ўлдига чиқарилган Эрманнинг тўсатдан овулда пайдо бўлиши Оқбўтанинг олдига ғоятда мушкул муаммони кўндаланг қўйганди – Эрманни қул этиб, овул йигитлари таъбири билан айтганда, қавм шаъни ва ор-номусини бадном этган ғаним қавмнинг бу ярамас қилмиши ҳақида ўт-оташли сўзлар айтиб, аниқ ва тайинли бир қарорга келмоғи лозим эди.

Аммо...

Яхшиямки, ўзидан билиб, вақтлироқ кўриниш бергани – акс ҳолда, овул йигитлари кулбаси олдида тўпланишиб: “Қани, оқсоқол, қолган гапни энди сиздан эшитамиз”, дейишарди тагдор-тагдор оҳангда. Оқбўтанинг элбурутдан тошсупада пайдо бўлишининг асл боиси шунда эди.

Овул йигитларининг гувранишидан уларнинг босқин ва қонга ташналиги аниқ сезилиб турарди. Бироқ қонли қасосдан ҳеч бир наф йўқлиги ва бундан ҳар иккала томон ҳам катта талафот кўриши мумкинлигини бу хумгазакларга қандай қилиб тушунтирса экан? Боз устига, Эрман ҳаёт, ғаним кўлида ўлим топмаган, хунини талаб қилай десанг. Аммо, кўриб турибдики, йигитлар ҳозир гап уқадиган аҳволда эмас, уларни одатдаги хашаки панд-насихатлар билан эмас, қудратли нутқ ила жиловламоқ лозим.

Бироқ қани ўша қудратли нутқ?

Оқбўта, ҳарчанд уринса-да, миясига жўяли бирор фикр келмаганидан ғижиниб, шу бугунги кунга мингдан-минг лаънатлар ўқиди. Кейин, одатдагидек, кўмак истаб, овул улуғлари тўпига кўз қирини ташлади. Кўрдик, улар иззатини қилиб, оғзини пойлаб туришибди. Бунга сари эса йигитларнинг юраги тошмоқда эди.

Энди ортиқ сукут сақлаб бўлмасди.

Лекин нимаям десин?!

қавмидан кетиб, тилла конига дуч келади. Уни ишлатиш учун тоғдаги қавмлардан йигитларни тутиб келтиради, тутқинликда ушлаб, тилла қаздиради. Ана шу тутқинлар ичида Эрман ҳам бор эди. Эрман Итолмаснинг хотини Ойбекач ёрдамида тутқунликдан қочади. Озод бўлган Эрман энди Итолмасдан ўч олишни режа қилади ва шу мақсадда овлоқда, Итолмаснинг йўли тушадиган довонда ғул ити – одамни ғажиб ташлаш учун махсус бокиладиган итни тарбиялай бошлайди ва роман охирида ит Итолмасни ғажиб ташлайди. Воқеа бор-йўғи шу. Лекин бу шунчаки қурилма. Аслида Нормурод ака одам, олам, табиат, буларнинг ўзаро уйғунлиги, табиий мувозанат ва бу мувозанат бузилишининг оқибатлари ҳақида ўқувчини фалсафий хулосаларга ундайди. Тоштарош бўлган гўзаллик ва бани олам уйғунлиги тарафдори бўлган Қалайбекнинг кечинмалари ва қарашлари орқали бу фикр асарда янада ойдинлашади ва залворли тус олади. Асар ана шу жиҳатлари билан бугунги адабий жараённинг жиддий намунаси сифатида таҳсинга сазовордир. Албатта, адибнинг ўзи айтганидек, асар журнал вариантыда қолиб кетмайди, қайта ишланади ва қайта сайқалланади. Бироқ ҳозирдан жиддий таҳлилларга имкон берадиган яна бир ўзбек романи пайдо бўлгани ҳақида бемалол гапирсак бўлади.

Назар Эшонқул

У оёқлари остидаги чуқурчага қайта разм солган кўйи, гўё шундан бўлак юмуши йўқдек, унинг четидаги нам тупроқларни ҳассаси учи билан турткилаб қайта ковакка тушираркан, тўйқусдан миясига келган ўйдан бутун тани яйраб кетди.

– Оқсоқоллар! – деди кутилмаганда дадил ва ўктам овозда, табиийки, овул улуғларининг қўллашига тўла ишонган ҳолда. – Бу... ҳаммамиз... Эрман инимиз тортган азобдан тўла бохабармиз! Бу нохушлиқдан... шу... баримизнинг бовримиз тутаб, ёна-япти! Аммо худойимнинг берган куни кўп экан, инимизнинг ризқи бутун экан, мана, соғ-омон овулга қайтиб келди! Агар бу инимизга бирор гап бўлганида борми... у қавмнинг қилмишини сираям кечирмаган бўлардик! Бахтимизга, бу йигит тирик! Демокчиманки, йўқ ердан ғавғо чиқариб юрмайлик-да, энг маъқули, Қушқўнмас ғорини ёпайлик, пашша учиб киролмайдиган қилиб танбалаб ташлайлик! Хўш, нима дейсизлар, оқсоқоллар?

Овул оқсоқолининг бу гапи йигитларга малол келган эса-да, катталарга мойдай ёқиб тушди. Ана, улардан бири норозилик билдиришга тушган ўғлининг яғринига калтак билан тушириб қолди. Бошқа бирининг ўдағайлаши овулни тутди. Қавм эркаклари зумда иккига бўлиниб, оқсоқол тарафдорлари кўпчилиқни ташкил этди.

Оқбўтага айни шу нарса керак эди.

У елкасидан ботмон тош ағдарилгандай, ўзини жуда енгил ҳис этди. Бироздан сўнг эса бир-бирига гап бермай, ҳануз овулни бошига кўтараётган оломондан нари қочгиси, сокин арчазор қўйнидан паноҳ топгиси кела бошлади. Кейинги пайтда у бу хил ғавғолардан жуда безган, яъни қавмнинг туганмас майда-чуйда ташвишларидан ғоятда чарчаган эди. Боз устига, сўнгги кезларда ботаётган офтобга термилиб, ҳаёт шоми ҳақида ўй суришни одат қилган. Боз устига, танҳо қолди дегунча, қаршисида умри поёнига етганда соз чалмоқни ихтиёр этган Бардам чолнинг нуруний сиймоси гавдаланиб, қулоғи остида ингроқ куйлар сас берадиган бўлиб қолган. Бардам чол, ҳар сафар, унинг хаёлот дунёсига худди тириклик устидан кулгандек, сирли табассум ила қариб келади. Унинг чеҳрасидаги ўша сирли табассуми истеҳзоли бир ифода билан қоришгач эса, киприксиз қовоқларини чирт юмганича, қўлидаги созни оҳиста чалмоққа тушади. Чолнинг сози созга ўхшамайди – боши тўмтоқ, қуйи томони эса косадек ўйилган ғаройиб бир оғоч қурилма. Бу қурилмага икки қатор от қили тортилган бўлиб, эгма камони ҳам от қилидан эди. Бардам чол бу беўхшов чолғуни “соз”, камонни эса “чўп” дерди. Ўша чўп сознинг қорнига ишқаланса, ундан мунгли ва ингроқ садо тараларди.

Бардам чол қавмнинг аввалги жағи бақувват, тутуми қаттиқ оқсоқолларидан бири эди. У бирор ўн йилча қавмни бошқариб, ўзининг айрим қараш ва эътиқодларини овул аҳли онгига сингдиришга беҳуда уриниб келди, келди-да, сўнг кексалик сарҳадига етиши ҳамон, бирдан ҳалим тортиб, ўзига созни ошна тутди ва мунгли куйлар ижро этмоқни одат қилди. У ингроқ куйларни шунчаки кўнгил майли учун чалмасди, Оқбўтанинг назарида, ўша куйлари орқали ҳануз кишиларга нима ва нималарнидир уқтиришга уриниб келарди. Собиқ оқсоқолнинг ибратомуз феъли – ҳар неки ҳолатда ҳам қўшни қавмлар билан хусуматга бормасликка тиришарди. Ўз навбатида, овул аҳлининг ғашига тегадиган ғаройиб бир одати – кўклаб турган дов-дарахтга болта урдирмасди, дердики: “Ўтиб еганга тоғ чидамайди, қуриган шох-шаббаларни саришта қилишни ҳам ўрганинглар!” Унинг бу қароридан аксарият кимсаларнинг қаттиқ хуноби ошарди, ахир, шундоқ эшиги олдида қучоққа сиғмас арчаю бошқа дов-дарахтлар кўклаб турганида, қайси аҳмоқ олис ўрмондан қуриган дарахт шохларини судраб юради?

Бардам чолнинг кўп масалада ҳақ эканлигини англаб етмоқ учун эса – қолганларни ку қўяверасиз – Оқбўтадек хийла зуккотоб одамга ҳам чорак асрдан мўлроқ вақт керак бўлди. Хуллас, Оқбўта кексалик бўсағасига етиб, яна шуни фаҳмлаб етдики, табиий осойишталик деганлари бир неча кунлаб тинмай қуядиган жала ёхуд даҳшатли тарзда кечадиган қор кўчкиларидан эмас, шунингдек, дараларда гоҳ якка, гоҳ тўдалашиб юрадиган тантиқ айиқларнинг айрим бежо хатти-ҳаракатлари ҳамда баъзи тунлари ўта фаоллашадиган бўрилларнинг қонли тажовузидан ҳам эмас, балки инсон қавмининг бир-бирига, шу жумладан, борлиққа нисбатан аҳмоқона муносабатидан бузиларкан ва заволга юз тутаркан. Оқбўтанинг бугун қуриган баҳайбат арчага айрича эътибори ушбу англаб етилган идрок важдан эди. Биладики, агар кишилар оқил бўлса, бир дунё ўтинга айланиши мумкин бўлган ушбу қуриган арча ўзга дов-дарахтларнинг яшаши ва кўклаб туришига замин яратади. Дарвоқе, бошда Оқбўта ҳам аксарият овулдошлари каби Бардам чолнинг айрим талаб ва тартибларидан норози бўлиб юрарди, итга ўхшаб намунча ирилламаса деб. Боиси, у пайтда шифти паст тошқулбасидаги тўрт

жоннинг томоғини ўйлашдан ўзга ташвиши йўқ эди унинг. Ўшаларни дея, қандайдир тоғу тош экан, агар лозим топса, бутун ёруғ оламини қора қозонга ташлашга ҳозир эди у. Қисқаси, барча қавмдошлари каби тирикликни қурсоғи орқали кўргани сабабли ҳам, кулбасидан наридаги олам унга ёт ва бегона эди. У бугунги кун ғами билан яшар, эртанги кун билан деярли иши йўқ эди. Аммо, фалакнинг гардиши билан, оқсоқоллик тошсупасига кўтарилиди-ю, унинг тириклик ҳақидаги тушунчаси тор кулбасига сиғмай, секин-аста ташқарига сирғалиб чиқди-да, аввалига қавмга қарашли ҳудудни, сўнг эса бутун тоғу тошни қамраб олди. Табиийки, бошда зиммасига юклатилган бу лавозимдан ўзида йўқ масрурланди, ахир, куни кечагина тошўчоқ гирдидаги тўрт қоракўзнинг ташвишидан бошқасини ўйламаган Оқбўта отлиғ банда кутилмаганда катта бир қавмга бош бўлади-ю, бундан қувонмай бўладими. Бироқ кўнглидан мамнунлик ҳисси ариб улгурмай, оқсоқоллик мансаб эмас, ғирт даҳмаза эканини фаҳмлаб етди. Илгари дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган бу кимса энди қуриб қолган булоқ ёхуд тупроғи кўчиш хавфи мавжуд ёнбағирлик ёнидан лоқайд ўтиб кетолмайдиган, қуриган дарахт турган ерда яшил арчага болта урилганини сезиб қолса, фиғони кўкка ўрлайдиган, тунлари эса овул тинчидан ўзгасини ўйламайдиган бедор бир одамга айланганди-да. Аслида масъуллик, жонқуярлик ва бошқа ноёб хусусиятлар унинг қонида бор эди. Фақат ундаги бу фазилатлар лоқайдлик ва бошқа гирди балолар гарди остида кўмилиб ётарди. Агар бу банда тийраклатилса, қавмнинг ютуғи бўлиши мумкинлигини олдиндан кўра билган Бардам чол уни ўз ўрнига тавсия этиш билан Оқбўтанинг юрагида тўнғиб ётган корлик ҳиссини қайта жонлантирганди. Қатъият бобида, у баъзан Бардам чолдан ҳам ўтиб тушарди. Оқбўта қавмни кўнгилдагидек бошқариб келаётган эса-да, гоҳида баланд чўққилардан бирига чиқиб, негадир бор овозда ҳайқиргиси келарди.

Нега энди чўққига чиқиб?

Айрим овулдошларининг гумроҳлиги ҳиқилдоғига келган кезлари Оқбўтанинг кўнгли яккаш шуни истар ва бундан ўзи ҳам ажабланарди. Қалби тўрида мавжланадиган ушбу ички тўфонлар боис, умри якунида Бардам чол нечун кўлига соз тутганини охири англаб етгандай бўлди. Бироқ ҳалигача бир нарсани тўла идрок этолмайди, собиқ оқсоқол бу қадар гўзал, бу қадар мунгли куйларни ижро этишни қачон ва қай тарзда ўргана қолди экан? Оқбўта оддий, ўз навбатида, муҳим бир нарсанинг фаҳмига етмасди – Бардам чолда тугал куйнинг ўзи йўқ эди. У туйғу ва кечинмаларини оҳангга сола биларди, холос.

У Бардам чолдек сўзга чечан эмаса-да, аммо ақл ва тадбир борасида ҳар қандай одамни бир чўқишда қочирарди. Мана бугун ҳам ўзини ортиқча койитиб ўтирмади, қабул қилган қарорини қавм оқсоқоллари ҳукмига ҳавола этиш билан ноқулай вазиятдан осонгина чиқиб кета олди. Энди, манави ўпкаси йўқ йигитлар ҳар қанча чиранишмасин, ҳар қанча ирғишламасин – бари бефойда, овул катталари иродасига қарши улар ҳеч бир иш қила олишмайди.

Баҳсининг рафторига қараб, ниҳоят йиғинни якунлаш вақти етганини сезган Оқбўта аста тараддудга тушди. Мана, ҳозир этак силтаб ўрнидан туради-да, аввалига ҳасса тутган кўлини хиёл юқорига кўтариб, бас, дейди, сўнг эса, беҳуда тортишманглар, деган оҳангда: “Қарорим шу – ғорни ёпамиз!” дея қайта таъкидлайди-да, тезгина тошсупани тарк этади. Бунақа ғала-ғовур пайтида оқсоқол кулбасига бош суқиб ўтирмайди, кишилар кўзини шамғалат қилганча, қуюқ арчазорлар бағрига шўнғийди. Боиси, сўнги кезларда негадир танҳоликни ёқтирадиган бўлиб қолган – Бардам чолнинг куйларини шуурида жонлантириб, сирли оҳанглар оғушида тебраниб ўтиришни одат қилган.

Оқбўта шу ўй, шу умидда секин ўрнидан кўзгалди.

Бироқ туришга улгуролмади.

Қаршисида, гўё осмондан тушгандай, лоп этиб Эрман пайдо бўлди.

Бу ҳолдан Оқбўта бир сапчиб тушди, сўнг қулоқларига ишонгиси келмай, тошсупадан ярим одим нарида ўзига умидвор боқиб турган йигитга бақрайганча тикилиб қолди. Кейин ақл-хушини зўр-базўр жиловлаб, ирод этгани шу биргина сўз бўлди.

– Ни-и-ма?

– Ғорни ёпторманг, оқсоқол! – Эрман бу сафар айтган гапини баланд овозда қайта такрор этди. – Мана мени ғор оғзига ит ўрнида боғланг! Аҳдим шу – ит бўлиб, ғаним йўлини пойлай! Ит бўлиб, овул тинчини кўрий! Бу... йигитлар... айтаётган босқин эса керак эмас, оқсоқол!

Овул улуғлари билан тортишаётган йигитлар энди Эрманга ёпишиб кетишди:

- Нима деганинг бу?!
- Нега, босқин керак эмас, дейсан?
- Қуллар қавми, деб бир умр устимиздан қулишларини истайсанми, а?!
- Сен бизга уларнинг макон ва манзилини айт!
- Ҳа, кейин ит бўласанми – бит бўласанми, бу сенинг ишинг!
- Агар айтмасанг, ўзингдан ўпкала!..
- Биз сен эмас, қавм шаънига доғ тушириб қўядиган!
- Бешиқдаги боласигача тиғдан ўтказамиз!
- Овулини ер юзидан супуриб ташлаймиз!
- Ҳақ гап, бугун индамасак, эрта бир кун яна биримизни қул қилади улар!
- Хотин-қизларимизга кўз олайтиришади!
- И-и, бу... аввалги... Эрманга умуман ўхшамай қопти!
- Чинданам, аввалгисига ўхшамайди бу!
- Демак, аввалги Эрман ўлибди-да!
- Ҳа, ўлибди!
- Энасига айтинглар, азасини очаверсин!
- Эсиз, аввалги Эрман қанчалар яхши йигит эди-я...

Овул йигитлари ҳақ – чиндан-да аввалги Эрман энди йўқ эди. Агар бурунги Эрман бўлганида борми, йигитлар назарида, йўқ ердаги гапларни қилмай, худди ўзларидек, босқинга изн беринг, оқсоқол, дея Оқбўтага тирғалган, тоғларни шовқинга тўлдириб, овул катталари билан айтишган бўларди. Бироқ қулликнинг барча аламу ситамларини керагидан ортиқ даражада тотган бу Эрман овул йигитларининг бутунлай акси – босиқ, камгап ва ўта мулоҳазали кимсага айланган эди. Шу боис, йигитларнинг бу шовқин-сурони сайхонликда “улоқ-улоқ” ўйнаётган болалар тўполонидек туюлиб, қаттиқ ғашига тегмоқда эди. Эрман “босқин” ҳақида эшитишни истамагандек, бу ибора ҳар тилга олинганида, юраги бир қалқиб тушар ва кўз ўнгида қуйидаги даҳшатли манзара гавдаланарди: ана бўридай қутуришаётган қавмдошларининг хужумидан ҳўл-қуруқ баравар ёнмоқда. Аёлу болалар тутаётган ўтовлар оралаб, турли томонга тўзғиб қочмоқда. Эрман эса бош қўналға – оқ ўтов эшигини тўсиб чиққан Қорақулнинг кенг кўксига пичоқ санчиб, асосий ғаними бўлмиш Итолмасни мавҳ этиш ниятида ичкарига интилади. Бироқ ичкарида ғанимига эмас, ўтов ўртасида ғазабнок туриб қолган Ойбеккача рўбарў келади.

Жувоннинг чарос кўзлари қаҳрга лиммо-лим тўла эди:

– Нималар қип қўйдинг?! – дейди унинг ўткир нигоҳи.

Қутилмаган бу учрашувдан саросимада қолган Эрман бирон сўз айтгунча бўлмай, аёл тилга кириб дейди:

– Бу овул йўлини бир умрга унут демаганмидим сенга?! Ахир, унутишга сўз бергандинг-ку, номард!

Эрман жувоннинг қўлидаги ўткир тиғдан эмас, балки барча тутқунларга бирдай суюкли бўлган аёлнинг ўтли нафрати ҳамда оловли қарашларидан даҳшатга тушади. Бундан кўра, қўлидаги тиғни тезроққина қоқ юрагимга санчгани минг бора дуруст эди, деган ўйга боради. У шу ҳаёлда теварагида ҳануз вағиллашаётган овулдошларига бир сира боқаркан, бу даврада Ойбеккачнинг номини туттиш ножоизлигини, агар у ҳақда оғиз очар бўлса, аёлнинг азиз номи ҳамда нурли сиймоси овулдошлари оёғи остида топталишини кўз олдига келтираркан, ўз вақтида тилини тишлайди. Ва ўзи сезмаган ҳолда, беихтиёр, қадимий муқаддас таомилни бузади, яъни тошсупага сакраб чиқади.

Оқибат, овул оқсоқоли Оқбўта унинг пойида қолади.

Бу синоатдан барча лол туриб қолади.

Аммо овул улуғларидан бири тезда ўзини қўлга олиб, қўлидаги узун калтак билан Эрманнинг қўймичига бошлаб бир туширади.

– Пастга туш-ей, нодон!

Бироқ Эрман дашном эшитадиган ёхуд бандасига итоат этадиган аҳволда эмасди. У қуйига сакраш ўрнига, қайтамга Оқбўтага янада бақамти келиб, унинг ўнг ёнига тик туриб олди-да, халойиққа юзланиб дейди:

– Агар гапнинг ростини айтар бўлсам, мен тутқунликда, бандилиқда ёмон қасам ичганман! Тўғри, қасамнинг яхшиси бўлмайди! Аммо мен ичган қасамни асло тилга олиб бўлмайди! Тил қуриб тушади! Қисқаси, гапим шу, Қушқўнмасни менга беринглар! Қушқўнмасни ити бўлай! Ғаним йўлига кўндаланг бўлай! У оқ тулпорини дарақлаб келади, уни кўзи қиймай келади! Шунда мен ит бўлиб чотиға, бўри бўлиб бўғзиға ёпиша-

ман! Гапнинг калтаси, овул томонга ғаним зотини доритмайман! Мен шунга онт ичганман! Агар онтимда турмасам, элга қўшиладиган сиёғим қолмагай менинг!

Эрманнинг бу ўтли хитоби ва ёзғиришидан тоғлар сукутга толди, жилғалар оқишдан тўхтаб, кўкдаги дайди оппоқ булутлар чок-чокидан сўкилиб кетди. Аммо ўта овлоқ маконда кечаётган турғун турмуш тарзи туфайли онг ҳамда идроклари моғорлаб кетган овул йигитларининг пинаги ҳам бузилмади. Қайтамга баттар бақир-чақир қилишга тушишди. Оқбўтанинг ибораси билан айтганда, табиий осойишталикни бузиш нияти ва қасдида баттар қутура бошлашди.

- Нега энди уни Қушқўнмасда кутишинг керак?!
- Ҳадеб ичган қасамингни рўкач қилаверма!
- Ҳозир қасамга қараб ўтирадиган вақт эмас!
- Ҳа, бу кўтир дунёда не бир қасамлар бузилмаган!
- Масалан, мен ҳар куни юз бора қасам ичиб, юз бора уни бузаман!
- Йўқ, бу бизни алдаяпти.
- Ҳа, қасам – бу бир баҳона!
- Тўғри айтасан.
- Унда келинлар, биз ҳам қасам ичайлик.
- Нима деб?

– Агар шу бугун ғаним овулига ўт қўймасак ва уни ағдар-тўнтар қилмасак, Донишотанинг арвоҳи урсин бизни деб!

- И-и, қасамга бало борми!
- Бизга манзилини айтса бўлармиди.
- Айтмаса, айтқизамиз!
- Оҳ, ёмон кўлим қичиб кетаяпти лекин!
- Ўзгалар билан қирпичоқ бўлмаганимизга минг йиллар бўлди-ёв ўзиям, а?!
- Барибир, оқсоқоллар изн беришмайди.
- Ҳа, уларга овулнинг ор-номуси керак эмас!

Овул йигитларининг бу қадар ўр, бу қадар гумроҳлигидан Эрманнинг ғазаби қайнаб кетди.

– Силарга қон керакми?! – дея хайқирди у бор овозда, кўксини яланғочлаб. – Агар жудаям қонсираган бўлсаларинг, мана, аввалига менинг қонимни ичинглар! Қонхўрлар!..

Ўзини тутолмай қолган Эрман, оташ ва ҳаяжон оғушида, шундай бир ибораларни тилга олдики, шусиз ҳам қони қайнаб турган йигитларнинг ғазаби кўкка ўрлади. Уни калтаклаш ниятида бир нечаси тошсупага интилди. Йигитлар оёғи остида қолиб, кимнингдир турткисидан тошкурсидан думалаб тушган Оқбўта хушёр тортди. Оқсоқоллиги энди эсига тушгандай, қони қизиб, қаҳри кўзиди. Қўлидаги залворли ҳассаси билан муқаддас тошсупага ҳурматсизлик қилган йигитларни ёппасига савалашга тушиб кетди. Унга бошқа овул улуғлари кўмакка келди. Оқбўта йигитларни аямай савалар экан, унинг калтаги ҳар сафар Эрманни четлаб ўтарди. Бунинг сабаби, Оқбўта ундан беҳад миннатдор эди. Негаки, Эрман минг аламзада бўлмасин, бошқалар каби жон ва қон талаб қилмаяпти, бор-йўғи, Қушқўнмасни сўраяпти. Бундан чиқди, йигитнинг онти жуда жиддий. Акс ҳолда, бу қадар зор қақшамасди у. Ва энг муҳими, Эрман ўзининг бу талаби билан юз бериши эҳтимоли бўлган қирғинбаротнинг олдини олишда овул оқсоқолига зўр ваз топиб берганди. Ана энди, бошлаб сопини ўзидан чиқаради. Айтганча, Оқбўта деганлари, юқорида бирров таъкидланганидек, табиатан ўта тадбирли, қўлига тушган қилдан арқон эшишга қодир кишилар хилидан эди.

– Йигит қасами ҳали кўчада қолганми?! – дея дағдаға қилди, йигитларни тошсупадан ҳайдаб туширгач, бу сафар ўзгача бир кўтаринки руҳда. – Қачондан бери?! Муқаддас тошсупани топтаганларинг етмагандек, энди йигит кишининг онтини оёқости қилмоқчимисанлар!

– Қасам ичган у, биз эмас! – дея тўнғилади йигитлардан бири зарб еган яғринини сийпалаб.

– Азобниям тортган у, сен эмас! – дея янада авж пардасига кўтарилди Оқбўта. – Йигит одам, аввало, қасам ичмасин, қасам ичдимми, тамом, онтида маҳкам турмоғи лозим! Бу – бир у. Иккинчидан эса, бировнинг онтига аралашмоққа ким ҳуқуқ берди силарга, а?! Кейин у... биздан кўмак эмас, айролиқ сўраяпти! Силарга ўхшаб қон эмас, танҳолик сўраяпти! Агар мени шу юртнинг оқсоқоли деб билсаларинг, эндиги қарорим шу,

бугундан бошлаб Қушқўнмас Эрманники! Ғорни ёпадими, ё туну кун унинг оғзини қўриқлаб ётадими, бу энди унинг иши! Боя, босилиб қолар, дея индамовдим. Аммо энди бирортанг ғинг деб кўр-чи, қиблага қараб шундай бир дуойи бад қилайки, етти пуштингни боши ғамдан чиқмасин!

Оқбўта пўписа билан чекланиб қолмай, қибла томонга ўгирилиб, кафтларини очди. Биладики, бу овулда қарғишдан кўрқмайдиган одамнинг ўзи йўқ. Худди кутганидек, кексалардан бири овози қалтираброқ деди:

– Бир сафар кечиринг буларни, оқсоқол!

– Биз овул шаънини ўйладик-да, оқсоқол! – деди йигитлар тўпидан кимдир норози тўнғиллаб.

– Йўқ, силар хун олмоқчи бўлдиларинг! – деди Оқбўта ўша дарғазаб оҳангда. – Тирик одамнинг хунини олмоқчи бўлдиларинг! Ахир, у ўлмаган-ку, қаранглар, лоақал бирор жойи тирналмаган ҳам!

Ўша куни кутилмаганда қудратли нутқ ирод қилиш бахтига муяссар бўлган Оқбўта ҳар бир сўзини чертиб-чертиб гапирди, овул улуғлари таъбири билан айтганда, қизиққон йигитларнинг пўстагини обдан қоқди. Ва сўзи якунида Қушқўнмас ҳудудини Эрманга тантанавор йўсинда ҳада этаркан, унинг иродаси ва қатъиятига ҳамду санолар ўқиди. Бошқаларни ундан ибрат олишга чорлади. Сўнг бу қадар сўзамол бўлиб қолганидан ўзи ҳам ғоятда ажабланди. Бу борада овул кексалари ҳам ҳайратларини яшириб ўтиришмади, кундан-кунга очилиб кетаяспиз, оқсоқол, дейишди.

Эрманнинг овулдан айро тушиб, ёлғиз бошига ўтов тикиб ўтириши, барибир, бошда кўпчиликка жуда эриш туюлди. Кейин, одатдагидек, ҳамма бунга кўникди. У гўё азалдан шу йўсинда яшаб келаётгандек, овулдошлари унинг танҳолигига ортиқ эътибор бермай қўйишди, ҳатто у бошидан кечирган машъум кунлар ҳам унутилгандек, бу ҳақда биров ортиқ эсламайдиган бўлди. Бироқ Эрман, овулдошларининг акси ўларок, на ўтган кунлари, на ичган онтини ёдидан мосуво этганди. Агар бошқалар каби тирикликнинг қувонч ва ташвишларига кўмилиб, кечаги кунини унутар бўлса, ўша заҳотиёқ тириклайин ўлишини, яъниким бутунлай одамлик сиёқидан чиқишини яхши билади. Негаки, тутқунликда жисмидан ташқари, шаъни, нозик ҳис-туйғулари ҳам обдан топталган ва хароб этилганди-да. Шу боис, ўтган қора кунларни унутгандан кўра, ер қаърида совуқ тупроқ кучиб ётмоқ минг чандон афзаллигини яхши билади! Ахир, қулликка қадар у ўзини осмон бағирлаб сузиб юрган бургутга қиёсларди. Қанот қоқишлари Туякўздек гўзал водий кўксига сиғмай, ўзини юксак осмону фалакда ҳис этиб юрган шуқуҳли онлардан бирида, инсон жисмидан ҳам кўра, руҳини абгор этувчи қуллик балосига гирифтор этилганди-да. Ҳолбуки, шундай экан, бу хил нохуш савдоларни бошига солган Итолмас отлиқ ғанимни унутиб бўларканми.

Эрман қоронғилик қўйнига тикилиб, бирор шубҳали шарпани илғамаган эса-да, нигоҳини теварақдан узмаган қўйи, кети билан тисарилиб ўтовга кирди-да, ҳар эҳтимолга қарши, негадир эндигина эсига тушган, оғзидан ўқланадиган оғир пилта милтигини кўтариб чиқди.

У халқда “қорамилтиқ” деб аталувчи бу яроққа ҳалигача тузукроқ кўникиб кетолмаган, ундан кўра, белидаги тигга кўпроқ ишонарди.

Эрман бу яроқни бандилиқдан қочиб келган куннинг эртасиёқ қўшни Уймавут қавмининг олди полвонларидан бири бўлмиш Надим мергандан беш кўчқорга алмаштириб олган, яъни юраги тўла қасос эмасми, келиши билан тўла-тўқис қуроллана бошлаганди.

У нафақат бебаҳо тулпори изидан, балки ўзининг олтин конига боғлиқ сирасрорларидан бохабарлиги вазидан водийга бош суқмоққа мажбур бўладиган Итолмасни, аниқроғи, унинг кичик чапдаст тўдасини ушбу ўтсочар қурол билан қаршилаш ниятида эди. Ўзича – ҳозир ўйласа, қанчалик нодон экан – ғанимнини бир ўқ билан ерпарчин қилиб, ичган онтига кўра, уни овул итларига едирмоқчи эди. Бироқ кейин маълум бўлдики, “қорамилтиқ” деганлари хийла инжиқ матоҳ экан – ҳали пилиги панд берса, ҳали дориси нам тортиб қоладими-ей. Бу камдек, дори ва кўрғошин питраларни меъёрида сола билмасанг ҳам, бир бало экан. Боз устига, у ишонган овул итлари бир чақага қиммат чиқиб қолди.

Бандилигида, соғинч ҳисси туфайлими, Туякўз водийси жонзоти ошиб киролмай-

диган мустаҳкам қалъа, овули итлари эса Итолмаснинг ғул итлари каби ўта ёвқур, ўта йиртқич туюларди. Назарида, овул итлари хиёл сасданоқ кўмакка етиб келадигандек эди. Ва кейин аёнлашдики, “қалъа” дегани эшик-тешиги очиқ бир ҳудуд, ҳаттоки отлични йиқишга чоғи етадиган итларнинг бор журъати эса овулда экан, муюлишдаги арчазордан берига уларнинг юраги бетламас экан.

Эрман, турган гап, кўра четига қўйилган қўриқчидай бекор ўтирмади. Орадан кунлар ўтса-да, негадир ҳалигача қорасини кўрсатмаётган Итолмасни ортиқ кутишга сабри чидамай – тузган бу режаси ичган онтининг асосий бандига сира тўғри келмаслигини билса-да – хом сут ичган банда эмасми, қасос ҳиссига бўйсуниб, тоғнинг овлоқ пучмоғида жойлашган ғаним овулига бамисоли қоплондай писиб бормоқни неча-неча бор ўйламади дейсиз. Бироқ унинг бу ҳаракатлари ўз жонига қасд қилмоқдан ўзга нарса эмасди. Негаки, овул итлари ўта сезгир – манзилга шарпа янглиғ писиб бормоғига ҳеч вақт изн бермайди, вовиллаб оламни бузади. Агар шундан сўнг ғулда махсус сақланаётган итлар бўшатиб юборилса борми, Эрманнинг чивиндек жонига Яратгандан ўзгаси асло ора киролмайди. Бурунгилар бекорга, овул итидан қочиб, ғул итидан ўлиб қутулсан, дейишмаган. Боз устига, Ойбеккача берган ваъдаси-чи? Айтган сўзини беҳудага ҳавога совурмайдиган жувоннинг ўзи ғул итига айланмасмикан кейин? Эрман кунлардан бирида чўнг қоялардан бирига кўтарилиб, ғаним овули жойлашган ҳудудсиз тоғлар томонга тикилиб ўтираркан, юрагини қасос туйғуси қаторида соғинч ҳисси ҳам куйдираётганини дафъатан пайқаб қолиб, ҳайратдан думалаб тушай деган.

Наҳотки, Ойбекани соғинаётган бўлса?

Бўлиши мумкин эмас!

Ана шунда аёлга нисбатан соғинч ҳисси қалбидаги қасос туйғусини бутунлай супуриб ташлаши мумкинлигидан кўрққандай, кўз ўнгида бўй ростлаган Ойбеканинг ўктам ва гўзал сиймосини жон-жаҳди билан нари қувлашга тиришган. Аёл саркашлик қилмай, йигитга итоат этаркан – тоғлар бошига кўнган кўкиш ғубор оғушига оҳиста сингиб кета-кета, куйидаги хитобни қайта такрор этмоқни унутмаган: “Шарти шу – бу овул йўлини бутунлай унутасан!”

Эрман жувонни унутолмай ғамнок юрган кунлардан бирида ўтов тикилган дўнгликка Оқбўта чиқиб келди.

У овул оқсоқоли сифатида шарқий дарвоза Эрман томонидан ихтиёрий тарзда қўриқланаётганидан ўзида йўқ мамнун эди. Нега деганда, юрт тинч – у тинч-да. Фақат оқсоқолни жиддий ташвишга солаётган бир муаммо шу эдики, келиши гумонланаётган ёвни даф этмоққа ёлғиз Эрманнинг чоғи етармикан? Бундан ташқари, унинг йигитга айтадиган яна бир муҳим гапи бор эдики, бу ҳақда вақтида шипшиб қўймаса, Эрманнинг доғда қолиши аниқ эди.

Оқбўта шу дилгир ўйлар оғушида дўнгликка кўтариларкан, одатига хос тарзда, гапни хиёл узокроқдан бошлаб, сўнг кўрғонга ишора қилиб деди:

– Ўтов тикиб юрмай, манову кўрғонга эгалик қилсанг ҳам бўларди-ку, Эрманбой?

– Момо қўймади, оқсоқол, – деди Эрман шикоятмуз оҳангда.

– Ҳа-а... у қўймади.

– Итни ҳайдагандай, ҳайдаб чиқарди.

– Ишқилиб, момони сўкиб-негиб юрмадингми?

– Ҳали эсимни еганимча йўқ, оқсоқол.

– Бу ишинг дуруст! – Оқбўта унинг елкаси оша ўтовга разм соларкан, деди: – Ўтовинг анча эскирибди.

– Топилгани шу-да, оқсоқол.

– Оқбошининг ўтовими дейман?

– Оқбошингиз қишда қор сўрасангиз бермайди-ю, менга ўтов берармиди.

– Ҳа, у бермайди.

– Бировга нарса берган куни ўлади у.

– Аммо ўтовни жуда қулай ерга тикибсан, – деди Оқбўта унинг гапига ортиқ эътибор бермай.

– Етти ўлчаб, бир кесдик-да...

Оқбўта ўтов гирдини айланиб, уни кўздан кечираркан, ҳеч сабабсиз арқонларни тортқилаб кўра бошлади.

– Бу... ғаним деганини қора бермадимми ҳали? – деди бир муддатдан сўнг ўтов арқонидан қўли ва кўзини олмаган кўйи. – Шовур-повури йўқми?

– Агар ғаним қора берар бўлса, – Эрманнинг андак ғаши келди, – биринчи бўп сиз хабар топасиз-ку, оқсоқол.

– Балки... қора бермас, а, Эрманбой? – Оқбўта шундай дея ўтов ортига ўтиб кетди.

– Йўқ, қора беради у! – Эрманнинг туси ўзгариб, бармоқлари мушт бўлиб тугилди. – Кўнглим айтиб турибди, қора беради! Ғаним бўрондай қутуриб келмайди, қоплондайин писибгина келади! Ахир, дуру гавҳардан зиёда бўлмиш тулпоридан осонгина кечиб кетолмайди-ку у! Иккинчидан эса...

– Дуру гавҳардан зиёда ҳисобланмиш тулпорини бош-кўзидан садақа қилиб юборган бўлса-чи? – дея унинг гапини бўлди Оқбўта, ўтов ортидан туриб.

– Унда менинг бошимни ейиш учун келади! – деди Эрман бепарво оҳангда. – Мен эса уни овул итларига едираман!

– Овул итлари одам емайди, нодон бола! – Оқбўта ўтов ортидан ошиқмай чиқиб келди. – Овул итлари одам еганини қачон кўрувдинг?

– Овул итлари емаса, унинг этини ўзим ейман! – деди Эрман бўш келмай.

– Сен отанга эмас, амакинг Эштўрага тортибсан.

– Қон бир-да, оқсоқол.

– Лекин ўтовингда ит кўринмайди, Эрманбой.

– Мен бу манзилда муваққат одамман, – деди Эрман энсасини қашлаб. – Шунинг учун ит не даркор, деган ўйдаман.

– Бу ўйинг жуда хато бўпти, Эрманбой! – Оқбўта таассуф-ла бош чайқади. – Темир яроққа инониб, итга нописанд қарадингми, ҳали жуда ғур экансан! Ё кеча-кундуз мижжа қоқмасликка қасам ичганмисан? Қаватингда итинг йўқ экан, яхшиси, овулга қайтганинг маъқул! Аммо бу томондан Эштўрага тортмабсан. Эштўра одамдан кўра, итга кўпроқ ишонарди. Сен эса қайси гўрдаги овул итларига орқа қилиб ўтирибсан. Биласанми, овул итларининг бор ботирлиги овулда. Бу томонларга ўлақолса доримайди улар. Ано-ву дўнгдан берига ўтишмайди. Сенга эса хавф-хатардан огоҳ этадиган, керак бўлса, ғаним билан тенгма-тенг олишадиган ит керак!

Бироздан сўнг Оқбўта худди чакак уришдан ҳоригандай, наридаги чоғроқ силлиқ тошга бориб чўкаркан, аввал қоя ёнбағрига, сўнг унинг пойидаги тошкулбага хаёлчан разм солди. Ўзича ниманидир ўйлаб, ниманидир чўтлади, кейин бармоғи учи билан қошлари ўртасини қашлай-қашлай, қўл сирмаб, Эрманни қаватига чорлади.

– Қани, берман кел-чи, Эштўранинг томири! – деди бу сафар оқсоқолларга хос жиддий тарзда. – Тунов куни мавруди эмасди, индамадим. Энди айтмасам бўлмас. Ўзи бу ёққа шу ниятда келувдим. Шу десанг, йигитлигимда у қавмга мениям бир ишим тушган. У пайтда уларнинг овули икки доvon наридаги Сувқайтмас дарасида эди. Кейин Қорақавм билан сазлари чиқишмай қолиб, қайси гўрагидир кўчиб кетишди. Унда сен отангни белида эдинг. У қавм ҳақида билганим шу, улар жуда бадкир элат – ўзларини аҳмоқ қилган бандани икки дунёдаям кечиришмайди. Ўта сабрли, қирқ йилдан сўнг ҳам қасдини оладиган элат у. Боя тўғри айтдинг, бўрондай бостириб келишмайди, қоплондай пусиб келишади. Шунинг учун ҳам сенга бир ит керак. Тағин бир гап, бу макон энди сеники – бир кун турасанми, минг кун турасанми, ё бир умр яшайсанми, ихтиёр сенда. Бу билан демоқчиманки, бу маконда ўзингни кетарман одамдай тутма, маҳкам томир от! Ҳадеб ғаним йўлига кўз тикавермай, бирор юмушнинг бошини тут. Ана, ўтов орти жуда қўрабоп жой экан... Овулнинг тинчини ўйлаб, элдан айро тушдингми, бу борада Тошполвондан улгу олсанг бўларди. Қара, Тошполвон бу манзилда ҳафта яшадими-йўқми, ўзидан нима қолдириб кетди. Қўрғон! Қушқўнмасни сенгача унинг қўрғони қўриқлаб келди. Бу томонга бош суққан ёт одам борки, қўрғонда кимдир бор, деб ҳайиқиб келди. Гапнинг калтаси, бир кун турсанг-да, маҳкам томир от! Бошқа гапим йўқ сенга!

Оқбўтанинг гапи жиддий таъсир қилдими ё ҳанузгача тўла ўзига келолмаган мажруҳ руҳида жониворларга нисбатан азалдан мавжуд бўлган туғма муҳаббат ҳамда иштиёқ фавқуллодда қайта бош кўтардимми, ҳар ҳолда, Эрман ит асрашга қарор қилди. Бироқ уни хашаки итлар қониктирмасди, у ғул итини орзулай бошлади. Бироқ бор муаммо шунда эдики, ғул ити бошқа итлар каби бирор жойдан етаклаб келинмайди, у махсус равишда тарбияланади. Ғул итининг тарбияси азалдан машаққатли бўлиб, бу юмуш тарбиячидан, муҳаббат ҳамда иштиёқдан ташқари, ўта юксак сабру тоқат, ўзига хос бил-лим ва тажриба талаб этади. Буни қарангки, буларнинг бари, андак тажриба камлигини ҳисобга олинмас, Эрманда керагидан ортиқ даражада эди.

У беихтиёр тизгинсиз хаёлларга берилиб, Итолмасни ўзи тарбиялаб, ўзи вояга етказган ғул ити чангалида тасаввур этаркан, бирдан унда ғул ити боқиш иштиёқи пайдо бўлди.

Бу орада Оқбўта ўтов қошидаги айри оғочда осиглиқ турган пўстин ёнидаги оқиш чакмонга қизиқиб қолганди. Оқсоқол чакмонни тутиб, силаб-сийпалаб, ҳидлаб-ҳидлаб кўраркан, о, тўкуви тигиз, жуни жуда тоза экан, дея ҳавасини ошкор этди. Агар боя Оқбўта, бирорта ит-пит асрагин демаганида, Эрман олиб қочилган от эгари устида келиб қолган бу чакмонни Оқбўтага совға қилиб юбориши аниқ эди. Аммо энди чакмонни ҳеч кимга бермайди, уни ғулга, тарбиялажак итининг оёқлари тагига тўшайди. Бундан кутилган мақсад – ғаними Итолмаснинг жирканч иси тарбиялажак итининг димоғига миҳланиб қолсин. Ярамас Итолмасни ўзидан бўлак яна бир жон – ити ҳам ёмон кўрсин!

Бу фикр тунлари ҳушёр, кундузлари эса бекорчиликдан ўзини қўярга жой тополмай юрган Эрманга шу қадар ёқиб тушдики, аввалроқ бирор юмушнинг бошини тутишни ўйламаганидан роса ажабланди. Ғулдан сўнг, ҳаял ўтмай, ўтовнинг кунботиш томонига чоғроқ кўра эгирди. Отасининг чорвасидан улуш олиб, кўрасини молга тўлдирди. Хуллас, айрим ғаразгўй овулдошларининг таъбири билан айтганда, ғаним баҳона, Қушқўнмасни бутунлай ўзиники қилиб олди. Отаси Эшбўри қарамоғидаги чорванинг маълум бир қисмини унга ҳадея этган эса-да, аммо чорвага эгалик ҳуқуқи ҳануз ўзида эканини эслатиб туриш учун ўтовга тез-тез келиб туришга ҳаракат қилади. Ғаним йўлига кўз тиккан Эрман бора-бора ёлғизликка тамомила кўниқди. Итолмасни ўзи тарбиялаётган ити – Қорақуюн чангалида кўриш эса ҳаётининг асосий мазмунига айланди. Бу борада йигитнинг юраги алдамас, Итолмас қора бериши тайинлигини кўнгли айтиб турарди. Боз устига, Бибисоранинг бош-кети йўқ башоратлари...

– Бунда отишни ўрганиб олдингми, ишқилиб? – Оқбўта чакмондан юз ўгириб, ўтов эшигига яқинроқ жойга суяб қўйилган милтиққа ишора қилди.

– Бир амаллаб ўргандим, оқсоқол, – деди Эрман, яроқни кўздан нарида сақлаш лозим экан, деган ўйда.

– Бу ишинг дуруст, – Оқбўта яроққа қизиқсиниб назар тикиларкан, деди: – Буни отиб кўриш тугул, ҳатто қўлимгаям тутиб кўрмаганман. Э, укасининг қорнига дея, бир пақиллатмайсанми буни, Эрманбой?

– Овулнинг тинчини бузади-да, оқсоқол.

– Бир сафар бузса бузар, қани бир варанглат!

– Ё ўзингиз...

– Йўқ-йўқ, буни менга яқинлаштирма! – Оқбўта беихтиёр кетига тисланади. – Турқиданоқ кўрқиб турибман ўзи, буни отиш бизга йўл бўсин!

Эрман милтиқни тош устига ўрнатиб, ошиқмай наридаги арча новдасини нишонга олди-да, пилигига ўт туташтирди.

Милтиқ гумбурлаб, арча новдаси чирт узилиб тушди.

– Қалай, дурустми? – Эрман мамнун кулимсираб, қаватида ранг-қути ўчиб турган оқсоқолга юзланди.

– Дуруст-дуруст! – Оқбўта унинг қўлидаги оғир яроққа чўчибгина боқаркан, муюлишдаги арчазор дўнгликкача югуриб келиб, бу ёғига ўтишга ботинолмай, акиллаб турган овул итларига ишора қилиб деди: – Айтмадимми, дўнгдан бу ёғига ўтмайди улар деб...

Эрман милтиқни шай тутганича, қоронғилик қўйнига синчков тикилишда давом этаркан, тунов кунги мол ўғрилари тагин бўйладимикан, деган ўйга борди. Сўнг ярим тунда ғаними Итолмас эмас, қандайдир мол ўғрилари эсига тушганидан ажабланди: “Нахотки, Итолмасга нисбатан ғазабим сўнаётган бўлса?” Йўқ, юрагидаги ғазаб ва нафрати сўнадиган ва ўчадиган эмас – ўша-ўша алангаланиб турибди. Шу тобда Эрман қоронғилик қўйнидан мол ўғрилари эмас, Итолмас чиқиб келишини шу қадар истардики, бунинг учун жонини ҳам тикишга ҳозир эди.

У тун қоронғисид аитининг безовталиги сабабини англаёлмай, боши қотиб тураркан, дафъатан ғанимидан хаёлан ўч олгиси келди. Бу истакка қитмирлик – дўнгдан берига ўтишга чоғи етмайдиган овул итларининг тинчини бузиш хоҳиши ҳам қўшилди. Ой булутлар орасидан кўриниш бериши билан у нарида қорайиб турган чўзиқ харсангни Итолмас дея тасаввур қилди. Қўлидаги милтиқ милини ўша томонга тўғриларкан, пилликка ўт туташтиришдан аввал чўзиқ харсанг, яъни хаёлидаги ғаним кўксини яхшилаб нишонга олди. Кейин дарров бу фикридан қайтди. Агар кўкрагидан отар бўлсам, киприк

қоқмай жон беради! Менга унинг ўлиги эмас, тириги керак, деб ўйлади. Тирик ҳолида Қорақуюнга рўпара қилиб, кел, бир хуморимдан чиқай, деди.

Эрман шу ўй, шу истақда Итолмасни – харсангни қуйи қисмини ошиқмай мўлжалга олди. Салдан сўнг милтиқ қарсиллаб, тош сиртига теккан қўрғошин парчалари чийиллаб кетди.

Ана энди, Қорақуюнни бўшатса ҳам бўлади!

Эрман шу ўйда ғул томонга интилган жойида, бирдан хушёр тортиб, қаттиқ кулиб юборди: “Тавба, менга нима бўлаяпти ўзи?”

У овул итларининг жиғига тегишни ўйлаб, қавм аҳлини бутунлай хаёлидан мосуво қилганини, бироз ўтиб, ўзи томон тапир-тупур югуриб келаётган йигитлар шарпасидан пайқади. Аммо уларни безовта қилганидан зиғирча хижолат тортмади. Қайтага, худди катта бир ишни тиндириб қўйгандай, йигитларни иддао билан қаршилади. Орада ўтовга бош суқиб, қорачироқни ёқиб қўйишнияма унутмади.

– Нима гап, яна мол ўғирисими? – дея сўради биринчи бўлиб етиб келган йигитлардан бири, ҳаллослаб.

– Билмадим, лекин қуйида қандайдир қораларни илғганим рост... – дея ёлғонлади Эрман ғор тарафдан кўз узмай.

– Бирортасини... қулатдингми?

– Йўқ, қочиб кетишди.

– Нима экан, одамми ё ҳайвонми?

– Тик қоматли жониворга ўхшатдим.

– Нима деганинг бу?

– Нима десам экан, – Эрман, тўқиётган ёлғони ўзига хуш ёқиб, гапни чувалатишда давом этди: – Гавдасининг тиклигига қараганда, айиққа ўхшаброқ кетади. Ким билади дейсан, балки тепа ғорларда яшайдиган ёввойи одамлардир.

– И-и, ёввойи одамларинг бобойлар тўқиган чўпчақдан ўзга нарса эмас! Шу пайтгача ким кўрибди уларни? Ҳеч ким. Демак, бу томонга айиқ ўрлаган.

– Балки чинданам ёввойи одамдир.

– Бўлса бордир...

– Бу кўҳна тоғларда нималар йўқ дейсан...

– Хай, йигитлардан қолдирайликми?

– Ҳожати йўқ.

– Унда ўзинг биласан.

Шу тун дўнгда одам кўп йиғилган эса-да, ғулда ўз майлида ўқтин-ўқтин ириллаб қўяётган Қорақуюнга эътибор берувчи бўлмади. Фақат яқин жўраси Омонтойгина қоронғида қоқилиб-суқилиб қўйига эниб бораётган овулдошларидан ортада қолиб, сикингина сўрагани шу бўлди:

– Нега итни бўшатмадинг, биродар?

– Ҳожати йўқ эди... – деди Эрман сирли тарзда.

– Зерикканингдан... милтиқ отдингми дейман?

– Асло йўқ! – деди Эрман ўта жиддий оҳангда. – Ғаним деганини хаёлимда бўйлатиб, нақ оёғини мўлжаллаб отдим!

– Ие, шунақаси ҳам бўларканми?

– Мана, бўлди-ку!

* * *

Одамлар шовури адоқлагач, Қорақуюн бирдан тинчланди.

У ғул оғочларини қисирлатиб-шиқирлатиб, ўнғайланиб ётишга ҳозирланаркан, гўё истагига эришолмаганидан норозилангандай, тағин бир-икки ириллаб қўйди.

Қорақуюн бу сафар, Эрман ўйлаганчалик, бирор хавф важдан эмас, балки нелигини ҳали ўзи англаб етишга қодир бўлмаган эрк истаги туфайли безовталанганди. Бу истақ ярим тунда пинакка кетган жониворнинг тушига саҳро бўронидек кутилмаганда бостириб кирди-да, чек-чегарасиз дашт ҳолида намоён бўлди. Қорақуюн тушида сирли ва фусункор оқшом ёғдусига чулғанган ҳамда шувоқнинг ўткир бўйига тўйинган адоқсиз кенглик бағрида, дўппидек дўппайган тепалик устида энгил ва оромбахш эпкинга юзланиб ётгани ҳолида кўрди ўзини. У ўзи туғилиб ўсган тоғ муҳитига бутунлай ёт бўлган ҳидни – шувоқ бўйини дарров таниди. Тўғри, табиатда

шувоқларнинг икки юзга яқин хили учрайди. Ва уларнинг айримлари қуйи тоғларга хос ўсимлик тури ҳисобланади. Аммо чексиз кенгликларда бу ўсимликнинг шундай бир хиллари мавжудки, уларнинг ўткир бўйсиз дашт тароватини асло тасаввур этиб бўлмайди.

Шувоқ ҳидсиз дашт ўликдек туюлади.

Қорақуюн уйғониши ҳамон шувоқ бўйини йўқотди. Ўткинчи ел қанотига илашиб, адашиб келиб қолган бу ҳид ўрнини арча ва бошқа ўт-ўланлар иси эгаллади. Шунингдек, жонивор тушдагидек ўзини кенг даштда эмас, балки тангу тор ғулда кўргач эса, умрида илк бора, эрк истагида, яъни шувоқ бўйига тўйинган сарҳадсиз дашт бўйлаб беармон югуриш истагида, беихтиёр, ириллашга тушганди.

Бу тун Қорақуюнда – камдан-кам жониворларда юз берадиган ғаройиб бир ҳолат – аждодлар хотираси уйғонганди. Унинг жисми ҳамда шуурида юз йилнинг нарисиди тоққа туташ чексиз Бўзсанг даштида яшаб ўтган, Оларит отлиғ зулуқдек қоп-қора итнинг руҳи бош кўтарганди.

Оларит ғул нелигини билмаган.

У кенг даштда шамол билан баҳслашиб, қувлашиб яшаб ўтган жониворлардан бири эди. Агар Эрманда ғулда ит боқиш истаги пайдо бўлмаганида эди, Оларитнинг олис авлоди ҳисобланмиш Қорақуюн ғулга тушмаган, бошқа овул итлари каби эркинликда юрган бўларди.

Тақдир ишини қарангки, Эрман тутқунликдан қайтган куни Қалайбекнинг Кўкиш лақабли ити болалаган эди. Бу жонивор бошқа итлар каби қиш адоғи ёхуд кўклам бошида эмас, ҳаммиша баҳорнинг ўрталаридан ўтиброқ болалайди. Кўкиш ўта ҳайбатли ва келбатли бўлишига қарамай, негадир ҳар сафар, бор-йўғи, икки-учта, гоҳида эса биттадан ортиқ болаламайди.

Бу йил у учта болалаганди.

Эрман ўша куни ўтовига ташриф буюрган Оқбўта оқсоқолни кузатиб қўйиши билан акасининг ҳовлисига уриб борган. Салом-аликни паққос унутиб, бостирма тагида болаларини эмизиб ётган Кўкишга олисроқдан разм соларкан, сўнг ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмайдиган бир оҳангда деди:

– Ака, анову кучуклардан бирини менга берасиз энди!

Қалайбек ҳафта бурун бандилиқдан қайтиб, етти малақда топилмайдиган ажойиб оқ тулпорини ҳадя этган укасининг раъйига қарши бораолармиди. Шунинг учун танглиги кўзиб деди:

– Бирини эмас, менга деса, барини олмайсанми, укам!

– Йўқ, менга фақат бири керак.

– Унда истаганингни танла-да, ҳозирдан эн солиб кўявер, – деди Қалайбек. – Сўнг олиб кетаверсан. Ё ўзим танлаб берайми?

– Йўқ, ўзим танлайман, – Эрман кўзлари оловланиб турган Кўкишга хавотирли боқиб деди: – Бу... қанжиқни қараши жуда ёмон-ку, а, ака?

– Не мақсадда келганингни сезиб турибди-да.

– Буни боғламасангиз бўлмайди, ака, – деди Эрман итга хавотирли боқиб. – Тагин ташланиб қолмасин-а.

– Ташланиши тайин, ука.

– Унда тезроқ боғланг, ака!

– Ҳозир қантарамиз...

Эрман табиатан ғоятда дилкаш бўлса-да, бироқ жониворлар бобида, айниқса, от ва ит борасида анчайин хасис бўлган акасига қарши йўл-йўлакай ўзини обдан қайраб келганди. Агар Қалайбек қизғанчиқлик қилар бўлса, берган тулпорини миннат қилиб бўлса-да, мақсадига етиш ниятида эди. Бахтига, Қалайбек ортиқча эътирозсиз, осонгина кўна қолди.

Кўкишни кўздан панага қантариб қайтган Қалайбек унинг оёқлари тагига деярли бир тусдаги қоп-қора кучукларни қатор қилиб қўйди.

– Мана, хоҳлаганингни энлаб кетавер.

Эрман, худди тажрибали синчилардек, ингишлаганча, турли томонга пайпасланаётган митти жониворларни синчков кузатаркан, акасининг, униси яхши-буниси яхши, деган гапларини ёқтирмай, манглайини тириштирди, кейин эса кучукларни бирин-бирин кўлига олиб, наридаги сандалсимон харсанг томон юрди. Уларни ўша тош устига қатор териб қўйди-да, ўзи ортга тисланиб, жониворлар ҳаракатини зимдан кузатишда

давом этди. Илиқ она бағридан ажратилган, ҳали тўла кўз очиб улгурмаган жониворлар бошда пича инг-синг қилиб туришди-да, сўнг тошбағирлаб чор тарафга тарқалишди. Аввалига сўл тумшугида жимитдек оқи бор кучук, сўнг ўнг қулоғи атрофи маллатоброғи тошдан пастга қулаб тушди. Тепада ёлғиз қолган кўмирдек қоп-қораси йиқилиш хавфини сезиб, изига қайтди. Унинг бу эҳтиёткорона хатти-ҳаракати бир неча бор такрорлангач, Қалайбек деди:

– Мана шунисини энла!

– Энлаб ўтирмайман, ўзим билан обкетаман! – деди Эрманнинг тунд чеҳраси бирдан ёришиб.

– Ҳали кўз очмаган, буни қандай боқасан? – Қалайбек ажабланади.

– Боласи қатори энасиниям берасиз-да, ака!

– Эя, энасини берадиган бўлсам, – Қалайбек тош пойида бир-бирининг пинжиги суқилган кўйи, баттар ингиллашаётган кучукларга ишора қилди, – буларни нима билан боқаман, эчки сути биланми?

– Буларни боқмайсиз, йўқотасиз! – деди Эрман ўта совуққон оҳангда.

– Ўйлаб гапираяпсанми, ука? – деди Қалайбек оғриниб. – Увол-ку, ахир!

– Биламан, – деди Эрман хиёл ачинган оҳангда. – Лекин... бўлак илож йўқ.

– Нечун?

– Чунки мен ит асрамоқчи эмасман, – деди Эрман андак тоқатсизланиб. – Ғулда ит тарбияламоқчиман! Бу ишнинг биринчи шарти, эна итнинг меҳри бўлинмаслиги учун унинг бошқа болалари йўқотилади. Яна бир шарти...

Қалайбек ғулда ит тарбиялашнинг нозик сир-асрорларини баён қилаётган инисининг гап-сўзларини ҳазм қилолмай, сенга ғул ити не даркор, ҳатто нотинч замонларда ҳам ота-боболаримиз ғулда ит сақлашмаган, дея унинг орзу ўйларига сув сепишга уриниб кўрди. Бироқ тутган жойини кесмай қўймайдиган иниси унинг барча гап-сўзларини қулоғи ёнидан ўтказиб юборди. Эрманнинг азалдан феъли шу – бирор нарсага қарор қилдими, тамом – ниҳояламай қўймайди. Ҳозир ҳам зарурият важидан эмас, балки фавқулодда миясига келиб, сўнг аниқ мақсадга айланган бадкир ўйини амалга оширишдан ўзгасини ўйламасди.

Инисининг бу хил аҳмоқона феълидан жини кўзиган Қалайбек, гап билан узиб-узиб олиш қасдида, у томон кескин ўгириларкан, ўгирилган жойида даҳшатдан донг қотиб қолди. Қаршисида ўзи билган аввалги Эрман эмас, кўзлари тубида ададсиз қаҳр ва нафрат тўнғиб қолган ўта аламзада бир кимса совуқдан-совуқ нигоҳини ўқдек қадаб турарди.

Ака укадан илк бор ҳайиқди.

Бу Эрман унга бутунлай бегона эди.

У билан айтишмоқ бефойда эди.

Уни насиҳатдан йироқ тутиш лозимлигини англаган Қалайбек жониворлар жонига зомин бўлишни истамади. Қўй, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам, дея дўнглик ортидаги энсиз дарага тушиб кетди. Бу даранинг кунботишга чўзилган қисми бирор икки чақиримлардан сўнг қўшни дара ўзанига бориб туташар, кунчиқиш қисми эса шимолий қоялар туби бўйлаб бориб, Қушқўнмас пойида тугарди. Овул оралаб юргиси келмаган кезлари Эрман акасининг уйига ушбу дара орқали келиб кетарди. Ҳозир ҳам у акаси изидан дарага энаркан, оқшомга қолмай Кўкишни ортимдан етказинг, дея икки кучукни йўл-йўлакай чуқурлардан бирига кўмиб, учинчисини ўзи билан олиб кетди.

Эрманнинг бу ишига овул аҳли эътиборсиз бўлди. У ғулда ит сақлайдими, бит сақлайдими, кимнинг неча пуллик иши бор денг. Билганлари шу – ғулда ит тарбиялаш осон иш эмас, у кишидан кунт, билим ва тажрибадан ташқари, аниқ ва жиддий бир мақсадни талаб этади. Акс ҳолда, у ҳавас қиларли юмуш эмас. Эрманга келсак, унинг мақсади аниқ – ёвуз итга эга бўлиш ниятида бу ишга қўл урган. У ғулга солинган кучукни ранг-туси ҳамда келажақда ўта йиртқич махлуққа айланишини орзулаб, уни Қорақуюн деб атади. Бу ном қулликда не бир кўргиликларни бошига солган Қорақул деган кимсани эслатса-да, барибир, ушбу атамдан воз кечмади. Ният қилдики, Қорақуюн тезда улғайсин-у, ўзи кўзлари тўрт бўлиб кутаётган ғаними – Итолмасга қўшиб Қорақулниям итга едирсин!

Шеърят

Кўзин олар саноқсиз хилқат

Болалик

Сувялпизга тушимни айтдим,
Соҳилларга чалиб бердим най.
Томга чиқсам шабада чорлар:
“Кел, сочингни мен ўзим тарай!”.

Кўзигуллар кулишни билар,
Чумолилар киймайди кавуш.
Қишлоқдаги кишимни ишкомлар
Саноқларин аниқ билар қуш.

Ниначилар кўзлари коса,
Кўзгуларга сизмайди боши.
Сузма халта тешар ҳакканинг
Менга ёқмас ўзри қароши.

Варрагимни бузиб кетди дўл,
Ипларини излайди каптар.
Сахро қизил қабо кийганин
Қизгалдоқлар берганда хабар.

Ялтир-юлтир тилла қўнғизлар
Кўз ўйнатиб учса тўрт томон.
Ҳайрон, улар ортидан кетдим...
Ҳамон уйга қайтишим гумон...

Бешиксоз

Кундузларни сийлаб ишлайди,
Оқ тунлардан кияди пўстин.
Ҳовлиларнинг тўри-тўридан
Тушида ҳам излайди дўстин.

Дарахтларнинг пўстлогин ҳидлаб,
Ёғочларнинг қаричлаб белин,
Теракзорга совчидай бориб,
Дўконига туширар “келин”.

**Ибодат
РАЖАБОВА**

1956 йилда тузилган.
Самарқанд
Давлат педагогика
институтининг
филология ҳамда
Тошкент Давлат
университетининг
журналистика
факультетларида
ўқиган. Унинг
“Осмондаги
фаришта”, “Бухорода
ғужумлар гуллади”,
“Қуш киприги” сингари
шеърый ҳамда бир
қатор насрий-тарихий
асарлари чоп этилган.
Айни пайтда, “Бухоро
оқишони” газетасида
фаолият юритмоқда.

Гулкосалар тебранишлари
Намозидай бўлиб кетган ёд.
Қоратоллар иккинчи умрин
Бешик қилиб айлайди обод.

Кўзmunчоқдан танлаб қоровул,
Боларидан чорлаб харидор,
Богисириқ тутатиб оқиом
Тол бешикка суртади оҳор.

Сачратқигул сакраб кетади,
Жуфтин чорлаб сайрар ҳумоюн.
Лайли довча еганин кўриб,
Борар бешикбозорга Мажнун.

“Гуллаётган ўрик” сурати

Туякашдай шамол эжонсарак,
Боларилар “ноханда” меҳмон.
Юлдуз қулай дейди осмондан,
Ой лабини тишлар ҳаяжон.

Сўзсиз қўшиқ янграр. Новдалар
Гулоб ютган каби шайдойи.
Ҳовуч-ҳовуч куртакчаларнинг
Кенг бағрида юракнинг жойи.

Тебранишга тушар гулчанлар,
Қуёш доя каби кўп диққат.
Ўқ илдиз бир тебраниб кетгач,
Кўзин очар саноқсиз хилқат.

Дарахт бошдан илдизигача,
Чопиб борар яшил фароғат.
Мўъжас бегин мушкборон қилар,
Бир оёқда турган гулсават...

Муғанний

Қумсоатдай тўкилиб турар,
Манқал мисол борлиги оташ.
Ҳатто узоқ-узоқ йўл босиб,
Сухбатига келар туякаш.

Карвонсарой лутфига маҳтал,
Шоҳдарборда жойи-дилбайроқ.
Ҳамма қамиши мисол терлагач,
У пойгакда чиқарар чарчоқ.

Қўлин чўзса сувялпиз ҳам уд,
Пуф-пуф деса, сурнай-сандувоч.
Соз пардасин атрофида тун
Ҳалқа бўлиб ухлар қайрағоч.

Лайливашилар гардипойи у,
Оҳанг бўлар кўнгил яраси.
Баъзан танбур юзига оғзин
Қўйиб куйлар юрак пардаси.

“Савти ажам” авжида қишлаб,
“Сарахбор”дан чиқиб келса шом.
Уд мизробин кафтини ҳидлаб,
Чангланишга улгурар бодом...

Онам хотираси

Учар гилам энди учмайди,
Ёрилтош ҳам ёрилмас такрор.
Онам кўзин юмгандан бери
Менга эртак айтмайди баҳор.

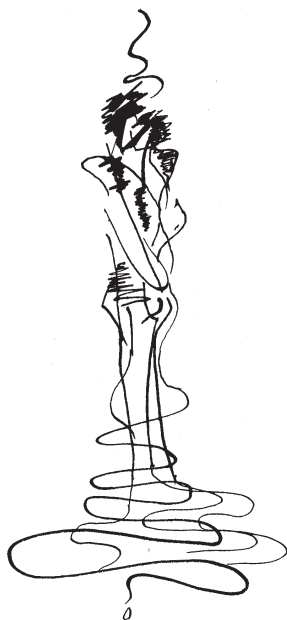
Сувпарилар сув билан кетди,
Қайнархумча энди чиганоқ.
Кўзиқорин қалпогин кийиб,
Токзорларда юрар шамчироқ.

Қалдирғоч ҳам илонга ошина,
Очилмасдан ётар дастурхон.
Бақатерак бақрайиб қолди.
(Хўрак излаб юрар палахмон.)

Боларилар ёввойи йўрға,
Гавҳар эмас, шамшод япроғи.
Жала куни кўприк бўлмайди
Мисқол пари кумуш тароғи.

Кураш тушмас қуюн-ла ботир,
Бешик ясаб, семирмас лайлак.
Олтин тухум қўяр товуқ ҳам,
Излаб юрар ҳовлида катак.

Бухоро

Турсун АЛИ

1952 йилда туғилган.
ЎзМУнинг филология
факультетини
тамомлаган. “Зангори
овоза”, “Юракдаги
сўзлар”, “Ёруғ
кунлар”, “Изтироб
остонаси”, “Ёлғизим”,
“Тун товуши”,
“Уйгоқ сукунат”,
“Туйғулар ранги”,
“Сокин ҳайқиреқ”,
“Ой япроғи”, “Қор
шуъласи”, “Сайланма”
каби шеърый китоблари
нашр этилган.

Сени иллар соғини пўла кўзларим

* * *

*Оқшом сокин қанот ёймоқда,
Борлиқ тун сиёҳига чўкаяпти.
Шукур, осмон бағридан
Нур ёғилмоқда
Олтин каби сап-сарик.*

* * *

*Овозинг нақадар сулув,
Баҳорга бағишлар тароват.
Ҳаттоки,
Малаклар қошингда
Товуш чиқаролмас,
Ҳей, какку.*

* * *

*Шивалаган ёмғир остида йўловчи,
Дарахт мисол ивиб қайга кетмоқда?!
Ёмғирдай ичимга ёғилар ўқрик,
Яхшиямки,
Дарахт эмас у..*

* * *

*Ташқарида юракдек дукиллар оёқ товуши,
Қарасам,
Қайгадир шошиб
Кетиб бормоқдадир бир жуфт этигим.*

Ёмғир

*Шаҳарни қиличдай кесган анҳор кўприги,
Темир панжара – бармоқларга суяниб,
Ёмғир остида сувга чўмаётган одам каби
Шамол кўйнидаги дарахтдек тебрана-тебрана
Тикиламан шовқинзор сувга – ўзимни ёлғиз ҳис эта.*

*Ёмғир ёгаётир, руҳимда аланга,
Қандайдир исмсиз куй ўртар бағримни.*

*Шояд, эсон-омон етолсам тонгга,
Зиёрат этгайман онам қабрини.
Ёмғир ёгаётир, руҳимда аланга.*

*Шовиллаб ёғаятган ёмғир оралаб,
Бормоқдаман ёмғир симларига илиниб-илинмай.
Уфқдаги камалак янглиғ нур тараб,
Ёмғирзор сўнгида
Жунжикар руҳимда оҳу мисол фаришта.*

*Оқшом. Ёмғир қорға айланар шаксиз,
Ҳали манзил сомон йўлидай узоқ.
Йўл юраяпман ортимдан қолдириб из,
Жилдираган сувга боқиб тинка тинмоқда, бироқ
Бу ҳолат мусаввир сувратидан йироқ...*

*Гулга қўнган капалакдек
Нигоҳимиз тўқнашиди.
Кулдинг ой шуъласидек майин,
Жаранги юрак чиннисига урилди бўрондай.
Мен сукунат уммонида
Қулочим кенг ёйолмай,
Тўлқинлар қаърида қалқидим, суздим узоқ,
Эй, нотаниш соҳибжамол!*

*Мени тушунмадинг, билмадинг, сен,
Вужудимда гуриллар олов.
Совқотган қўлларинг иситиб ол, гулим!*

*Мен жимгина ёнингдан кетдим,
Юрагимда йиғлади ўкинч.
Мен сени йўқотдим, қайдасан, энди?*

*Сен кеча бормидинг, бугун йўқсан-ку,
Наҳотки, қишидаги дарахтдек карахтман?
Мен ўзимни тергайман, ўзим!
Бир сўз айтдинг, ўзинг эшитмай,
Менинг қулогимда гулдуради момақалдироқ.
Оппоқ дунёимни қоплади чипор булутлар!..*

*Зах тортган хонада ўлтирдим руҳсиз,
Осмон кўз ёшларин тўкди шашқатор.
Сен ҳам сўз очмадинг ҳатто бир оғиз,
Гарчанд атрофингда кезса-да, баҳор,
Мен эса дардлашдим қиш билан ёлғиз.*

*Ёмғир ҳам тинмади узун кун...
Рауф Парфи.*

*Кунни билан тинмади ёмғир,
Эзилган очундек эзилди бағрим.
Ғамгин садо таралди ўтган кунлар қаъридан.
Кўнгил бўлса куйлаб,
Куйлай олмади.*

*Куппа-кундуз ўзимни адаштирдим, мен,
Йўлим чалкаш.
Олдинда ҳадикли кўча.
Кипригимга кўнмоқда юлдузсиз кеча.
Ҳайқираман овозсиз: “Ким бор?
Ким бор?..”
Чирмашаман
Ўз товушимга ўзим.*

*Тилимни тишлайман, сўз йўқ, сўз.
Кўзимни юмаман, кўз йўқ, кўз.
Қайда қолдим, ўзим йўқ, ўз.*

Воажаб, ичимда изиллар шамол.

Ёлғизлик уйида ёлғизман тагин.

Ой... соғларимни кумушга бўяб

* * *

Мусофир –
илдизлари чуқур,
шоҳлари ҳаволарда
адашган дарахт...

* * *

Ярим тун.
Қитирлаган овоздан чўчидим.
Қулоқ тутдим:
тирикчилигим
сичқоннинг тилида куйларди...

* * *

Қоронги ҳовли.
Сиз билан кечган
ҳаётдан
бир овоз келди:
калтакесак нағмаси экан.

* * *

Ойнада
кўзёшим рақсга тушарди.
Деразамни
кўкламнинг
ваҳимаси босди.

* * *

У кунлар ҳам ўтди.
Хотирада
шоҳдаги гилосдек
дона-дона ёдлар қолди.
Кўзларда
намозшомгулларнинг
тонгги чарчогидек
фарёдлар қолди.
У кунлар ҳам ўтди...
Худога шукр.

**Олима
НАБИЗОДА**

1974 йилда туғилган.
ЎзМУнинг филология
факултетини
тамомлаган.
Шоиранинг “Нигоҳ
садоси” номли тўплами
нашр қилинган.
Шунингдек, шеърлари
инглиз, француз ва
олмон тилларида ҳам
чоп этилган.

Юртдан узоқда

Бу шаҳарнинг
балки
деворлари тош,
йўллари шағал.
Бу шаҳарда
балки
чинорлар талош,
одамлар дағал.
Бу шаҳарнинг
балки
тунлари сирли,
қўллари кирли.
Эҳтимол,
кўзлари ёшли,
кўнгли талошлидир...
Ҳа,
бир эҳтимол яна бор:
бу шаҳарда
бир шаҳарни
соғиниб ўлмоқ
мумкин.

* * *

Йилларки,
ой эринмай
соҳларимни қумушга бўяр,
доғларин эса аллалар
юрагимда тунлаган қуёш.
Офтобишувоқ ҳовлига
ой нурларин
суддек сепмоқ,
деворларга
қуёшли юракларни
чизмоқ истайман...
Аслида...
Аслида,
давримдан қочмоқ истайман.

* * *

Сен менга замондош,
даврдос,
давradoшсан, балки.
Шукрки,
тупроқдош эмассан...

* * *

Юзи заъфарон,
гулқулоқлари қирмизи
қишки атиргул –
менга
нозик ватандош.

* * *

Яна қор ёғди.
Қайларгадир кетгим келди.
Қорни гижирлатиб,
қайлардадир юргим келди...
Бўлди. Етар. Бас.
Кетаман.
Хаёлимда гужгон қор – сўзлар.
Пальто
жсимгина илинди елкамга.
Шляпа
ювош қушчадек беозор
қўнди бошга.

Қўлқопларнинг
қўлларда ажинлари
билинмай кетди.

Остонада этигим ётарди:
асабий.
Кимдир ё нимадир шивирлади:
кетгиси йўқ
этикнинг.

* * *

Онам булоқ бўлгин, дерди,
Денгиздек тошаман, дердим.
Болам, бир сомё қулоқ бўл, дерди,
Ҳайқириб тоғлар ошаман, дердим.
Денгизларнинг кўз кўрмас
наҳанглари бор экан.
Пўртаналар ичинда адашдим.
Ҳайқириқнинг ҳеч тинмас
оҳанглари кўп экан,
чин (жсин) қириқлар ила талашдим.
Энди,
булоқ бўлгим,
бир сомё қулоқ бўлгим
келади, она!..
Сен йўқсан, йўқ!

Наср

ҚУДУҚ

Қисса

Қўлам қурғоқ келган. Савр чиқиб улгурмаган бўлса-да, атрофда ястаниб ётган қир-адирларнинг майсаси қовжираб, борлиқ сарғиш тусга кириб улгурган. Тиккага келган офтоб қовжироқ хас-хашакни ёндиришга қасд қилгандек дала-даштга тинимсиз олов пуркайди. Адоқ тарафдаги тепаликда кўзга ташланиб турган чўпон кулбаси ва каттагина кўтонни ҳисобга олмаганда, кўз илғамас кенгликларда тирик жон асари сезилмайди.

Янги қазилган қудуқнинг теварагида қуруқ тупроқ тоғдай уюлиб кетган. Бир маромда ғувуллаб эсаётган қайноқ гармсел унинг чангини учириб ўйнайди. Қудуқнинг ёнида Қобил чўпон билан икки ўғли ҳорғин қиёфада чўнкайиб ўтиришибди.

Калта соғли кетмонини белбоғига қистириб олган Лаллай қудуқдан чиқиб келди. Унинг жомакор кийимлари тупроққа беланиб, юз-кўзи чанг ва тер қоришмасидан қўнғир тусга кирган эди.

Қобил чўпон Лаллайга савол назари билан қаради.

– Сув йўқ, амаки, – деди Лаллай гўё бунга ўзи айбдордек ўнғайсизланиб.

Бўз йигитлар хомуш тортиб қолишди.

– Шунча меҳнатимиз бекор кетадими? – деди Қобил чўпон атрофдаги тупроқ уюмига алам билан тикилиб. Лаллай унинг саволига жавоб бермай, атрофга синчиклаб разм солди. Бир қарорга келиб, қудуқнинг қуйи тарафига энди.

Лаллай қўлам ёмғирлари ҳосил қилган торгина ўзан бўйлаб йўқотган нарсасини излагандек ер сингилаб ўнгу сўлга юрди. Ниҳоят якка ўсган янтоқнинг ёнида тўхтаб, метиндек қотиб кетган ерга кетмон урди.

– Чиғириқни бузинглар! – деди Қобил чўпон ўғилларига. Бўз йигитлар сувсиз қудуқнинг чиғириғини бузишга тушишди. Қобил чўпон арқон боғланган челақни олиб Лаллай томон юрди.

Тепадан тушаётган заифгина нур қудуқнинг тубини ғирашира ёритган. Лаллай кетмон билан қудуқ қовлаяпти. Эғнидаги жомакор кийими тупроқ ва терга қоришган. Пешонасидан қуйилаётган терни енги билан артиб қўяди.

Қудуқ анча чуқур қовланган, чамаси ўн беш қўлочча келади. Қаламтарош билан йўнилгандек сип-силлиқ деворининг икки тарафида бошдан-охир сидирғасига пиллапоярлар ўйиб чиқилган. Пастдан қараганда кенг-мўл саҳнли қудуқнинг девори қуйидан юқорига томон торайиб бориб, охирида тангадеккина туйнукка айланиб қолгандек туюлади. Ана шу туйнук ёпиб қўйилса бас, қудуқ тубини ҳаёт билан боғлаб турган ожизгина ришта ҳам узилиб, ҳаммаси зулматга, йўқликка юз тутадигандек. Умрида биринчи бор қудуққа тушган одам бундай ваҳимали ҳиссиётларни бошдан кечириши,

**ҒАҒУР
ШЕРМУҲАММАД**

1973 йилда туғилган.

ТошДУнинг журналистика факультетини тамомлаган. “Қудуқ тубидаги фарёд”,

“Париқишлоқ афсонаси” пьесалари саҳналаштирилган.

Унинг адабий сценарийлари асосида “Чавандоз”, “Арсат”, “Таъзиядаги тўй”,

“Алданган аёл” бадиий фильмлари, қатор мультпликацион ва ҳужжатли фильмлар суратга олинган.

“Саман той” китоби чоп этилган. Айни пайтда “Ўзбеккино” Миллий агентлигида бош муҳаррир бўлиб ишлайди.

қудуқ тубидаги аллақандай сирли, нотаниш муҳитга дош беролмай тезда юқорига қочиб чиқиши тайин. Аммо Лаллайнинг ярим умри қудуққа кечган, шу боис бунақа ҳиссиётлар унга бегона...

Лаллай зўриқиб ишлаяпти. Бот-бот ер қовлашдан тўхтаб, ўпкасини тўлдириб нафас олади – қудуқ анча чуқур бўлгани боис ҳаво сийраклашиб қолган.

Юқорида чиғириқ чириллаб айланиб, қалин резинадан тикилиб, бақувват арқонга боғланган қовға лопиллаб пастга тушиб келди. Лаллай уни тупроққа тўлдириб, арқонни силкитди:

– Қовға!

Арқон таранглашиб, зил-замбилдай қовға ердан зўрға узилди. Чиғириқ аянчли ғижирлади.

Лаллай қаддини ростлаб, чайқала-чайқала юқорилаб бораётган қовғани кузатиб қолди. Қовға чиғириққа бориб тақалгач, Қобил чўпон уни зарб билан тортиб олди. Қовғадан тўкилган тупроқ Лаллайнинг уст-бошига келиб тушди.

Эски ўзан бўйида қовланган қудуқдан сув чиққан. Чиғириқнинг теварагида аввалгисидан ҳам мўлроқ тупроқ ва лой чиқариб ташланган. Қобил чўпоннинг ўғиллари янги қудуқдан челақлаб сув тортиб, сурув суғоришяпти. Қўй-қўзилар тунуқадан ясалган қўлбола новга тўкилаётган лойқа сувни талашиб-тортишиб ичади.

Чеккароқда ерга гилам-кўрпачалар тўшалиб, дастурхон ёзилган. Тўкин дастурхон атрофида Эрат, Қобил чўпон ва Лаллай овқатланиб ўтиришарди.

– Лаллайи курғур бизниям роса овора қилди, – деди Қобил чўпон Эратга чой узатиб. – Бунисидан ҳам сув чиқаролмайдими деб кўрқувдим.

Каттагина корсон товоқдаги овқатга нон бўктириб еяётган Лаллай хижолатомуз илжайди. Зимдан уни синовчан кузатиб ўтирган Эратдан садо чиқмади.

– Шунча захмат чекканимизга яраша, қудуғингиз баракали чиқди, – деди Лаллай Қобил чўпонга. – Сувини ичиб адо қилолмайсиз, амаки.

– Сувиям чучук экан, – деди Эрат ҳам тилга кириб. – Одатда, даштнинг қудуқлари тахирроқ келарди.

– Шу чоққача Лаллай қовлаган қудуқ ёмон чиқмаган дейишади, – деди бу гап мойдай ёқиб тушган Қобил чўпон илжайиб. – Орқаваротдан Лаллайнинг доврўғини эшитиб юрардим. Сувсизлик жондан ўтгандан кейин азза-базза суриштириб, топдим.

– Ҳа, йил қуруқ келиб, чорвага жабр бўлди, – деди Эрат новнинг атрофида уймалашаётган қўйларга ўйчан тикилиб. – Саратон кирмасдан қудуқлар тортилиб, чашмалар қуриб қоляпти. Емишини-ку, амалласа бўлар, лекин сув бўлмаса ёмон.

– Сизнинг сувлоғингиз баракали эди-ку? – деди Қобил чўпон ажабланиб.

– Чашмадан жилдираб чиқаётган сув ховузга етмай қуриб қоляпти.

– “Сув берган савоб бўлар, сув бермаган кабоб бўлар” дейишган, – деди Қобил чўпон муғомбирона илжайиб. – Сиз ҳам отарингизни бизнинг қудуқдан суғориб кетаверинг, Эрат ака. Бизнинг бировларга ўхшаб қўлмақдаги сувни қизғонадиган одатимиз йўқ!

Негадир бу гап Эратга оғир ботди, чехраси тундлашиб, Қобил чўпонга олақараш қилди. Аммо Қобил чўпон ҳеч нарса бўлмагандек бамайлихотир ўрнидан туриб, Лаллайнинг елкасига беқасам тўн ёпди.

– Сенга атаганимиз бор эди, Лаллай.

– Шарт эмас эди, амаки, – деди Лаллай хижолатли илжайиб.

– Хизматингга рози бўл.

– Розиман, амаки, розиман, – деди Лаллай ундан кўзларини олиб қочиб.

– Сарпо муборак бўлсин, Лаллай! – деди Эрат қулиб.

– Қуллуқ, амаки...

Лаллай елкасидаги янги тўн уриниброқ қолган кийимларига ярашмаганини сезгандай ўнғайсиз ҳолга тушган эди.

– Бу дейман, ҳар бир қазган қудуқнинг ҳақиға биттадан тўн кияверсанг, уйинг чопонга тўлиб кетган бўлса керак? – деди Эрат илмоқли оҳангда. – Бозорга чиқариб сотсанг пул бўлади!

Лаллай қулиб қўя қолди. Бу гал Эратнинг ўқи нишонга теккан эди. Лекин шу топда Қобил чўпоннинг кайфияти чоғ эди, шу боис унинг пичингига эътибор беришни ўзига эп кўрмади. “Ишим битди, эшагим сувдан ўтди. Оғзига кучи етмаганлар гапираверсин!”

Дашт оралаб ўтган ёлғизоёқ сўқмоқда Эрат отлиқ, Лаллай пиёда кетишарди. Лаллай жомакор кийимлари жойланган халтани калта сопли кетмонининг сопиға илдириб, елкасига ташлаб олган.

– Отар ташналиқдан қирилиб кетсаям Қобилга ялинмайман! – деди Эрат тунд қиёфада. Лаллай зимдан унга ажабланиб қаради. – Қайси куни ўғиллари сурувини бизнинг сувлоққа ҳайдаб борганида қайтариб юборувдим. Боя шуни юзимга солди, бетиқора!

– Қудуқ қазишдан қочмайман, амаки, – деди Лаллай. – Лекин яқин орада қўлим тегмайди. Бир жойга бориб келишим керак...

– Билиб қўй, мен Қобилга ўхшаб сени битта жулдур чопон билан алдаб юбормайман, – деди Эрат Лаллайга зингил солиб тикилиб. – Ишни битиришинг билан пулингни санаб бераман. Нима, сенга пул керак эмасми?

– Гап пулда эмас, амаки...

– Ўзингни тарозига солмай қўя қол, Лаллай! – деди Эрат энсаси қотганини яширмай. – Ёки менга қудуқ қазиб бергинг келмаяптими? Қўнглингдагини очиқ айтавер.

– Ундай хаёлга борманг, амаки... – Лаллай нима дейишни билмай бироз иккиланди. Ниҳоят бир қарорга келиб, Эратга юзланди. – Бориб уйдагилардан хабар олай, уч-тўрт кунда қайтарман.

Эрат бу гапдан сўнг хотиржам тортиб, отининг жиловини тортди.

– Демак, келаси душанба куни кутаман. Унгача бир-иккита бўз йигитларни ҳашарга айтиб, жонлиқ сўйдириб қўяман. Ишни битиргунингча еганинг қуйруқ-ёғ бўлади. Ҳўв, анави қўрғон – бизники. – Эрат қўлидаги қамчи билан кун ботишдаги қирда кўзга ташланиб турган якка уйга ишора қилди. – Тагин мени уялтириб қўймагин, Лаллай. Мен лафзсиз одамларни ёқтирмайман!

Эрат отининг жиловини якка уй томонга бурди. Лаллай бир муддат унинг ортидан қараб туради-да, йўлида давом этди.

* * *

Кун намозгарга оғиб, офтобнинг шашти пасайган маҳалда Лаллай дашт тарафдаги тупроқ йўлдан кишлоққа кириб келиб, йўл чеккасидаги одмигина почтахонага бурилди. Шу пайт олтмиш ёшлар атрофидаги Қувват амаки оқсоқланган қўйи ичкаридан чиқиб келди.

– Ассалому алайкум, амаки, – деди Лаллай елкасидаги тугун осиглиқ кетмонини қўлига ола туриб.

– Ие, бормисан, Лаллай? Ваалайкум ассалом. Қани, ичкарига.

Қувват амаки Лаллайни газета-журналлар қалашиб ётган чоғроқ хонага бошлаб кирди.

– Нимага шунча пайт йўқ бўлиб кетдинг? – сўради Қувват амаки эски столнинг тортмасини титкилашга тутиниб.

– Даштободда қудуқ қаздим.

– Боя аёлинг келиб кетувди. Бояқиш ҳар куни канда қилмай келади. – Қувват амаки тортмадаги қоғозлар орасидан конверт олди. – Мана. Бир ҳафтадан бери яшириб ўтирибман.

Лаллай Қувват амаки узатган хатнинг жилдини авайлаб очди. Конвертнинг ичидан чиққан бир варақ қоғознинг ўнгу сўлини айлантириб кўрди-да, яна Қувват амакига қайтариб берди.

– Сизнинг кўзойнагингиз бор, амаки...

Қувват амаки столнинг устида турган йўғон гардишли кўзойнагини қаншарига қўндириб, хатни ўқишга тушди:

“Ассалому алайкум, Элмурод ака. Мен яна Шодмоннинг номидан хат ёзаяпман. Бугун сизлардан хат келди. Уни Шодмонга ўқиб бердим. Сизнинг яқин орада Тошкентга келишингизни эшитиб, жудаям хурсанд бўлди. “Отам келгунича тузалиб, юриб кетишим керак, кейин ўзим уларга шаҳарни томоша қилдираман”, дейди. Элмурод ака! Ўғлингиз мендан “Шодмон анча тузалиб қолди” деб ёзишимни илтимос қилган эди. Шу аҳволидаям сизларни ўйлапти. Лекин сизларни алдашга виждоним йўл қўймапти. Очиғини айтсам, аҳволи унчалик яхши эмас. Ҳалигача оёқ босишга қийналади. У сизларни қаттиқ соғинган. Кечалари яширинча йиғлаб чиқади. Иложи бўлса, тезроқ келсангиз яхши бўларди. Хайр, омон бўлинг. Тез-тез хат ёзиб туринг. Шифохона ҳамшираси Давлатова Маҳфуза”.

Қувват амаки хатни ўқиб бўлиб, Лаллайга қаради. Лаллай муштумини иягига тираганча уйга чўмиб ўтирарди.

– Ишқилиб, ўғлингнинг олдига бормасанг бўлмайди, Лаллай.

– Даштда яна беш-олти кунлик ишим бор... Шуни тугатишим билан йўлга тушаман.

– Иш бўлса қочиб кетмас! – деди Қувват амакининг энсаси қотиб.

– Лафз қилиб қўювдим, амаки. Бормасам бўлмайди.

Қувват амаки маъноли бош чайқади.

- Қаюм амаки ҳам “шу кунларда ишларим кўп” деяпти, – деди Лаллай ўзига-ўзи гапирётгандек. – Ўзим йўлни билмасам...
- Сен Қаюм шўрога кўпам ишонаверма. У бир тутуриқсиз одам. Лаллай индамади.
- Бу... Хатни нима қилмоқчисан?
- Келинингиз бу гапни кўтаролмайди.
- Эрта-бир кун билиб қолса нима қиласан?
- Худо хоҳласа, Шодмонжон тузалиб кетади! – деди Лаллай алланечук ишонч билан.
- Сиз ўйланмай ёзаверинг, амаки.
- Яна ўзинг биласан.
- Қувват амаки ноилож қўлига қоғоз-қалам олиб, хат ёзишга тушди.

* * *

Лаллайнинг ҳовлиси.

Оила аъзолари супадаги дастурхон атрофида жам бўлишган. Бўйи етиб қолган Зулфия супанинг чеккасида омонатгина ўтириб, “акасида келган хат”ни ўқияпти. Тўрда чордана қуриб, болишни буклаб бағрига босган Лаллай мубҳам кайфиятда кўзларини юмиб олган, елкасига оғир юк ортилгандек чакка томирлари бўртиб чиқиб, пешонасини реза тер қоплаган эди. Қўшалок қувончдан ҳалигача ўзига келолмаган Тошбуви анчадан бери орзиқиб қутилган номанинг ҳар бир сатрини қулоғига жойлаб олмоқчидек қизининг оғзига термилиб ўтирарди.

“... Мендан сўрасангизлар, соғ-саломат юрибман. Бу ернинг дўхтирлари жуда яхши экан. Ҳозир анча тузалиб қолдим. Ҳамма нарса бор. Ҳар куни уч маҳал иссиқ овқат беради. Онам ҳам мени кўп ўйлаб ётмасин. Насиб этса, ҳадемай уйга ўз оёғим билан кириб бораман. Тез-тез хат ёзиб туришлар. Салом билан, ўғлингиз Шодмон”.

Лаллай ўтирган жойида безовта қимирлаб олиб, кўзларини очди. Зулфия хатни онасига узатиб, зимдан отасига савол назари билан қаради. Лаллай унинг нигоҳига дош беролмай, нигоҳини ерга тикди.

– Хат ёзган қўлларингдан айланай, болам! – Тошбуви кўзларида ёш билан мактубни хидлади. – Шодмонжонимнинг иси келиб турибди.

Зулфия аста ўрнидан туриб, уйга кириб кетди. Лаллай аста томоқ қирди.

– Акам “онам йиғламасин” деб ёзсаям сиз, барибир, йиғлайверасиз, – деди кенжа ўғил Дилмурод ўпқаланган оҳангда. – Акам билса, хафа бўлади.

– Йиғласам, қувонганимдан йиғлайман-да, болам, – деди Тошбуви кўзларида ёш билан жилмайиб. – Ўзи, отангнинг бир шарофати бор. Доим бир жойдан қайтса, ўзи билан акангнинг хатиням олиб келади. Мен бўлсам, ҳар куни почтахонага қатнайвериб, Қувват амакини ҳам безор қилиб юбордим. Мени кўрди дегунча, қовоғини осилтириб олади. Бормай дейман-у, сабрим чидамайди. – Тошбуви эрига қараб, дафъатан безовталанди. – Сал хафароқ кўринади? Тинчликми?

Лаллай ҳушёр тортиб, ёстикдан ўмганини кўтарди.

– Тинчлик, хотин. Бироз чарчабман...

– Чарчаган бўлса, ётиб дамани олсин.

– Ота, елкангизни уқалаб қўяйми? – деди Дилмурод ғамхўрлик билан.

– Майли, ўғлим, – деди Лаллай ҳам жилмайиб.

Дилмурод чаққон ўрнидан туриб, отасининг елкасини уқалашга тушди.

– Энди бу ишни йиғиштирсаям бўларди, – деди Тошбуви эрига ачиниш билан қараб. – Шу ёшида қудуқ қовлаш осонми?

– Шодмон тузалиб келсин, уйимизнинг ёнидан унга атаб битта қудуқ қазаман, – деди кенжа ўғлининг меҳрибонлигидан кўнгли ёришиб, ҳузурланиб ўтирган Лаллай орзумандлик билан. – Шу билан бу касбни йиғиштираман. Кейин сен ҳам беланги бўлиб бировларнинг қудуғидан сув ташиб юрмайсан.

– Қудуғимиз бўлмаса ҳам майли, фақат Шодмоним тузалиб кетсин! – деди Тошбуви кўнгли бузилиб. – Болаларим билан бу киши соғ-омон юришса, менга шунинг ўзи катта давлат.

– Худо хоҳласа, албатта тузалади! – деди Лаллай вазмин оҳангда. – Яхши ният қил, хотин. “Яхши ният – ёрти давлат” деб бекорга айтишганми эскилар.

– Илойим, илойим...

Эр-хотин жимиб қолишди. Отасининг елкасини уқалаётган Дилмурод ҳам шу топда катта одамлардек ўйчан тортиб қолган эди.

* * *

Эртаси куни Лаллай барвақт туриб, Қаюм шўроникига йўл олди. Хўп деса, Эратнинг қудуғини қазиб бўлиши билан иккаласи шаҳарга, Шодмоннинг олдига жўнамоқчи эди. Бироқ ҳашамдор ҳовлига қадам қўйиши билан Қаюм шўро уни таъна-маломат билан қарши олди.

– Қаёқларда санғиб юрибсан, Лаллай? – деди у бароқ қошларини чимириб. – Оғилхонанинг деворини суваб бераман, деб ваъда қилганинг қачон эди! Бўл тез, шу ишни тугатмагунча ҳеч қаёққа кетмайсан.

Лаллай ноилож оғилхона олдигаги тунука хандақда лой қоришга тушди. Бироздан сўнг Қаюм шўро хандақ ёнига курси келтириб ўтирди-да, терлаб-пишиб чой ича бошлади. У ёши элликларни чамалаган гирдиғум битишли, тепакал киши эди.

Лаллай юрак ютиб, ўғли ҳақида гап очди, бироқ Қаюм шўро бепарво қиёфада қўл силтади.

– Яна бирон ой сабр қилиб турсанг, менам ишларимни бирёқли қилиб оламан, – деди у елкасига ташлаб олган рўмол билан пешонасининг терини арта туриб. – Кейин икковимиз қайдасан Тошкент, деб йўлга тушамиз... Сомондан яна қўш. Лойинг ҳали пишмади.

– Шу кунларда кўнглим ғаш, амаки, – деди Лаллай қопдаги сомонни лойнинг устига соча туриб. – Иложи бўлса, тезроқ борсак дегандим.

– Мен давлатнинг одамиман, эрким қўлимда эмас. Билсанг, катталардан берухсат ҳатто, ҳожатгаям боролмайман!

Лаллай тасодифан қўлидаги кетмонни тунука хандақнинг тубига уриб олди.

– Кўзингга қара, Лаллай, хандақнинг тагини тешасан! – дея дашном берди Қаюм шўро афтини буриштириб. Сўнг бўшаб қолган пиёласига чойнақдан чой қуйди. – Тошкент деганлари – жуда катта шаҳар. У ерга бориб-келишнинг ўзи бўлмайди. Белни бақувват қилишинг керак!

– Сиз пулини ўйламанг, амаки, – деди Лаллай юзига сачраган лойни қўли билан си-дириб. – Шодмон тузалиб келса, шукронасига элга чоғроқ тўй берарман деган ниятда уч-тўрт танга жамғариб қўйган эдим...

– Уч-тўрт танга деганинг қанча? – Қаюм шўро Лаллайга синовчан тикилди.

– Ҳа, энди...

– Яширмай айтавер!

– Шу... икки юз сўмча чиқиб қолар.

– Икки юз сўм?! – Қаюм шўро истехзоли илжайди. – Содда бўлмай кет, Лаллай!

Лаллай лой қоришдан тўхтаб, Қаюм шўрога савол назари билан қаради.

– Икковимизнинг Тошкентга бориб-келишимиз учун кам деганда минг сўм даркор, билдингми!

Лаллай Қаюм шўрога нимадир дейишга чоғланди-ю, лекин фикридан қайтиб, тайёр бўлган лойни кетмон билан челақка сола бошлади.

– Бу замонда мушук ҳам текинга офтобга чиқмайди, Лаллай! – деди Қаюм шўро жиддий тортиб. – Биринчидан, у ердаги дўхтирларнинг оғзини мойлашимиз керак. Шунда улар ўғлингни яхшироқ даволайди. Анави хотин ҳам бекорга “тезроқ келинг” деб хат ёзмаган. Дарди пул уларнинг!

– Ўйлашимча, у аёл ёмон одам эмас, – ўзича эътироз билдирди Лаллай. – Барака топсин, дам-бадам ўғлимнинг номидан хат ёзиб турибди.

– Дўхтир зотининг бари – бир гўр! – дея қўл силтади Қаюм шўро. – Қолаверса, озиб-ёзиб Тошкентга борганимизга яраша, ўзимиз ҳам яйраб келишимиз керакми-йўқми? Тошкентга боргач, “Москва” гастринсанинг нақ йигирманчи қаватидаги люкс номерга жойлашамиз! У ердан бутун шаҳар кафтдагидек кўриниб туради. Пастда шикарий ресторан! Кечкурун оппоқ қуйруқдеккина жононлар... Ҳай, жонидан!

Қаюм шўро пихиллаб кулди. Лаллай унинг гапларига эътибор бермай, оғилхона деворига лой чаплаб, андава тортишга тушди.

– Бўпти, мен ишга боришим керак, – деб Қаюм шўро ўрнидан турди. – Сен бир-икки кунда шу ишни тугатиб қўй. Кўнглинг тўқ бўлсин, Тошкентга борамиз!

– Душанба куни Даштободга бормоқчи эдим, амаки. Ўша ерлик бир чўпонга қудуқ қазиб беришим керак...

– Аввал бизнинг ишни битир, ўша чўпоннинг қудуғи қочиб кетмас! – дея Қаюм шўро аччиқланган қиёфада унинг гапини кесди. – Бир ғайрат қилсанг, икки-уч кунда тугатасан.

– У кишига лафз қилиб келувдим, – деди Лаллай ялинчоқлик билан. – Вақтида борма-сам уят бўлади.

– Гапни кўпайтирма, Лаллай! – деди Қажом шўро пешонасини тириштириб. – Тезроқ кимирла, лой қотиб қолади.

Қажом шўро уйига томон юрди. Лаллай оғилхона ёнида нима қилишини билмай, гарангсиган қиёфада туриб қолди.

* * *

Лаллай ўлиб-тирилиб ишлаб, Қажом шўронинг оғилхонасини уч кун деганда зўрға сувоқдан чиқарди. Бу орада Эрат билан ваъдалашилган кун ҳам ўтиб кетди. Лаллай шу чоққача бирон марта лафзига хилоф иш тутмаган эди. Шу боис кечга яқин ишни тугатиб уйига қайтгач, эрталабгача кўзига уйқу келмади.

Тонг бўзарар-бўзармас ўрнидан туриб, калта сопли кетмони билан жомакор кийимларини олди-да, йўлга отланди.

– Мен беш-олти кунларда қайтаман, – деди хотинига. – Унгача Қажом амакининг ҳам кўли ишдан бўшаб қолар. Келишим билан Тошкентга жўнайман.

Лаллай даштга элтувчи тупроқ йўлга чиқиб олиб, шошилинич йўлга тушди. Бу орада тонг ҳам ёришиб қолди. Қишлоқ тарафдан чиқиб келган сариқ тусли “Москвич” машинаси унинг ёнида тўхтади.

– Йўл бўлсин, Лаллай ака? – деди ҳамқишлоғи Чори машинадан бошини чиқариб.

– Даштободга, амаки...

– Даштободга пиёда кетяспизми? Авлиёга икки дунё бир қадам экан-да, – кулди Чори.

– Чикинг мошинга. Наймансаройнинг чорраҳасига ташлаб ўтаман.

Лаллай кетмонини авайлаб ушлаган кўйи машинага ўтирди. Орқа ўриндикда қуюқ соқоли қордек оқарган, нуроний қиёфали Дониёр бува ўтирарди. Салом-алиқдан сўнг улар бир муддат жим кетишди.

– Отам замонидан бери қудуқ қазасиз, Лаллай ака, – деди Чори қаршисидаги кўзгу оша Лаллайга қараб кўйиб. – Ҳаммасини кўшиб ҳисобласа, бирон мингталардан ошиб кетгандир-ов?

– Билмасам, амаки. Санамаган эканман.

– Лаллайнинг кетмонига дуо кетган, – деди Дониёр бува. – Шу пайтгача у ковлаган қудуқларнинг биронтаси қуримаган. Бизнинг қудуқни қирчиллама йигит вақтида қазиб берувди. Шундан бери сувини ҳузур қилиб ичиб ётибмиз.

– Лаллай ака қазган қудуқларнинг суви ширин чиқади, – деди Чори Дониёр буванинг гапини қувватлаб.

Жомакор халтаси билан кетмонини бағрига босиб ўтирган Лаллай бу мақтовлардан ўнғайсизланди. Машина бир-бирига уланиб кетган кимсасиз, яланғоч адирлар оралаб борарди.

– Бир пайтлар отам раҳматли Каттақир тарафдаги томорқамиздан қирқ қулочлик қудуқ ковлаган эди, – деди Дониёр бува ўйчан қиёфада. – Ана унинг суви бошқача эди. Ичиб тўймасди одам. Бир йилча бутун қишлоқ шу қудуқдан сув ичди. Одамлар унга “ширинқудуқ” деб ном беришди. Бир куни Сарман чўпоннинг бўй қизи қовға тортаётиб, қудуққа тушиб кетибди...

Дониёр бува дафъатан жимиб қолди.

– Қиз тирик қолдими, ишқилиб? – сўради Чори бетоқатланиб.

– Бечоранинг жасадини топишолмади, – деди Дониёр бува ҳикоясини давом эттириб.

– Ўша қудуқ ер ости дарёсининг устидан тушган экан. Айтишларича, ернинг тубидаги сувлар ҳам киши билмас дарё бўлиб оқиб ётармиш... Қизни оқим олиб кетган экан.

– Вой, бечора! – Чори надомат билан бош чайқаб кўйди.

Лаллай ҳам маъюс тортиб қолди.

– Отам раҳматли, “бехосият чиқди” деб ширинқудуқни кўмиб ташлади. Кейинги йили биз бошқа жойдан уй қуриб, кўчдик. Сарман чўпон қудуқнинг ўрнида қизига мазор тиклаб, атрофини девор билан ўради.

– Бу гапдан кейин қудуққа яқинлашишгаям қўрқиб қолади одам, – деди Чори чуқур тин олиб. – Ўлмаган Лаллайнинг жони!

– Шу ёшга кириб ширинқудуқнинг сувидай сувни бошқа ичмадим, – деди Дониёр бува. – Кўнгил қурғур ҳалигача унинг таъмини тусайди.

– Вақти келиб Лаллай ака ўша сувни топса, ажаб эмас, – деди Чори Лаллайга юзланиб. – Нима дедингиз, Лаллай ака?

– Билмасам, амаки, – деди ўйга толиб ўтирган Лаллай.

* * *

Қуёш тиккага келиб, даштни тандирдек қиздира бошлаган вақтда Лаллай Эратнинг уйига етиб борди. Қуйироқдаги оғилхона атрофида сандироқлаб юрган иккита баҳайбат кўппак ваҳоҳат билан унга ташланди. Эсанкираб қолган Лаллай қўлидаги калта сопли кетмонини ўнгу сўлга сермаб ўзини ҳимоя қилар, итлар эса баттар қутурарди. Бу аҳволда Лаллайнинг қаршилиги узоққа бормаслиги аниқ эди.

Уй олдидаги сада қайроғоч соясида тўшалган кўрпачада ёнбошлаб ётган Эрат бу манзарани жимгина кузатарди.

Шу пайт Эратнинг хотини шошиб ошхонадан чиқди.

– Ҳа, ер ютурлар! Тур, кет!

Аёл итларни бир амаллаб Лаллайдан ажратиб олиб, нари ҳайдади. Чопонининг этаги йиртилиб, бошидан телпаги учиб кетган Лаллай кўркув ва ҳаяжондан қалтираб ерга ўтириб қолди.

Эрат норози қиёфада ўрнидан туриб ўша томонга юрди.

– Бор, сув олиб кел! – деди у ҳамон атрофда ириллаб айланиб юрган кўппакларни ҳайдаётган хотинига ўқрайиб.

Аёл ошхонага кириб кетди. Эрат абгор қиёфада чўнқайиб ўтирган Лаллайга зингил солиб тикилди.

– Кечикдинг-ку, Лаллай?!

Аммо Лаллай унинг саволига жавоб берадиган аҳволда эмас эди. Шу пайт Эратнинг хотини косада сув келтирди. Лаллай аёл узатган сувни тўкиб-сочиб ичди.

Бироздан сўнг Лаллай сада қайроғочдан қуйироқда ерни синчиклаб кўздан кечири бошлади. Эрат бир чеккада гўддайиб турар, ҳозиргина даштдан қўй ҳайдаб қайтган ўн икки ёшлар чамасидаги ўспирин – Жонибек қийиқ кўзларини баттар қисганча Лаллайнинг ҳаракатларини қизиқиш билан кузатарди. Ниҳоят, Лаллай юришдан тўхтаб, Эратга юзланди.

– Шу ердан қовласак бўлар, амаки?

– Бошла! – деди Эрат дағал овозда.

Лаллай кетмони билан чоғроқ айлана чизиб олди-да, ер қовлашга тушди.

– Ота, мен қишлоққа бориб, ҳашарчиларни айтиб келайми? – сўради Жонибек.

– Шарт эмас, – деди Эрат ўғлига қарамай. – Ўзимиз эплаймиз!

* * *

Шу куни Лаллай ғайрат билан ишлаб, кечгача чамаси беш-олти газ чуқурликда қудуқ қовлади. Эрат қудуққа чиғириқ ўрнатди, Жонибек эшақда қовға торта бошлади.

Офтоб аллақачон адирлар ортига ботиб, поёнсиз даштга аста тун чўка бошлаган бўлса-да, Эрат ишни тугатишни хаёлига келтирмасди. Қудуқ туби баттар қоронғилашиб, Лаллай қудуқнинг девори билан саҳнини ажратолмай қолди.

Лаллай қаддини ростлаб, юқорига қаради. Қудуқнинг оғзига ўрнатилган чиғириқ шом ғира-ширасида қорайиб турарди.

– Амаки! – дея овоз берди у. Юқорида Эратнинг қўланкаси пайдо бўлди.

– Нима дейсан?

– Кеч тушиб қолди. Бугунча етар?

Эрат дарров жавоб бермади.

– Қудуқдан сув чиқмагунча ташқарига чиқмайсан! – деди у бироздан сўнг эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда.

– Ҳазиллашманг-ей, амаки, – деди Лаллай кулиб. – Қудуқдаям ётиб бўларканми?

Лаллай қудуқнинг икки четидидаги пиллапояларга тусмоллаб оёқ қўйиб юқорилай бошлади. Қутилмаганда қудуқнинг оғзи ёпилиб, тепадан тушаётган ғира-шира ёруғлик ҳам ғойиб бўлди. Лаллай буткул зулмат қоплаган қудуқда гўё муаллақ осилиб қолди.

* * *

Кунботарда боягина ёлқинланиб турган шом шафағи ҳам буткул сўнган, тунги осмонда сон-саноксиз юлдузлар жилва қиларди. Шомдан сўнг кўриниш берган ой борлиқни хирагина ёрита бошлади.

Уйдан тугун кўтариб чиққан Эрат қоронғида тусмоллаб қадам ташлаганча қудуққа яқинлашди. Чиғириқнинг зинада қўлидаги тугунни ерга қўйиб, қудуқнинг қопқоғини очди-да, чиғириққа суянган қўйи зим-зиё чоғга мўралади. Қудуқ ичига теран сукунат чўккан, “тиқ” этган овоз эшитилмасди.

– Лаллай! – дея қақирди Эрат, аммо жавоб бўлмади. Эрат овозини бир парда кўтарди.
 – Лаллай дейман!
 Ниҳоят, ичкаридан Лаллайнинг сокин овози эшитилди:
 – Нима дейсиз, амаки?
 – Ўлиб-нетиб қолганинг йўқми, ишқилиб? Нимага сасинг чиқмайди?
 Зим-зиё қудуқ тубида ўтирган Лаллай юқорига қаради. Эратнинг элас-элас кўзга ташланаётган кўланкаси узра осмонда юлдузлар чарақлаб турарди.
 – Ма, манавини еб ол!
 Эрат тугунни қовғага жойлаб, қудуққа туширди. Чиғириқ чириллаб айланиб, қовға қоронғилик қаърига сингиб кетди.

* * *

Эрат эрталаб қудуқнинг қопқоғини очди.
 – Яхши ётиб турдингми, Лаллай? – деди илжайиб. Лаллайдан жавоб бўлмагач, ёнида турган Жонибекка имо қилди, ўспирин шу заҳоти арқонга боғланган қовгани қудуққа туширди. – Идиш-товоқларни узатиб, ўзинг ҳам юқорига чиқ. Нонушта қилиб, ишни бошлаймиз.
 Жонибек арқонни юқорига тортди. Бироздан сўнг тугун солинган қовға қудуқдан чиқиб келди. Бироқ унга қўл ҳам урилмаган эди. Жонибек тугунни қўлига олиб, отасига савол назари билан қаради. Эратнинг чағир кўзлари ғазабдан қисилиб кетди.
 – Ҳали шунақами? – деди у тишларини ғижирлатиб. – Менга деса, очингдан ўлиб кет! Кечаги гапим-гап. Қудуқ битмагунча ташқарига чиқмайсан. Жонибек, эшакни олиб кел!
 Жонибек отасига қўрқа-писа қараб қўйиб, оғилхона томонга кетди.

* * *

Тиккага келган қуёш борлиққа беаёв олов пуркайди. Чор атрофда ястаниб ётган бепояён даштада тирик жон асари сезилмайди. Боягина кўкда муаллақ осилиб нағма қилаётган якка бўзтўрғай ҳам жазираманинг забтига дош беролмай, янтоқзор орасидаги уясига ўзини урган. Фақатгина унда-бунда жазировуқларнинг бир маромдаги мунгли овози эшитилади. Жайдари итлар оғилхонанинг соясида тилини осилтирганча ҳансираб ётибди. Сим тўр билан ўралган кўрага қамалган қўйлар бир-бирининг пинжиги суқилиб олган.

Чиғириқ бир маромда чириллаб айланади. Жонибек терлаб-пишиб эшакда қовға тортаяпти. Юз-кўзи чанг ва терга қоришган Эрат қудуқдан чиқиб келган қовғадаги тупроқни бир чеккага олиб бориб тўқади.

Тобора забтига олаётган гармсел қудуқнинг теварагида уйилиб ётган қуруқ чангни учириб ўйнайди.

Эрат қовғадаги тупроқни бўшатиб, қудуққа энгашди:

– Лаллай!

– Нима дейсиз, амаки?

– Қачон сувга етамиз?

– Оз қолди.

– Оз қолганмиш! Ўн беш қулоч қазидик-ку, тупроқ нам торгани йўқ!

Шу пайт кажавали мотоцикл тупроқ йўлни чангитиб, Эратнинг уйига шитоб билан яқинлашиб кела бошлади. Оғилхона соясида мудраётган жайдари итлар ваҳимали во-виллаганча ўша томонга отилди. Мотоциклнинг орқа ўриндиғида ўтирган одам қўлидаги таёқни ўнгу сўлга сермаб итларни ҳайдашга уринарди. Эрат чағир кўзларини қисган қўйи нотаниш кишиларга диққат билан тикилди.

Кажавали мотоцикл Эратнинг кўрғонига яқинлашгач, қудуқ томонга бурилди. Мотоциклда милиция либосидаги нотаниш киши ва Ўлжабой ўтиришарди.

– Бор, итларни қайтар! – деди Эрат ўзига хавотир билан қараб турган ўғлига. Жонибек шу заҳоти эшакдан тушиб, ўша томонга югурди. Эрат иккиланган қиёфада чиғириққа суяниб турарди.

Мотоцикл қудуқдан беш-ўн қадам нарида тўхтади. Жонибек итларни қувиб солгач, милиция ходими билан Ўлжабой чўпон мотоциклдан тушишди. Нотаниш лейтенант норози тўнғиллаганча уст-бошининг чангини қоқди. Ўлжабой чўпон қўлидаги калтакни мотоциклга суяб қўйиб, қудуққа қараб юрди.

– Ассалому алайкум, Эрат ака.

– Ваалайкум ассалом, – дея алик олди Эрат унга зимдан синчков тикилиб. – Келинг, Ўлжабой.

Эрат билан кўл олиб саломлашишди.

- Қудуқ қазаяпсизми? – деди Ўлжабой атрофда уйилиб ётган тупроқни кўздан кечириб.
- Шундай.
- Сув чиқай деб қолдими?
- Чиқиб қолар, – деди Эрат лейтенантдан кўз узмай.

Ўлжабой билан лейтенант бирин-кетин чиғириққа суяниб, эҳтиёткорлик билан қудуққа энгашишди.

- Ҳорманг, уста, – дея овоз берди Ўлжабой.
- Саломат бўлинг, амаки, – қудуқдан Лаллайнинг бўғиқ овози эшитилди.
- Чарчамаяпсизми?
- Йўғ-ей, амаки. Ҳамишаги қилиб юрган ишимиз-да.
- Ғайрат қилинг, уста! – деди лейтенант негадир жилмайиб.
- Раҳмат, амаки.

Лейтенант қудуқдан четланиб, бош чайқади.

- Қудуқ ҳам шунақа чуқур бўладими? Қараб туриб бошим айланиб кетди-я.
- Ҳа, “даштнинг қудуғи қирқ қулоч” деб бекорга айтишмаган, – деди Ўлжабой. – Бу ерлардан сув чиқариш осон эмас.

Шундан сўнг улар қудуқдан узоқлашишди.

- Тинчликми, чўпон? – деди бироз хотиржам тортган Эрат Ўлжабойдан.
- Тинчлик бўлса, шундай сарсон бўлиб юрармидик, Эрат ака? – Ўлжабой чуқур тин олди.
- Кеча тунда Ўлжабой аканинг отаридан ўн бештача кўй йўқолган, – дея изоҳ берди лейтенант пешонасининг терини артиб. – Ўғриларни излаб юрибмиз.
- Чатоқ бўпти-ку, – деди Эрат таассуф билан бош чайқаб.
- Оқшом бу атрофда бегона одамларга кўзингиз тушмадими? – сўради лейтенант Эратдан.
- Йўқ, кўзим тушмади. Кеча кун бўйи қудуқ қазиб, чарчаган эдик. Шунга эртароқ ётувдик.
- Салим буванинг айтишича, ярим оқшом икки отлиқ шу томонга бир гала кўй ҳайдаб ўтган эмиш, – деди Ўлжабой.
- Бегона ўтса, итлар пайқаган бўларди... – Ўлжабой чўпоннинг ўзига синовчан тикилиб турганини кўриб, Эратнинг авзойи ўзгарди. – Мабодо, мендан гумон қилаётган бўлсанг, кўрани бориб кўр.
- Йўғ-ей... Ўлибмизми сиздан гумон қилиб, – деди Ўлжабой чўпон ўнғайсизланиб.
- Кун ҳам роса қиздирди-ку, – минғирлади лейтенант кепкаси билан юзини елпиб. – Гуллоланинг иссиғи шунақа бўлса, саратонники қанақа бўларкин.
- Бўлмаса, биз борайлик, Эрат ака.

Ўлжабой чўпон ортига бурилди.

- Уйга кириб, чой-пой ичиб кетинглар. Ҳашар оши пишиб турибди.

Лейтенант Ўлжабойга умидвор қаради.

- Шу топда томоқдан овқат ўтармиди, Эрат ака? – дея Ўлжабой чўпон мотоцикл томон юрди. – Кўйларни топмасам, раис уйимни куйдиради.

Лейтенант ҳам ноилож унинг ортидан эргашди.

Кажавали мотоцикл тупроқ йўлдан дашт ичкарасига қараб кетгач, Эрат қудуққа энгашди.

- Лаллай!
- Нима дейсиз, амаки?
- Кўрдик, жўмард экансан, – деди Эрат ноаён кайфиятда. – Лекин мен ҳам туфлаган тупугимни қайтариб оғзимга олмайман. Қудуқдан чиққинг келса, тезроқ ишни тугат!

Эрат қаддини ростлаб, уйига томон кетди.

Бир муддатдан сўнг Жонибек кўлида дастурхон билан чумагидан буғ чиқиб турган қумғон кўтариб, қудуқ томон эниб келди.

- Лаллай амаки! – дея овоз берди у қудуққа мўралаб.
- Нима дейсиз, амаки?
- Овқат ейсизми?
- Сиз берсангиз, ейман.

Жонибек хурсанд қиёфада дастурхон билан қумғонни қовғага солиб, қудуққа туширди.

Шундан сўнг Лаллай нимқоронғи қудуқ тубида олдига дастурхон ёзиб, овқат ейишга тушди. Жонибек қудуқ лабида чиғириққа суянган кўйи Лаллай билан гаплашиб ўтирарди.

- Боя мелиса амаки келганда кўрқиб кетдим, – деди Жонибек соддадиллик билан.

- Нега кўрқасиз, амаки?
 – Унга отам сизни қудуққа қамаб қўйганини айтиб берасиз деб ўйловдим.
 – Чақимчилик эркак кишига ярашмайди, амаки, – деди Лаллай сокин овозда.
 Қудуқ лабида ўтирган Жонибек бу гапдан сўнг бир муддат жимиб қолди.
 – Нимага ҳамма сизни Лаллай деб чақиради?
 – Лаллайган одам бўлганим учун бўлса керак-да, амаки, – деди Лаллай кулиб.
 – Бу исми ким қўйган?
 – Ёдимда йўқ. Эсимни таниганимдан бери ҳамма мени Лаллай деб чақиради.
 – Бошқа исмингиз йўқми?
 – Бор, амаки. Хужжатларда отим Элмурод деб ёзилган. Чақалоқлигимда раҳматли мулла Қодир бува шу исм билан қулоғимга азон чақирган экан.
 – Унда менам сизни Элмурод амаки деб чақираман.
 – Нега?
 – Чунки сиз Лаллай эмассиз! Ёмон одамлар сизни Лаллай деб чақиради.
 – Қўяверинг, амаки, – деди Лаллай кулиб. – Эл берган исми... Бизга шуниси дуруст.
 – Нимага сиз ҳаммани “амаки” дейсиз? – сўради Жонибек бироздан сўнг.
 – Чунки ҳамма одамлар менга амаки бўлади-да.
 – Мен ҳамми?
 – Сиз ҳам.
 – Лекин мен сиздан кичкинаман-ку?
 – Кичкина бўлсангиз нима қипти?
 Жонибек қудуқ тубида ғира-шира кўзга ташланиб турган Лаллайнинг кўланкасига ажабланиб тикилди.
 Лаллай олдидаги дастурхонни йиғиштириб, қумғондан пиёлага чой куйди.
 – Айтгандай, ёшингиз нечада, амаки? – дея сўради у тепага юзланиб.
 – Ўн тўртда.
 – Дилмуроджондан икки ёш катта экансиз, – деди Лаллай чой хўплаб.
 – Дилмуроджон ким?
 – Кенжа ўғлим.
 – Ҳа...
 – Катта ўғлим ҳозир Тошкентда, – деди Лаллай ўзига ўзи гапираётгандек сокин овозда.
 – Кетганига уч ойдан ошди. Эрта-ю кеч шуни ўйлайман, амаки. Бу ёқда онаси қаттиқ соғинган...
 – Тошкентда дейсизми? – ажабланиб Жонибек. – Ўғлингиз у ерда ўқийдими?
 – Йўқ, Шодмонжоннинг сал мазаси йўқ эди. Ҳозир Тошкентда даволанаяпти. Насиб этса, яқин орада кўргани бораман. Унгача Шодмонжон ҳам тузалиб қолса керак. Кейин ота-бола уйга бирга қайтамин-да, амаки.
 Лаллай дастурхон билан қумғонни қовғага жойлаб, юқорига қаради.
 – Қовғани тортинг, амаки.
 Жонибек қовғани қудуқдан тортиб олди. Шу пайт Эрат ҳам қудуқ бўйига эниб келиб, енг шимарди.
 Тушдан сўнг уқубатга тўла, зерикарли юмуш бир маромда давом этди. Лаллай ер қаърига янада чуқурроқ кириб боргани сайин қудуқ теварагидаги тупроқ хирмони юксалиб борар, лекин интиқиб кутилган сувдан дарак йўқ эди.
 Эрат қовғадаги тупроқни чангаллаб кўрди. Қуруқ, майин тупроқ кафтлари орасидан шувиллаб ерга тўкилди. Эрат қудуқ бўйида чўнқайиб ўтирганча жазирама офтоб тиғида хансираб ётган кимсасиз даштга ноумид тикилиб қолди. Қорамағиз чехраси иссиқда баттар қорайиб, кўзлари киртайиб қолган Жонибек эринчоқлик билан қовға тортаётган эшакни тўхтатиб, отасига қаради.
 Кутилмаганда Эрат шахт билан ўрнидан туриб, тупроқ тўла қовғани жон-жаҳди билан бир чеккага улоқтирди. Бироқ қовғанинг арқони оёқларига ўралашиб қолиб, ўзи ҳам тупроқ уюми устига йиқилди. Бошдан-оёқ оппоқ чанга беланди.
 – Йўқ сув! Ер ютиб кетган сувни! Бу нима кўргилик!
 Эрат телбавор қиёфада ер муштлаб, бошидан тупроқ сочиб йиғлашга тушди.

* * *

Ярим тун. Тўлин ой нурларига ғарқ бўлиб ётган сокин дашт алланечук сирли ва улуғвор тус олган. Кунчиқар тарафда қорайиб кўринаётган адирликлар этагида сон-саноксиз

чироқлар милтиллайди. Қақроқ яйловнинг олис пучмоғида заиф бир шуъла гоҳ ёниб, гоҳ ўчиб турибди.

Одатда, эрталабгача бетоқат ҳуриб чиқадиган жайдари итларнинг ҳам уни ўчган. Борлиққа теран сукунат чўккан. Гўё жазирама оташида силласи қуриган замин салқин оқшом кўйнида ором олмоқда.

Жонибек шарпасиз қудуққа яқинлашиб, эҳтиёткорлик билан унинг қопқоғини очди.

– Лаллай амаки!

– Ким у? – зим-зиё қудуқдан Лаллайнинг овози эшитилди.

– Мен, Жонибекман.

– Нима гап, амаки?

– Отам ухляпти. Тезроқ қудуқдан чиқиб, уйингизга кетинг! Онам итларни оғилхонага қамаб турибди.

Қудуқ тубидан Лаллайнинг оғир хўрсинган овози эшитилди.

– Қўяверинг, амаки, – деди у бироздан сўнг. – Ишимни чала ташлаб кетолмайман.

– Барибир, бу қудуқдан сув чиқмайди! – деди Жонибек алам билан.

– Чиқади, амаки, кўнглим сезиб турибди, – деди Лаллай хотиржам оҳангда. – Сиз бо-риб, дамнингизни олаверинг. Эртага ишимиз янаям оғирлашади.

Жонибек қудуқнинг қопқоғини очиқ қолдириб, истар-истмас уй томон юрди.

Лаллай шундоққина қудуқнинг устида балқиб турган тўлин ойга тикилиб қолди.

* * *

Қудуқнинг чуқурлиги қарийб йигирма қулочни чамалаб қолган. Лаллай ҳамон терлаб-пишиб ер ковляпти. Чиғириқ бир маромда ёғирлаб айланади. Чармдан тикилган қовға гоҳ тепага, гоҳ пастга қараб ҳаракат қилади.

Лаллай юқоридан тушиб келган қовғани бир четга кўйиб, қўлидаги кетмонни куч билан ерга ботирди. Кутилмаганда кетмонга қуруқ тупроқ аралаш бир парча лой илашиб чиқди. Лаллай кўзларига ишонмагандек, титроқ қўллари билан лойни сиқимлаб кўрди. Нима ҳодиса юз бераётганини англолмай, бир муддат серрайиб туриб қолди. Эс-хушини йиғиб олиб, жонҳолатда қўллари билан тупроқ ковлашга тушди. Қудуқнинг ўртасида ҳосил бўлган чуқурчадан ғайритабиий тарзда сув сизиб чиқа бошлади. Лойқа сув шиддат билан юқорига кўтарилиб, кўз очиб-юмгунча қудуқ саҳнини бир текисда қоплаб олди.

– Ё, қудратингдан, Эгам! – дея шивирлади Лаллай ҳовучида эритилган симобдек ялти-раб турган сувга тикилиб.

Чиғириққа суяниб турган Эрат қовға кечикиб қолганидан бетоқатланиб, қудуққа энгашди.

– Ухлаб қолдингми дейман, Лаллай? Нега қовғани узатмаяпсан?

– Қудуғингиздан сув чиқди, амаки!

– Нима?.. Тентак-пентак бўлганинг йўқми, мабодо! – деди Эратнинг энсаси қотиб. – Ҳали тупроқ нам тортгани йўқ-ку, сувга бало борми?

Нарироқда эшакни ушлаб турган Жонибек югуриб келиб, қудуқ тубига тикилди.

– Қаранг, ота! Сув! – дея чинқирди у ҳаяжон билан.

Эрат чағир кўзларини қисиб, қудуққа қаттиқроқ тикилди.

Ғира-шира қудуқ тубида қорамтир тусли суюқлик жимирлаб турарди.

* * *

Саратон жазирамаси борлиққа ҳукми ўтказга бошлаган, дашт узра қайноқ гармсел эсяпти.

Қирнинг устидаги якка уйдан Эрат билан Лаллай чиқиб келишди.

Лаллай сада қайрағоч тагидан кетмони билан жомакор кийимлари солинган халтани олди. Эрат бефайз даштга ўйчан тикилди. Қирнинг этагида Жонибек билан онаси янги қудуқдан кўйларни суғормоқда эди.

– Манавини олиб кўй, Лаллай, – Эрат унга қоғозга ўралган пулни узатди.

– Шарт эмас эди, амаки, – деди Лаллай ўнғайсиз жилмайиб.

– Ол, ол! – Эрат пулни Лаллайнинг халтасига солиб кўйди.

Шундан сўнг иккаласи куйига томон энишди.

– Мендан хафа бўлма, Лаллай, – деди Эрат ўзига-ўзи гапираётгандек паст овозда.

– Ундай деманг, амаки... Хафа эмасман.

Эрат илкис юришдан тўхтаб, Лаллайга ажабланиб тикилди: “шунча таҳқиру зуғумларни жимгина ичига ютиб кетаверса... ўзини хасдек ҳақир тутса... бу қандай одам ўзи?”

Кўнглидан кечган саволларга жавоб топмоқчидек Лаллайнинг кўзларига қаттиқ тикилди. Лаллай унинг ўзига наштадек қадалиб турган нигоҳига дош беролмай, кўзларини олиб қочди. Дафъатан Эратнинг кўнгли равшан тортиб, мийиғида жилмайди.

– Бора қол, Лаллай, – деди Эрат унинг елкасига беозор қоқиб кўйиб. – Болаларинг йўлингга кўз тикиб ўтиргандир.

Лаллай қудуқ тепасида ўзига тикилиб турган Жонибекка илжайиб қараб кўйиб, йўлга тушди.

Ўспирин дашт оралаб кетган тупроқ йўлда тобора узоклашиб бораётган Лаллайни кузатиб қолди.

Тонг отиб, уфқда куёш бош кўтараётган маҳал. Ҳовли этагидаги йўл бўйида Лаллай ҳамқишлоғи Турдикул билан гаплашиб турарди. Турдикул деганлари – эллик ёшлардан ошган, зиёлинамо кийинган, бақалоқ битишли бир кимса. У кўлларини силтаганча зўр бериб нималарнидир уқтирар, Лаллай ерга кўз тиккан кўйи сукут сақлаб турарди.

– Бошқа пайт бўлганида йўқ демасдим, амаки, – деди ниҳоят Лаллай ҳам тилга кириб. – Лекин шу кунларда иложим йўқ...

– Ўзингни тарозига солма энди, Лаллай! – деди Турдикул жиғибийрон бўлиб. – Сен пахсанинг лойини тайёрлаб бериб турсанг, усталар иморатни бир ҳафтада битиради!

– Шу ишни сал кейинроқ қилсак бўлмасмикин?

– Иложи йўқ! – деди Турдикул афтини буриштириб. – Мен Амир билан шу ҳафтага келишиб кўйганман.

Лаллай кўрада боғланган ола кўзига емиш бераётган хотинига қараб кўйиб, овозини пасайтирди:

– Тўғрисини айтсам, ўғлимнинг аҳволи унча яхши эмас эмиш...

– Бир ҳафтада осмон узилиб ерга тушмас! – деди Турдикул унинг гапига эътибор бермай. – Ҳақингниям олдиндан бериб кўяман. Мана!

Турдикул чўнтагидан бир даста пул олиб, Лаллайнинг кўйнига тикди.

– Нима қиляяпсиз, амаки? – шошиб қолган Лаллай унинг кўлини қайтаришга уринди. – Керак эмас...

– Бу сенинг ҳақинг, – деди Турдикул бўш келмай. – Барибир, қайтариб олмайман. Буёғи ўзингга ҳавола.

Турдикул хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, тупроқ йўлдан шитоб билан жўнаб қолди. Лаллай гарангсиган қиёфада уйга томон юрди.

Шу куни Амир бошлиқ ҳашарчилар Турдикулнинг қишлоқ чеккасидаги янги иморатини бошлаб юборишди. Амир ёшгина йигит узатаётган лойдан пахса урар, икки нафар бўз йигит ғайрат билан лой пишитишарди. Лаллай чуқурлиги одам бўйи келадиган ҳандақдан ташқарига тупроқ отиш билан банд.

– Бўшашманглар, йигитлар, – Амир лой пишитаётган йигитларга далда берди. – Ғайрат қилсак, кечгача учинчи пахсани ҳам битирамиз.

– Уддалаймиз, Амир ака! – деди лой пишитаётган Санжар ишонч билан.

– Лойни яхшироқ пишитинглар, – деди Анвар шерикларига. – Белга ёпишиб қолаяпти.

– Пишитапмиз-ку! – эътироз билдирди Бахтиёр. – Нима, сен бу лойдан зувала ясаб, он ёпмоқчимисан?

Шу пайт Лаллай ҳандақдан бошини чиқарди.

– Буёққа қараб юборинг, амаки.

Йигитларга нимадир демоққа чоғланган Амирнинг хаёли бўлиниб, Лаллайга юзланди. Лаллай бесаранжом қиёфада унга мўлтираб қараб турарди.

– Нима гап, Лаллай ака?

– Тезроқ келинг.

Амир девордан тушиб, ҳандақ томон юрди. Йигитлар ҳам унинг ортидан эргашишди.

– Тинчликми? – сўради Амир Лаллайга синовчан тикилиб.

– Манавинга қаранг...

Лаллай кўз қири билан пастга имо қилди. Ҳандақнинг бир чеккасида сарғайиб кетган бош чаноғи тупроққа қоришиб ётар, қуйироқда болдир суяклари ҳам кўзга ташланиб турарди.

– Одамнинг калла суяги-ку! – деди Анвар ваҳима билан. Шериклари ҳам бесаранжом қиёфада бош чаноғига анграйиб қараб қолишди.

– Худо урди! – Амир кутилмаганда дами чиққан пуфақдек бўшашиб, хандақнинг бўйида чўнқайиб ўтириб қолди. Ногаҳоний воқеадан ҳамон ўзига келолмаган ҳашарчилар унга юзланишди. – Палакат босиб, эски кўйиндига дуч келдик. Кўз тегди бизга! Ишимиз чапасига кетади энди.

– Нимага ундай деяпсиз, Амир ака? – деди Бахтиёр ажабланиб.

– Ақли бор одам яккамозорнинг устида яшамайди... Турдикул ака деворни буздириб, хандақни кўмдириб ташлайди!

– Шунча меҳнатимизга куйиб қоламизми?

Санжар чала тикланган иморатга алам билан кўз югуртирди.

– Сен тез бориб, Турдикул акани чақириб кел! – деди Амир ёнида серрайиб турган Бахтиёрга.

Бахтиёр истар-истамас қишлоқ томон йўл олди...

Бироздан сўнг Турдикул ҳам шошилинич келиб қолди.

– Нима бўлди? Қани суяк? – деди Турдикул бесаранжом қиёфада хандаққа эгилиб. – Йўқ-ку ҳеч нарса!

Турдикул хандақнинг бир бурчида тупроққа қоришиб ётган бош чаноғини кўриб, дафъатан сесканиб тушди. Қўрқувдан ранги бўздай оқариб, беихтиёр бир-икки қадам ортга тисарилди.

– Тезроқ кўзимдан йўқотинглар буни! – деди у суяклардан ҳазар қилгандек бурнини жийириб. – Кўрмайин ҳам, куймайин ҳам.

– Қаёққа йўқотамиз? – деди Амирнинг энсаси қотиб.

– Бирор холироқ жойга олиб бориб, кўмиб ташланглар! Бу гап орамизда қолсин.

Санжар Амирга умидвор тикилди. Амир эса “сиз нима дейсиз?” дегандек Лаллайга юзланди.

– Ундай деманг, амаки, – деди Лаллай вазмин оҳангда. – Буям бир пайтлар сиз билан менга ўхшаган одам бўлган...

– Нима, шу чирик суякларнинг тинчини ўйлаб, бошлаган уйимни буздириб ташлайми? – деди Турдикул Лаллайга ўқрайиб. – Ёки шу яккамозорнинг устида яшашим керакми? Бу гап элга овоза бўлиб кетса, мен нима деган одам бўламан?

– Бу одам қиёматда даъво қилса, нима деб жавоб берасиз, амаки?

– Отам замонида ўлиб кетган одам ҳам қайта тирилармишми? – деди Турдикулнинг энсаси қотиб. – Шу гапга ишонганнинг ўзи аҳмоқ!

Лаллай Турдикулга озорланиб қараб кўйиб, хандаққа тушди. Белбоғини ерга ёзиб, тупроқ орасидаги суякларни унинг устига тахлай бошлади.

– Нима қилмоқчисан? – сўради Турдикул ажабланиб.

– Қабристонга олиб борамиз.

– Эсингни еб кўйибсан, Лаллай! – деди Турдикул истеҳзо билан кулиб. – Бир каминг гўрковлик қилиш қолувди.

– Сиз аралашманг! – Амир Турдикулни жеркиб бериб, Лаллайга кўмаклашиш учун хандаққа тушди.

* * *

Қуюқ ўсган хас-хашаклари сарғайган қабристон.

Бир-бири билан туташиб кетган саноксиз қабрлар ёнида гўдакниқидек мўъжазгина турбат пайдо бўлган. Лаллай билан Амир қабр бошида чўнқайиб ўтиришибди. Лаллай пичирлаб дуо ўқийди. Уларнинг ёнида қаққайиб турган Турдикул ҳам алланечук ўйчан тортиб қолган эди.

Лаллай билан Амир юзига фотиҳа тортишди. Турдикул ҳам беихтиёр кўлларини юзига сийпаб кўйди. Шундан сўнг Амир ерда ётган белкуракни олиб, қаддини ростлади.

– Туринг энди, Лаллай ака. Тезроқ бормасак, лой қотиб қолади.

Бироқ Лаллайдан садо чиқмади.

– Суякларни кўмдинг, яна нима каминг қолди? – деди Турдикул пешанасини тириштириб. Амир унга “Лаллайни ўз ҳолига кўйинг” дегандек имо қилиб, қабристон дарвозаси томон юрди. Турдикул ҳам ноилож унга эргашди. Лаллай бир муддат сукут сақлаб ўтирди.

– Шундай қилиб, сизни тупроқдан олиб яна тупроққа топширдик, амаки, – дея тилга кирди у қаршисидаги ихчам қабрга тикилиб. – Ҳар бандани бу дунёдаям, у дунёдаям

кўпдан айирмасин... Одам ўлганидан кейин қиёматгача қабри унинг уйи бўлади дейишади. Уй бўлганидан кейин томиям бўлгани яхши-да, тириклар билиб-билмай босиб ўтмайди. – Лаллай ўзича қабрнинг чимларини текислаган бўлди. – Анчадан бери кўнглим ғаш, амаки. Уйласам, кечалари уйқум қочади. Айтай десам, эшитадиган одам йўқ. Ўзидан ортиб, сенинг дардингга қулоқ соладиган мард топилмайди.

Эсимни таниганимдан бери элнинг қудуғини қазамам. Илгари қудуқларнинг суви мўл бўларди. Беш-ўн қулоқ қовлашим билан ернинг тагидан чашмадай қайнаб чиқаверарди. Суви тошиб чиққудай қалқиб турган қудуқларга қараган одамнинг ваҳми келарди. Суви новвот солиб эритилгандай тотли эди, ичган одамнинг тани роҳат қиларди.

Ҳозир негадир ернинг авзойи ўзгарган. Кун сайин суви тортилиб, қудуқлардан барака кўтарилаяпти. Отам замонидан бери тупроқнинг тагида тиним билмай оқиб ётган дарёлар ҳам қуриб бораётганга ўхшайди. Қудуқдан сув чиқариш ҳам маҳол бўлиб қолди. Шўр қудуқлар кўпайган. Одамлар бунинг сабабини осмондан қидиради. Қудуғидан сув чиқмаса, булутлардан домангир бўлади.

Шу чоққача ҳам қурғоқчиликнинг кўпини кўрдим. Осмоннинг суви ўзини азиз қилиб, ҳамал чиқмай ўт-ўланлар қовжираб қолган пайтлар бўлди. Лекин ўша вақтларда ҳам қудуқлар бунчалик тортилиб кетмаган эди. Ишқилиб, ерга нимадир бўлаяпти. Эрта-бир кун қудуқлар буткул қуриб қолса нима бўлади? Одамларнинг ҳоли нима кечади? Ҳаёт деганлари остин-устун бўлиб кетмайдими? Уйласам, ваҳмим келади...

Дардларимни дастурхон қилиб, сизниям музтар қилдим, амаки. Сизни ўзимга яқин олиб, юрагимнинг чигилини ёзгим келди. Шуям кўнгилга таскин-да. Сиз гапларимни ўзингизга олиб, кўп ўйлаб ётманг.

Энди мен қайтсам... Лекин сиз “шу билан Лаллайнинг ҳам дараги ўчди” деган хаёлга борманг. Оқибатсизлик бизга ярашмайди. Ҳали яна олдингизга келаман. Икковимиз яна тўйиб-тўйиб гурунглашамиз. Ўшанда фақат яхши гаплардан гаплашамиз. Лаллайдан рози бўлинг, амаки!

Лаллай оғир қадамлар билан қабристондан чиқди. Пастаккина турбатни бағрига олган кўҳна қабристон сукутга толди.

...Зимистон тун эмиш. Лаллай ноаён бир манзилда адашиб юрганмиш. У сўқир каби қўлларини олдинга чўзганча тусмоллаб қадам ташлайди. Дам-бадам тўхтаб, зулмат қаърига тикилади. Ногаҳон узоқда ялт-юлт алангаланаётган гулханга кўзи тушди. Йиқилиб-суриниб ўша томонга интилди.

Лаллай бир-бирига тўш бериб ётган қабрларни оралаб ўтиб, гулханга яқинлашди. Яқинда ўзи қазиган мўъжаз қабр ёнида икки киши олов ёқиб ўтирарди. Бири кенг елкали, барваста қоматли киши, иккинчиси ёш, озғин бир йигит. Иккаласи ҳам жимгина оловга тикилиб ўтиришибди.

Йигит гулхандан кўз узиб, Лаллайга қаради.

– Шодмонжон? – деди Лаллай ҳайрон бўлиб. – Бу ерда нима қилаяпсан, ўғлим?

Шодмон унинг саволига жавоб бермай, яна оловга юзланди.

Лаллай ўғлидан кўз узиб, қаватида ўтирган одамга қаради. Олтмиш ёшлардан ошган, мош-гуруч соқоли ўзига ярашган, мўмин қиёфали бир киши. Чехраси жудаям таниш. Келбати Лаллайга ўхшаброқ кетади. Ажабо, ким бўлдийкин бу одам?

Шу пайт қабристоннинг аллақайси бурчидан аёл кишининг ғуссали ноласи эшитилди. Лаллай жонсарақ қиёфада теваракка аланглади. Шу заҳоти кўз ўнгидаги манзара изсиз ғойиб бўлиб, атрофни яна қуюқ зулмат қоплади.

Лаллай чўчиб уйғонди. У туш кўраётган эди...

Лаллай калима қайтариб, аста ўрnidан турди-да, ташқарига чиқди.

Ҳали тонг ёришмаган, борлиққа қуюқ зулмат чўккан эди.

Лаллай ҳовли ўртасидаги супага бориб ўтирди. Кўнглида алланечук алағдалик пайдо бўлган эди. Ўзича кўрган тушининг мағзини чақишга уринди. Бироқ шуури қотиб қолгандек, хаёли ўзига бўйсунмасди.

Шу пайт хотини ҳам уйдан чиқди.

– Алламаҳалда ташқарида нима қилиб ўтирибди? – деди Тошбуви унга хавотир билан тикилиб.

– Уйқум қочди. Сен боравер...

– Бу кишига нима бўлаяпти? – деди Тошбуви зорланиб. – Шу кунларда хаёли ўзида эмас. Аҳволини кўриб юрагим эзилади. Дардини менга айтмаса, кимга айтади?

Лаллай хотинига нима дейишни билмай иккиланди.

– Кўнглим нотинч, хотин, – деди ниҳоят оғир тин олиб. – Юрсам ҳам, турсам ҳам шу воқеа кўз олдидан кетмаяпти. Рухи озорланганми, оқшом тушимга кирибди.

– Тушга ҳар нарса кираверади, – деди Тошбуви унга таскин беришга уришиб. – Кўнглига олмасин. Ундан кўра, ола кўзини сўйиб, худойи қилиб юборсин. Ўзигаям, Шодмонжонгаям энгиллик бўлади.

– Уни ўғлимизнинг келишига сўямиз деб ният қилиб қўйган эдим, – деди Лаллай иккиланиб.

– Жонлиқ бўлса топилади. Бахтимизга бу киши омон бўлсин.

Лаллай ўйланиб қолди.

– Ўйлаб қарасам, умрим қудуқда кечган экан, – деди у паст овозда. – Тупроқ қовлаш билан андармон бўлиб, дунёнинг ўзгарганини сезмай қолибман. Одамлар ҳам аввалгидай эмас. Уларнинг кўксига қудуқ қурий бошлагандай. Мен шу қудуқлардан сув чиқараман деб беҳуда уринаётганга ўхшайман... Кейинги вақтларда қудуқдан чиққим ҳам келмай қолди.

Тошбуви бир бурдагина бўлиб ўтирган эрига маъюс тикилди...

* * *

Шу куни Лаллай хотинининг маслаҳати билан худойи тадоригини бошлаб юборди. Эр-талаб Тўлан қассобни айтиб келиб, бисотидаги биттаю битта ола кўзини сўйдирди.

Тошбуви ўчоққа қозон осиб, шўрва қайнатишга тушди. Дилмурод одамларни худойига айтиб келиш учун жўнатилди.

– Бу ишингни эшитса, одамлар устингдан кулади, – деди сўрида шўрвага сабзи арчиётган Тўлан қассоб. – “Лаллай бир уюм суякларга аза очибди” деган маломатга қолиб кетишинг мумкин.

– Элнинг оғзига элак тутиб бўлармиди, амаки, – деди Лаллай пинагини бузмай. – Ким нима деса деяверсин.

– Қараб туриб сенга раҳмим келади, Лаллай. Бола десам бола эмассан, катта десам катта эмассан...

– Бандага банданинг раҳми келса, худонинг қаҳри келармиш, – деди Лаллай ўйланиб. – Нима қилай, менинг бўлганим шу, амаки.

Шу пайт Турдикул важоҳатли қиёфада келиб қолди. Лаллай ўрнидан туриб, унга пешвоз юрди.

– Келинг, амаки.

– Нега ҳашарга бормадинг? – дея ўшқирди у Лаллайга важоҳатли тикилиб. – Усталарга лойни катта холанг тайёрлаб берадимиз?

– Шаштингиздан тушинг, амаки. Аввал бундоқ гапни эшитинг...

– Пулингни олдиндан қуртдай санаб олган бўлсанг, яна нима каминг қолди? – деди Турдикул баттар авжланиб.

– Ўзингни бос, Турдикул, – деди Тўлан қассоб оғринган қиёфада. – Бояқишни ҳеч бўлмаса бугунча тинч қўй.

– Бу нима деганингиз? – Турдикул унга ҳайрон бўлиб қаради.

– Лаллай сенинг уйингдан чиққан марҳумга бағишлаб худойи қилаяпти.

– Нима?! – ногаҳон Турдикул чаён чаққандек сапчиб тушди. Ҳазабдан ранги гезариб, кўзларига қон тепчиди. – Бу гапни дарров элга овоза қилдингми, бетикора?

– Сиз ундай хаёлга борманг, амаки...

– Ўлдираман сени!

Турдикул Лаллайга ташланиб, унинг юзига шапалоқ туширди. Тўлан қассоб Турдикулни бир амаллаб Лаллайдан ажратиб олди-да, четга судради.

– Сен бола қутурганинг йўқми, мабодо! Бу нима қилганинг?

Лаллай ўчоқбошида ҳайкалдек қотиб қолган хотинига қараб аянчли илжайди.

– Қўйиб юборинг мени! – дея бақирди Турдикул Тўлан қассобнинг қучоғидан чиқишга уришиб. – Бу овсарни ўша чирик суякларнинг қаватига жойлаб келаман!

– Ўзингни бос! – деди Тўлан қассоб уни маҳкам қучоқлаб. – Бировнинг маъракасида жанжал кўтаришга уялмайсанми?

– Қанақа маърака?..

Турдикул дафъатан ҳовуридан тушиб, ҳовлига олазарак аланглади. Ўчоққа тезак қалаётган Тошбувиға кўзи тушиб, бир муддат унга тикилиб қолди. Сўнг Турдикулнинг

кучоғидан юлқиниб чиқиб, ўчоқбошига югурди. Тошбувини итариб юбориб, эски тоғорадаги тезакни қайнаб турган дошқозонга ағдарди.

Тошбуви жон аччиғида чинқириб юборди.

– Мана сенларга маърака! – дея Турдикул телбавор қиёфада чўмич билан дошқозондаги шўрвани шопира бошлади. – Ҳзим сенларга тезак шўрва пишириб берман! Тезроқ косаларингни олиб келинлар!

– Уйинг куйгур Турдикул! Кўзинг кўр бўлгур Турдикул! – дея Тошбуви ер муштраб қарғашга тушди. – Илойим, сени шу таомнинг уволи тутсин.

– Овозингни ўчир, сассиқ кампир! – дея ўшқирди Турдикул унга. – Йўқса, сениям тезак шўрвага қўшиб қайнатаман.

Лаллай хотинига яқинлашиб, уни суяб ўрнидан турғазди. Сўнг дошқозоннинг бошида чўмич тутганча тиржайиб турган Турдикул томонга юрди.

– Ҳзимни беҳурмат қилдинг, индамадим, – деди у ғазабга келиб. – Лекин бир бегуноҳ ўликнинг руҳини таҳқирлашга қандай ҳақдинг сиғди, нокас?

– Тилинг чиқиб қолибдими, энағар?

Турдикул чўмич ўқталганча Лаллайга ташланди. Бироқ Лаллай унинг кўлидан чўмични тортиб олиб, бир чеккага улоқтирди.

– Сен ҳали менинг уйимда одамларга тезак шўрва ичирадиган бўлдингми? – дея Лаллай Турдикулнинг ёқасидан бўғиб, дошқозон томонга судроқлашга тушди. – Аввал ўзинг ичасан!

– Ёқамни кўйиб юбор деяпман! – деди Лаллайнинг важоҳатидан кўрқиб кетган Турдикул кўзларини олайтириб.

Эс-ҳушини йиғиб олган Тўлан қассоб ҳай-ҳайлаб орага тушди.

– Ҳзингни бос, Лаллай. Бу ит билан тенг бўлма!

Лаллай шу топда гап ўқадиган аҳволда эмас эди. У Тўлан қассобни четга суриб, Турдикулни биқирлаб қайнаётган дошқозонга боса бошлади. Нафаси қайтиб, юзи бўғриқиб кетган Турдикул аянчли ғингшиганча зўр бериб Лаллайнинг чангалидан халос бўлишга уринарди.

Тошбуви ҳам келиб Лаллайнинг кўлига ёпишди.

– Ундай қилмасин! – деди у зорланиб. – Бу шўртумшукни ўлдириб қўйса балога қоламиз.

Бироқ шу топда Лаллайнинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, у гап ўқадиган аҳволда эмас эди.

Турдикул кўлларини ўчоқнинг қиррасига тираганча жон-жаҳди билан қозондан бошини олиб қочишга уринарди. Қайноқ шўрванинг ҳовури юз-кўзларини куйдира бошлагач, у ғайритабиий овозда ўкириб юборди.

Шу пайт Қувват амаки ҳаллослаб келиб қолди.

– Тошкентдан хабар келди, Лаллай! – деди у кўлидаги бир парча қоғозни силкитиб шоша-пиша. – Ўғлинг оғирлашиб қопти. Тез етиб боришинг керак экан!

Лаллайнинг теварағида гиргиттон бўлиб юрган Тошбуви бу хабарни эшитгач оғир уҳ тортиб, ерга ўтириб қолди. Лаллай Турдикулни қўйиб юбориб, бу гапнинг маъносини тушунолмагандек Қувват амакига анграйиб тикилди. Муқаррар фалокатдан қутулиб қолган Турдикул қоқиниб-суриниб дарвоза томон қочди.

РАФ русумли эскигина машина тоғ-тошлар оралаб ўтган асфальт йўлдан елиб борарди. Ҳайдовчининг қаватидан жой олган Қувват амаки теварақдаги манзараларга уйчан тикилади.

Машина салониди сариқ тусли чойшаб билан ўралиб, устидан чопон ташлаб қўйилган жасадни бағрига босиб ўтирган Лаллайнинг хаёлидан ўғли билан боғлиқ хотиралар бирин-кетин липиллаб ўтарди.

Кунлардан бирида Лаллайнинг уйи ёнига трактор келиб тўхтади. Рўзғор лаш-лушлари уйиб ортилган прицеппа юзига рўмол ёпилган аёл билан беш ёшлар чамасидаги гўдак ўтиришарди. Уй олдида пойлаб турган хотинлар шу заҳоти аёлни трактордан тушириб, ичкарига етаклаб кетишди. Тракторчи гўдакни азот кўтариб, уйнинг панасида хижолатли илжайиб турган Лаллай томон юрди.

– Энди мана бу одам сенга ота бўлади, – деди у болакайни Лаллайнинг ёнида ерга қўйиб. – Бора қол, Шодмонбой.

Гўдак оқсоқланган кўйи итоаткорлик билан Лаллай томон юрди. Лаллай ҳам жилмайиб унинг бошини силади...

Ховлида ўрмак қуриб, гилам тўқиётган Тошбуви ёнида ўтирган Лаллайга мақтанарди:

– Шодмонининг сарполарини тахт қилиб қўйганман. Худо хоҳласа, келиши билан уйлантирамиз. Ўғлимга қишлоқнинг энг сулув қизини келин қиламан!..

Шодмоннинг жасадини бағрига босиб ўтирган Лаллай оғир тин олиб, ҳасратли овозда шивирлади:

– Онанг сенга қизлар сайлаб юрган эди-ку, ўғлим! Энди унинг кўзига қандай қарайман...

* * *

Тез орада қабристондаги гўдак турбатини эслатувчи таниш мазор ёнида янги қабр пайдо бўлди. Лаллай титроқ қўллари билан ўғлининг мазорини силаб-сийпалаб, мўъжаз қабрга юзланди.

– Шодмонжоним сизга омонат, амаки. Ўғлим бу дунёда рўшнолик кўрмади. Энди у ёқларда кўнгли ўксимасин.

* * *

Орадан бир ойча вақт ўтди.

Чошгоҳ маҳали Лаллай сўрида чой ичиб ўтирарди. Азадорлик белгиси сифатида бошига оқ рўмол ўраган Тошбуви ошхонадан қўшалок челақ кўтариб чиқиб, пастга эниб кетди.

Лаллай қишлоқ оралаб ўтган тупроқ йўлда кетиб бораётган хотинини кузатиб ўтирди. Тошбуви муюлишда бурилиб, кўздан ғойиб бўлгач, аста ўрнидан турди.

Сада қайрағоч шохига осилган калта сопли кетмонини кўлига олиб, қуйига томон юрди.

Уйининг рўпарасидан ўтган тупроқ йўл бўйидаги сайхонликни диққат билан кўздан кечирди. Бир қарорга келиб, шахт билан ерга кетмон урди. Бўз ер метиндек қаттиқ эди, кетмон гўё тошга урилгандек сапчиб кетиб, Лаллайнинг суяқларини зирқиратиб юборди. Лаллай эгнидаги камзулини ечиб, энгларини тирсагигача шимарди-да, жаҳд билан ишга киришди. У ҳар гал кетмон урганида ердан танкиллаган овоз чиқар, зўрға уваланган кесак парчалари юз-кўзига сачрарди. Лаллай гўё қасдлашгандек ерга янаям қаттиқроқ кетмон урарди.

Лаллай терга ботиб, жон-жаҳди билан ишларди. Қудуқнинг чуқурлиги тиззага етгач, метин қатлам тугаб, тупроқ анча юмшаб қолди.

Катта йўл бўйидаги қудуқ одатдагидан анча кенгроқ олинган, унча-мунча одамнинг қулочи етмасди.

Даладан бир кучоқ ўт кўтариб қайтган Дилмурод отасига кўзи тушиб, унинг олдига югурди.

– Нима қилаяпсиз, ота? – сўради у қизиқиш билан.

– Қудуқ қазаяпман, ўғлим.

– Ўзимизгами? – деди Дилмурод қувониб.

Лаллай ўғлига илжайиб қараб қўйиб, ишини давом эттирди.

– Нега қудуқни йўлнинг бўйидан қовлаяпсиз?

– Чунки бу қудуқдан бошқалар ҳам сув ичиши керак-да.

Қўшнилари қудуқдан сув олиб қайтган Тошбуви супа лабига омонтагина чўкиб, йўл бўйидаги манзарага бир муддат ўйчан тикилиб қолди.

Қудуқ аста-секин чуқурлаб, гўё Лаллай ер қаърига сингиб бораётгандек эди. Ниҳоят, Лаллай қудуқ ичида кўздан ғойиб бўлди. Қудуқдан отилаётган лахта-лахта тупроқ чеккароқдаги уюмнинг устига бориб тушарди. Дилмурод қудуқ бўйида чўнқайиб ўтирарди.

* * *

Кун пешинга чамалаб, жазирама забтига олган паллада Лаллай хотини ва болалари билан бирга қудуқ қовларди. Дилмурод эшақда қовға тортар, Тошбуви билан Зулфия қудуқдан пайдар-пай чиқиб келаётган тупроқ тўла қовғани чиғириқдан олиб, бир чеккага олиб бориб тўкишарди. Қудуқ анчагина чуқурлаб, тупроқ уюми катталашиб қолган эди.

Шу пайт Қувват амаки билан Амир уч-тўрт нафар йигитларни эргаштириб келиб қолишди.

– Ҳорманлар-ов! – деди Қувват амаки қудуққа яқинлашиб.

– Саломат бўлинг, келинг, Қувват амаки...

Тошбуви бошидаги рўмолини тўғрилаб, ўзини четга олди.

Ҳашарчилар бирин-кетин қудуққа мўралашди.

– Қудуқнинг суви тотли бўлсин, Лаллай ака! – деди Амир жилмайиб.

– Айтганингиз келсин, амаки, – деди қудуқ қовлаётган Лаллай тепага юзланиб.

– Қудуқ бошлаб қўйганингизни эшитиб, айтмасангиз ҳам ҳашарга келавердик.

– Раҳмат, амаки.

Тупроқ йўлда эшак минган Дониёр бува, улардан орқароқда кетмон-белкурак кўтарган беш-олти йигит кўзга ташланди.

– “Лаллай ўзига атаб қудуқ қовлаётган эмиш” деган гапни эшитиб одамларнинг тинчи бузилган, – деди Қувват амаки кулиб. – Ҳашарга бораман деганнинг саноғи йўқ. Ўзиям бутун қишлоқ кўчиб келадиганга ўхшайди.

– Қудуқдан чиқинг, Лаллай ака, – деди Амир эгнидаги камзулини еча туриб.

– Шарт эмас, амаки...

– Бўлинг энди! – деб Амир Тошбувига юзланди. – Сиз бораверинг, янга.

Тошбуви билан Зулфия уйга томон кетишди.

Бироздан сўнг Лаллай ҳам кетмонини белига қистириб, қудуқдан чиқди.

Кўз очиб-юмгунча қудуқнинг бўйи анча гавжумлашиб қолди. Ёш-яланг гангир-гунгир суҳбатлашиб галма-гал қовға тортишар, даврада бот-бот кулги янгради.

Бу орада Тошбуви билан Зулфия бир чеккага кўрпача-гилам ёзиб, жой ҳозирлашди. Қувват амаки билан Дониёр бува ўша ерга ўтишди.

– Сен ҳам ўтир, – деди Дониёр бува қудуқ ёнида нима қилишни билмай иккиланиб турган Лаллайга. – Буёғини ёшларнинг ўзлари эплайди.

Лаллай ҳам ноилож уларнинг ёнидан жой олди.

Кўпдан қуён қочиб қутулмас, деб бекорга айтишмаган экан. Ҳашарчилар эртадан-кеч-гача тинимсиз ишлаб, ниҳоят учинчи кун кечга яқин қудуқдан сув чиқаришди...

Дониёр бува билан Қувват амаки чиғириққа суяниб қудуққа мўралашди. Кенг-мўл, чуқур қудуқ тубидаги сув ғира-шира ёруғда симобдай ялтираб турарди.

– Астағирулло! – деди Дониёр бува ўзини четга олиб. – Қудуқ ҳам шунақа ваҳимали бўладими? Қараган одамнинг ваҳми келади.

– Девқудуқ бу, Дониёр ака, – дея кулди Қувват амаки.

– Чинданам девқудуқ бўпти.

Бир чеккада калта сопли кетмоннинг лойини тозалаётган Лаллай ўзича илжайди.

Йигитлардан бири челақда тиндириб қўйилган сувни олиб келди.

– Девқудуқнинг сувидан татиб кўринг, Дониёр бува.

Дониёр бува шошилмасдан ерга чордона қуриб ўтирди-да:

– Бисмиллоҳир роҳманир роҳим! – дея челақдаги сувни хўплади. Мазасини билмоқчидек кўзларини юмиб, тамшанди. Ҳашарчилар унинг ҳаракатларини қизиқиш билан кузатиб туришарди. Лаллай ҳам кетмон тозалашни йиғиштириб, Дониёр бувага термилиб қолган эди.

Ниҳоят, Дониёр бува кўзларини очиб, Лаллайга юзланди.

– Бу ўша сув, – деди у алланечук шикаста товушда. – Охири топдинг-а, Лаллай!

Дафъатан Лаллайнинг ҳам кўнгли бузилди. Томоғига нимадир қадалгандек ютиниб қўйиб, ёш ҳалқаланган кўзларини ерга тикди.

Лаллай қабристон оралаб келиб, Шодмоннинг қабри тепасида чўккалади.

– Қудуғингнинг суви ширин чиқди, ўғлим, – деди у жилмайиб. – Қишлоқда ҳамма сенинг қудуғингдан сув ичаяпти. У ҳеч қачон қуримайди. Чунки тубидаги чашмаларнинг ҳисоби йўқ. Мен умр бўйи шу сувни ахтариб яшаган эдим. Ниҳоят, уни топдим. Энди буёғига кўнглим хотиржам...

Шу пайт енгил шабада туриб, қабр устидаги қовжираган ўтлар оҳиста чайқала бошлади.

Драматургия

СЕН УЧУН ЯШАЙМАН

Икки пардали пьеса

Иштирокчилар

Рауф – ота, 30-35 ёшларда.

Раҳима – она, 30 ёшларда.

Умида – қизи, 7-8 ёшларда.

Рустам – меҳмон, оиланинг дўсти, 30-35 ёшларда.

БИРИНЧИ ПАРДА

(Оддийгина жиҳозланган, мўъжаз хона. Раҳима уй ишлари билан банд. Умида кўғирчоғини ҳафсала билан йўргакламоқда. Эшик кўнғироғи кетма-кет жиринглайди. Умида кўғирчоғини дарҳол бир четга қўйиб, эшик томон ошиқади).

УМИДА: Отам келди! Отам келди! Отам! Отам!

РАҲИМА: Ошиқма, ўзим очаман! Намунча эшикка осиласан, нари тур, ҳозир, ҳозир!

(Раҳима эшик тирқишидан ташқарига бир зум тикилиб тургач, эшикни очади. Остонада новча, хушрўй йигит – Рауф кўринади. У ичкарига кириб улгурмай қизалоқ бўйнига осилади. Ота-бола шу қўйи бир муддат туриб қолишади. Кейин ота қизини ўпиб-эркалайди, сочларини силайди. Бу манзарани хомуш кузатиб турган она хўрсиниб, нигоҳини четга ўгиради. Беихтиёр елкалари титрайди. Ниҳоят, кўзларини артиб, уларга яқинлашади).

РАҲИМА: Умида, бўлди энди қизим, пастга туш. Отанг кийимларини ечиб олсин.

УМИДА: Йўқ, йўқ! Отам яна кетиб қолади!

(Ота-она нигоҳлари беихтиёр тўқнашади. Рауф қизини оҳиста пастга туширади).

РАУФ: Ў-хў-ў-ў, кап-катта қиз бўп қолибсан-ку! Сочларинг ҳам узун бўлиб кетибди. Ўзимни асал қизим, шакар қизим! Қани яна битта ўпиб қўяй-чи, энди бу томонидан ҳам...

УМИДА: Энди мен ўпаман.

РАҲИМА: Бўлди, қизим, тушақол энди. Отанг йўлдан толиқиб келган. Қани энди, ичкарига кирамиз.

УМИДА: Йўқ, йўқ! Отам яна кетиб қолади!

РАУФ: Кетмайман, қизим, кетмайман. Тушақол энди.

УМИДА: Йўқ! Йўқ! Йўқ!

РАУФ: Аканг кўринмаяпти, қизим?

УМИДА: Азиз тоғамларнинг ҳовлисига кетган. Улар қишки таътилга чиқишди.

РАУФ: Сен бормадингми?

УМИДА: Мен кетсам, ойим ёлғиз қолади-ку!

РАУФ: Баракалло, қизим! Эсли қизим! Ойингни ёлғиз қолдирмаганинг яхши бўпти.

Шодмон ОТАБЕК

1946 йилда тузилган.

Тошкент Давлат
университетида
таҳсил олган.

Ёзувчининг турли
йилларда “Мирзакалон
Исмоилий”, “Япроқдаги
нур”, “Одамийлик
синовлари”, “Энг бахтли
кун”, “Қорбўрон”,
“Шахмат абадийдир”,
“Ширмонбулоқ
оқиомлари”,
“Тўқилмаган
латифалар ёхуд
Дўрмон ҳангомалари”,
“Мирзакалон Исмоилий
сабоқлари” каби
китоблари, “Яхши
кунларда кўришайлик”,
“Биркам дунё” қиссалари
нашр этилган.

(Ота қизидан кўз узмай, кийимларини еча бошлайди. Она унинг кийимларига қўл узатади).

РАУФ: Қўявер, мен ўзим...

(Ота кийимларини илиб қўйгач, диван четига омонатгина ўтиради. Бир четда бошини қуйи солинтириб, хомуш турган Умидага қарайди).

РАУФ: Ие, ие, аразлаяпсанми, она қизим? Энди сен кичкина эмассан. Эсли, ақлли қизсан! Қани энди, ёнимга ўтир-чи!

УМИДА: Сиз... ёлғончисиз!

РАУФ: Э, нега энди... ёлғончи бўларканман?

УМИДА: Алифбо байрамига келаман, деб келмадингиз. Азизнинг синф мажлисига ҳам келмадингиз. Азиз роса йиғлади, энди таътилдан кейин мактабга бормайман деяпти. Ўша ёқда тоғамларга ўғил бўлиб қоларкан.

РАУФ: Ҳмм... Ҳалиги... мажлисга ойинг бормадими?

УМИДА: Ойим касал бўлиб қолдилар. “Тез ёрдам” чақирдик. Дўхтир укол қилиб кетди. Мен дори ичириб турдим. Сиз... сиз... яна келмадингиз.

РАУФ: Иложим бўлмади-да, қизим. Ишим кўпайиб кетди... Келаси сафар албатта бораман.

УМИДА: Ҳар доим ваъда бериб, бажармайсиз. Синфимиздаги болалар айтишдики, сиз бизни...

РАҲИМА: (жаҳл билан) Умида! Қани, тезда ошхонадан конфетларни олиб кел-чи!

УМИДА: Хўп бўлади, ойижон.

(Умида ошхонага чиқиб кетади. Она диван ёнидаги мўъжазгина журнал столига дастурхон ёза бошлайди).

РАУФ: Овора бўлма! Қорним тўқ!

РАҲИМА: (қўлини белига қўйиб) Э-э, шундайми? Мен сизни очмикинсиз, деб ўйлабман.

РАУФ: Рост айтяпман, келаётиб...

РАҲИМА: Ҳа, сиз энди эркин қушсиз! Хоҳлаган жойингизда, хоҳлаган одамингиз билан овқатланасиз. Атрофингизда онаси ўпмаган фаришталар парвона! Бу ёққа ҳам ўшалар тўйғазиб юборишгандир...

(Умида кўлида конфетлар тўла ваза, хона ўртасида гоҳ отасига, гоҳ онасига мўлтираб қараганча туриб қолади. Онаси кўлидан вазани олади ва қулоғига бир нималар дея шивирлайди. Қизалоқ кетгиси келмай, ноилож, охишта чиқиб кетади).

РАУФ: Сен... нималар деяпсан ўзи?

РАҲИМА: Ҳо-о!.. Мени ҳеч нима билмайди деб ўйлаяпсизми? Сиз шохида юрсангиз, мен баргида юраман. Ўз кўзим билан кўрдим.

РАУФ: Хўш, нимани кўрдинг?

РАҲИМА: Кўрдим. Эски ишхонангиз олдида ўйнашингиз билан қаймоқлашиб ўтирганингизни ўз кўзим билан кўрдим.

РАУФ: Тентак, у билан бирга ишлаймиз-ку. Ҳамкасбим. Иш юзасидан...

РАҲИМА: Ҳмм! Иш баҳона, дийдор ғанимат! Бунақа чўпчагингизни бошқага айтинг!

РАУФ: (жаҳл билан) Ҳой, менга қара, нима сенга ҳисоб беришим керакми? Ажрашиб ҳам қутулполмайманми сендан? Кимсан ўзи? А? Кимсан?

РАҲИМА: (хўрсинади) Ҳа, тўғри айтасиз. Мен... кимман энди? Эри икки боласи билан ташлаб кетган бир бечора, муштипар... (йиғламсирайди)

РАУФ: (шошиб қолади) Қўйсанг-чи энди. Ахир... ахир, мендан нима истайсан яна?

РАҲИМА: (бирдан ўзгариб, ўзини қўлга олади) Ҳеч нима! Ҳеч нима истамайман. Ҳеч нима керак эмас менга! Рашк қияпти, демак, яна бир илинжи бор экан деб ўйламанг! Лекин битта нарсани унутманг – сиз, барибир, отасиз! Умидага отасиз! Ёмон йўлга кириб кетсангиз, биронта суюқоёққа илакишиб қолсангиз, касофатингиз болага урмасин дейман, холос.

РАУФ: Ўзинг яхши биласан, мен бу ерга фақат Умидани деб келаман. Уни қанчалар яхши кўришимни, қанчалар соғинишимни билсанг эди. Тушларимда кўриб, уйғониб кетаман. Жинни бўлиб қолмасам эди деб кўрқаман. Ҳафтада бир марта насиб этадиган мана шу кунни орзиқиб кутаман. Сен бўлсанг... Ҳеч бўлмаса... (қўл силтайди) Тушунман, сени қизимнинг, суюмли қизимнинг онаси сифатида ҳурмат қилишим керак. Сен бўлсанг, ҳар гал бир ишқал чиқарсан, асабимни эговлайсан.

РАҲИМА: Ҳа, ҳаммасига яна мен айбдорман! Мен!..

РАУФ: Сени айблаётганим йўқ, тушунгин. (пауза) Биласанми, статистика маълумотларига қараганда, бизда ўрта ҳисобда ҳар ўнта оиладан биттаси қўйди-чикди бўларкан.

РАҲИМА: Хўш, ўрта ҳисобда бунга ким айбдор экан?

РАУФ: (пичингга эътибор бермай) Энди бу ёғини эшит. Ана ўша ажрашганларнинг тўқсон фоизи кейинчалик болалари туфайли бир-бири билан ўзаро борди-келди қиларкан. Қолган ўн фоизи юз кўрмас бўлиб кетаркан.

РАҲИМА: Демак, биз ана шу... кейинги тоифага кирарканмиз-да!

РАУФ: Мен, ҳарқалай, буни хоҳламасдим. Бизнинг ҳаётимиз нима бўлса бўлди. Энди... болаларни ўйлашимиз керак. Сен бўлсанг, шуни ҳам тушунгинг келмайди.

РАҲИМА: Тушунмай нима қилдим?

РАУФ: Арзимаган нарсадан жанжал чиқарасан, киноя-пичинг қиласан.

РАҲИМА: Олдингизга лоақал дастурхон ёзишим ҳам малол келса!.. Овора бўлма деб кесатсангиз...

РАУФ: Уфф!.. Ростдан ҳам сени овора қилгим келмади. Нега тушунмайсан? Нега?

РАҲИМА: Қўрқманг, дастурхон ёзиб, сизни иситма-совутма қилмоқчи эмасман. Биз энди собиқ эр-хотинлармиз, холос!.. Собиқ!.. Аммо болаларга собиқ ота-она эмасмиз! Шунини тушунасизми?

РАУФ: Қизиқ, нега энди бу ҳақда менга сен гапирясан? Сен? Бу билан нима демоқчисан? Бурчимни эслатмоқчимисан? Буни ўзим ҳам яхши биламан. Лекин сен шуни билиб қўйки, болалар олдида ҳар иккимиз баб-баробар жавобгармиз! Йўқ-йўқ, баб-баробар... гуноҳқормиз! Болаларда гуноҳ йўқлиги учун ҳам гуноҳқормиз!

(Хонага Умида чопиб киради ва отасига эркаланиб, суйкалади).

УМИДА: Отажон! Нега сизни узоққа ишга юборворишди? Айб иш қилиб қўювдингизми?

РАУФ: Қанақа ишга? Нималар деяпсан? (Онага саволомуз қарайди).

РАҲИМА: Кҳм... Мен... вақтинча бошқа ёққа ишга кетганингизни айтудим.

УМИДА: Ҳамма болаларнинг отаси ҳар куни ишдан кейин уйига келади. Сиз нега келмайсиз, отажон? Мактабда болалар айтадики, сиз бизни...

РАҲИМА: Бас қил! Сенга минг марта айтганман – отанг вақтинча узоққа ишга кетган! Тўтиқушга ўхшаб ҳадеб бижиллайверма!

УМИДА: (отасининг кўзларига жавдираб тикилади) Отажон! Сиз бир кунга ишингиздан жавоб сўраб кела оласизми? Атиги бир кунга?..

РАУФ: Ҳаракат қиламан, қизим. Хўш, келдим ҳам дейлик. Нима қилишим керак?

УМИДА: Синфимиздаги Жаҳонгир айтадики, сиз бизни...

РАҲИМА: (қизининг қўлидан ушлаб, қаттиқ силқийди) Овозингни ўчир, тентак! Маҳмадона!

(Умида баралла йиғлаб юборади).

РАУФ: Нега болага бақирасан? Нега... дилини оғритасан?

РАҲИМА: Э-э, дили оғриб бўлган! Бундан баттар бўлмайди!

РАУФ: Қўй, ундай дема! Боланинг олдида-я. (Қизининг бошини силаб, юпатади). Қўй, қизим, йиғлама. Мен ўзим бориб ўша Жаҳонгир билан яхшилаб гаплашиб қўяман.

УМИДА: Ростдан ҳам борасизми?

РАУФ: Бораман, қизим, бораман.

УМИДА: Қачон борасиз?

РАУФ: Ҳмм... хўш... ҳалиги...

РАҲИМА: (секин шипшийди) Бунга энди... аниқ борсангиз ваъда беринг. Бўлмаса ҳар куни "Отам қачон келади?" деб минғирлаб еб қўяди.

РАУФ: Худо хоҳласа, кейинги шанба куни албатта бораман, қизим.

УМИДА: Тезроқ бора қолинг! Менинг ҳам отам бор, десам болалар ишонишмаяпти. Агар сиз борсангиз...

РАУФ: Бўпти, она қизим, албатта бораман.

УМИДА: Вой, қандай яхши! Урре! (Суюниб, отасини қучоқлайди).

РАҲИМА: Бўлди, ҳадеб отангнинг бўйнига осилаверма, чарчаб келганлар. Энди бориб ухлагин, қизим. Вақт ҳам кеч бўлди.

УМИДА: Йўқ, йўқ! Ухласам отам кетиб қолади.

РАУФ: Кетмайман, қизим. Майли, бориб ухлайқол.

(Умида норози қиёфада чиқиб кетади).

РАҲИМА: Ҳар куни отам қачон келади, нега биз билан турмайди, деб безор қилади. Бола экан-да, ҳозирча алдаганга кўнади. Назаримда, сизни мендан кўра кўпроқ яхши кўради. Мана шунисиға чидолмайман. Яна алам қилгани – “она” деб эмас, “ота” деб тил чиқарганди. Тўғриси айтсам, сиздан кўнглини совутиш учун баъзан сизни ёмонлайман! Шунда у баттар ўчакишади. Ҳатто ишонсангиз, “Агар отамни ёмонлайверсангиз, сизни ташлаб, отам билан кетиб қоламан” дейишгача борди-да. Ўтирволиб роса йиғладим.

РАУФ: “Хотин кишининг хатти-ҳаракатида ҳамиша мантиққа, соғлом ақлга тўғри келмайдиган нарсалар бўлади” деган экан биттаси. Ҳақ гап. Бунинг исботи – сен!.. Ишқилиб, Оллоҳ инсоф берсин!..

РАҲИМА: Уфф... Яна мен... мен айбдорман!

РАУФ: Ахир, ўзинг ўйлаб кўр, бола отасини яхши кўрса, бундан онанинг гаши келса... (иккиланиб, тўхтаб қолади).

РАҲИМА: Айтаверинг давомини, тортинманг. “Бундай онанинг боридан йўғи яхши!” демоқчисиз-да! Донолар шундай демаган эканми?

РАУФ: (уф тортиб) Мен бу ерга сен билан ади-бади айтишиш учун эмас, Умидани кўриш учун келаман. Биз сен билан тортишиб, уришиб бўлганмиз. Энди... нима ҳам дердим, яна ўша гап – ҳар кимнинг ўзига инсоф берсин!

(Орага жимлик чўқади. Раҳима деворга осиглиқ отасининг суратига яқинлашиб, узоқ тикилиб қолади).

РАҲИМА: Раҳматли отам тирик бўлганида бу кўргиликлар йўқ эди.

РАУФ: Ҳа, раҳматли отанг яхши одам эди. Агар сен отангга тортганинда ҳаётимиз бутунлай бошқача бўлармиди...

РАҲИМА: (жаҳл билан) Мен кимга тортиман?

РАУФ: Онангга тортгансан, шунинг учун...

РАҲИМА: Онамга тил теккизманг, сизга оғирлиги тушаётгани йўқ.

РАУФ: Худога минг қатла шукурки, энди оғирлиги тушмайди.

РАҲИМА: Намунча ўлиб кетган онамнинг гўрига тош отасиз? Сизга нима ёмонлик қилувди?

РАУФ: Онангга хусуматим йўқ, у ҳам бир хом сут эмган банда эди! Фақат узоқ вақтгача унинг ким эканлигини, асл қиёфасини билмаган эдим. Онангнинг бир гал жанжалимиз устидан чиқиб қолиб айтган гапи эсингдами...

ҚАЙНОНА: (овози) “Сиз, кувёбола, кечагина битта жомадон билан шу табаррук хонадонга сиғинди бўлиб келган, ялангоёқ бир бола эдингиз. Сиз Шожалиповлар хонадони билан ўйнашманг. Қадамингизни билиб босинг! Акс ҳолда, ўша осилиб келган поездингизда қишлоғингизга бадарға қилворамиз!”

РАУФ: Онангнинг оғзидан бемалол чиқиб кетган бу сўзларни эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолганман. Мен бўлсам, отангнинг қазосидан кейин ўзгариб қолганини, хурмача қилиқлар чиқарганингни ойингга айтиб, насиҳат қилиб қўйишини илтимос қилмоқчи бўлиб юрвдим. Онангнинг ҳалиги гапидан кейин билдимки, чучварани хом санаб юрган эканман. Агар билсанг, онанг ўша гапи билан отангнинг хотирасига ҳам ҳурматсизлик қилганди. Чунки отангнинг менга муносабатини, менга ихлоси баландлигини, келажакимга ишонишини яхши биларди. Аммо била туриб унинг фикри билан ҳисоблашмади, мени камситди. Мен ўша можарода ҳатто ноҳақ бўлган тақдиримда ҳам онанг сенинг олдинда бундай демаслиги керак эди. Чунки... чунки мен ёмон бўлсам ҳам, сенга эр эдим! Онанг эрни хотини олдида қаро ер қилди. Менинг оиладаги ўрнимни-даражамни кўрсатиб қўймоқчи бўлди. Ҳа, мен ўшанда ҳамма нарсани бирдан яққол тушуниб қолдим. Сен биринчи галда онангнинг қизи эдинг!

РАҲИМА: Мен онамнинг қизи эканлигимдан фахрланаман, онам яхши аёл эди. Сизга ҳам ёмонлик қилмаган, сиз уни тушунмагансиз...

РАУФ: Ҳеч бир инсон, айниқса, аёл киши онасини ёмон деёлмайди. Шу боис сен онанга холис баҳо беролмайсан, сен унинг қизи эдинг. Халқимизда: “Отаси ёмон – биттаси ёмон, онаси ёмон – ҳаммаси ёмон!”, “Онасини кўриб қизини ол!” деган мақоллар бор. Афсуски, сен бу ҳикматларнинг маъносини тушунмайсан. Чунки сен, аввало, онангнинг таъсирида эдинг. Онанг эса сени катта ҳаётга, рўзғорга, оилага тайёрлай олмаган. Ҳамма бало ана шунда!..

РАҲИМА: Тухмат қилманг! Бизнинг оилага ҳамма ҳавас қиларди. Онам маҳалланинг кайвониси, кўни-қўшнилари ўртасида обрў-эътибори баланд эди.

РАУФ: Одамнинг олеси ичида бўлади. Онангнинг ким эканлиги, ҳақиқий башараси, кейинчалик, сен билан яшаб, совунингга кир ювиб кўрганамда маълум бўлди.

РАҲИМА: Демак, ҳамма можароларга фақат онам сабабчи экан-да.

РАУФ: Афсуски, гап фақат онангга эмас, гап... (қўл силтайди) э-э, қўйсанг-чи энди, фойдаси йўқ. Тўй ўтган...

РАҲИМА: Хўш, сизнингча, онамнинг асосий камчилиги нимада эди?

РАУФ: Асосий камчилиги... Эсингдами, мен уйда китоб, газета ўқисам, ғашинг келарди. “Ўқиган одамга кўп пул берарканми?” деб кесатардинг. Мен ўша китоблардан ўзимни қийнаётган саволларга жавоб қидирардим. Гоҳо жўяли жавобни топардим ҳам ва мавриди келганда бу ибратли ўғитларни қулоғингга қуйиб туриш учун ён дафтаримга кўчириб ёзиб кўярдим. Ҳалиям ўша дафтарни ёнимда олиб юраман. Ишонмасанг мана, кўрсатишим мумкин. Истасанг, айримларини ўқиб бераман.

РАҲИМА: (истар-истамас) Қани, эшитайлик-чи.

РАУФ: Майли, ҳечдан кўра кеч бўлса ҳам эшитиб қўй. (дафтардан ўқийди) “Фарзанднинг туп қўйиб, палак ёзадиган замини – она. Бола жисман, маънан оладиганининг тўқсон фоизини онасидан олади. Демак, зотнинг сифат унсурларини, асосан, оналар ташийдилар. Биз – тарбиячиларнинг энг зарур ишимиз ва ҳар кунги юмушимиз қиз бола тарбиясидир”. (Ўқишдан бир зум тўхтаб, Раҳимага қараб қўяди). “Оналар қизларига ёруғ дунёдан қандай фойдаланишни ўргатишдан аввал дунёнинг баҳосини, унинг қадрини, энг буюк неъмат – инсон эканлигини, инсонни тушуниш ва унга ёқиш илмини ўргатиши ҳам фарз, ҳам қарзидир”.

РАҲИМА: (бир нуқтага тикилганча) “...инсонни тушуниш ва унга ёқиш илми”... Тавба, дунёда шунақа илм ҳам бўларкан-да!

РАУФ: Ҳа, бу энг муҳим илм! Хўш, яна... ўқийверайми?

РАҲИМА: (энсаси қотиб) Ўқинг, ўқийверинг.

РАУФ: “Қизимиз қошида ота-оналикнинг энг ширин, ибратли муносабатларини кўрсатайлик. Токи ундан иймони бой, нозик таъб сулолалар тарқалсин”.

РАҲИМА: Бас, етади. Мен ҳазм қилолмайдиган, жуда... ақлли гаплар экан. Қизиқ, шу гапларни ёзган одам ўзи шунга амал қилармикин?

РАУФ: Гап бунда эмас. Бу ҳикматларни битган донишманд, аввало, онангга ўхшаган, сенга ўхшаганларга фойдаси тегармикин деб, қуйиниб ёзган. Менимча, жуда муҳим, керакли гаплар. Қанийди, ҳамма унга амал қилса... Нима, сен бу гапларга... қўшилмайсанми? (Раҳима индамайди).

РАУФ: Онанг, янглишмасам, умрининг сўнги йилларида тақвога берилганди. Аммо у сенга “Хотин учун ибодатларнинг энг афзали эрига хизмат қилишдир” деган муқаддас ҳадисни айтганмиди-йўқми, билмайман.

РАҲИМА: Нима, мен хизматингизни қилмадимми?

РАУФ: Қандай хизмат қилганингни яхши биласан. Хотин киши эрни писанд қилмадимми – тамом. Бунақа оила омонат бўлади! Эсингдами, ўртамиздаги... англашилмовчилик деймизми... хуллас, ўртамиздаги кўнгилсизлик тўйнинг эртасигаёқ бошланган эди. Ўшанда эрталаб эрингга нонушта тайёрлаш сенга малол келганди. Ҳа, ҳа, малол келганди. Сенга ётиғи билан танбеҳ берганимда айтган гапинг ҳам эсимда. “Мен сизнинг чўрингиз эмасман!” деворгансан таптортмай. Мен машъум, тузатилмас хатога йўл қўйганимни англаб, тилимни тишлаб қолганман. Аммо буниси ҳали ҳолва эди. Кейинчалик антиқа, хурмача қилиқларинг бирин-кетин ошкор бўлаверди. Чунки энди... ниқобга ҳожат қолмаганди. Ниқоб йиртилганди...

РАҲИМА: Ниқоб деганингиз яна нимаси?

РАУФ: Тўйгача қиз ҳам, йигит ҳам беихтиёр ўзининг асл қиёфасини яшириб, фақат яхши томонини кўрсатишга ҳаракат қилади, демак, ниқобда юришади. Тўйдан кейин эса ниқобга ҳожат қолмайди, асл қиёфа қанчалик хаспўшланмасин, охири, барибир, ошкор бўлади.

РАҲИМА: Демак, сизнингча, мен ҳам...

РАУФ: Ҳа, шундай. Асл қиёфангни яширгансан. Акс ҳолда...

РАҲИМА: Акс ҳолда, сенга уйланмаган бўлардим демоқчисиз-да!

РАУФ: Худди шундай – уйланмаган бўлардим!

РАҲИМА: Аввал ўзинга боқ – кейин ногора қоқ! Нима, сиз ўзингизни фаришта деб ҳисоблайсизми?

РАУФ: Мен фаришта эмасман, одамзод фаришта бўлолмайди. Ҳаммамиз хом сут эмган бандамиз.

РАҲИМА: Бўпти-да! Унда нега фақат мени ёмонлаяпсиз?

РАУФ: Ёмонлаётганим йўқ, тушунсанг-чи! Мен... оиламизнинг нима учун барбод бўлгани ҳақида... ўз фикримни айтяпман, холос. Ҳаёт мураккаб нарса. У ҳаммани, ҳар лаҳза синовдан ўтказиб туради. Мундоқ қараганда, инсоннинг бутун умри синовлардан иборат.

РАҲИМА: Нима учун биз бу синовдан ўтолмадик? Нега оиламизни сақлаб қололмадик?

РАУФ: Мен бу ҳақда жуда кўп ўйлаганман. Биз асрлар давомида шаклланган миллий урф-одатларимиздан, миллий кадриятларимиздан узоқлашдик. Айниқса, аёллар қуюшқондан чиқиб кетди. Оилашунос олимлар шундай бир сўровнома ўтказган экан. “Аёлларнинг жамиятдаги мавқеини янада ошириш керакми?” деган саволга жавоб берган эркакларнинг тўқсон етти фоизи “Аёлнинг жамиятдаги ўрнини ошириш шарт эмас! Аёл уйга, оилага, эрга эътиборини кучайтирсин!” дебди. Менимча, бу гапда жон бор. Ота-боболаримизнинг қандай умр кечиргани, қандай рўзғор тутгани бизга ибрат бўлиши керак эди. Афсуски, биз ўзимизни улардан кўра ақллироқ, билафонроқ ҳисоблаймиз. Мен болалик йилларимни яхши эслайман. Мабодо, отамнинг жаҳли чиқса, онам меҳри билан уни шаштидан туширган, тарозининг палласини тўғрилаб турган. Отам ишдан қайтишига онам овқатни тайёрлаб, дастурхонни чиройли ясатиб, йўлига кўз тикиб, кўчага термиллиб ўтирарди. Бу чиройли манзара ҳеч қачон кўз олдидан кетмайди. Мен шундай муҳитда ўсганман. Истасам-истамасам сени раҳматли онамга қиёслардим. Мен ишдан чарчаб келардим, сен кўпинча уйда бўлмасдинг, қўни-қўшниларникида гап сотиб ўтирардинг. Сени чақиртиришга мажбур бўлардим. Бу эса сенга ёқмасди, норози бўлиб, тўнғиллаб чиқиб, ноилож овқатга уринардинг. Пала-партиш қилинган, маза-матрасиз овқатинг томоғимдан ўтмасди. Сен умуман овқат қилишга эринардинг. Шу боис овқатни кўпроқ, биратўла уч-тўрт кунга етадиган қилиб тайёрлардинг. Эсингдами, бир куни Умида ўша эски овқатингдан заҳарланиб, касалхонага тушиб қолган эди.

РАҲИМА: Хўш, яна нималарим сизга ёқмасди? Айтаверинг, дардингиз ичингизда қолиб кетмасин.

РАУФ: Ҳа, айтаверсам ичимда дардим кўп. Ўзинг тилимни қичитиб қўйдинг. Энди эшитасан. Уйга меҳмон келса, юрагим безиллаб турарди. Чунки сен меҳмонни ёқтирмасдинг. Айниқса, менинг қариндош-уруғимни кўрсанг, энсанг қотарди. Уларнинг иззат-ҳурматини жойига қўймасдинг. “Хў-ўв инсон, меҳмон отангдан улуг, бағрингни сал кенгроқ қил!” десам писанд қилмасдинг. “Бунақа пайпоғи сассиқ меҳмонлар менга керак эмас!” деб қишлоқдан келган қариндошларимни камситардинг. Сенинг авзойингни, қовоқ-тумшугингни кўрган меҳмон шўрлик уйда кўп ўтирмасди. У кетгандан кейин уй тозаланмас, идиш-товоқлар бир неча кунгача ювилмас эди. Покизалик, саранжом-саришталик сенга ёт эди.

РАҲИМА: Ахир, булар ҳаммаси майда гаплар-ку!

РАУФ: Йўқ, булар майда гап эмас! Агар билсанг...

РАҲИМА: Тавба, шунақа камчиликларим бор экан, нега мен билан шунча йил чидаб яшадингиз? Нега? Сизни ким мажбурлади?

РАУФ: Фарзанд кутаётганимиздан кейин сен билан ажрашишга журъат қилолмадим. Она бўлганингдан кейин, зора, инсофга келиб, феълинг яхши томонга ўзгарса керак деб... умид қилувдим. Кейин, отангнинг ҳурмати...

РАҲИМА: Отамнинг нима дахли бор эди бизнинг можаромизга?

РАУФ: Раҳматли отанг мени ўғлидай кўрарди. Сиқилиброқ юрганганимни сезган шекилли, бир куни мен билан очикроқ гаплашди. “Биламан, ўғлим, қизим сал эрқароқ ўсган, сизни бироз қийнаб қўйган бўлиши мумкин. Мен унга яхшилаб насиҳат қиламан, мана яқинда фарзанд кўрасизлар, ҳаммаси изга тушиб кетади” деган эди. Ростдан ҳам отангнинг таъсиридами, сал инсофга келиб қолгандай бўлувдинг. Афсуски, бу кўп давом этмади. Отангнинг қазосидан кейин яна асл қиёфанга қайтдинг.

РАҲИМА: Наҳотки, мен отамнинг қазосидан кейин ўзгариб қолган бўлсам? Йўқ, йўқ, бу гапингиз ёлғон!

РАУФ: Далиллар ўжар бўлади! Майли, энди исботи билан гапираман. Хўш, қани айтчи, қўшнингнинг эри бозорда оддий паттачи бўлса-да, мендақа ландавур, номи улуғ, супраси қуруқ илмий ходимдан кўпроқ пул топишини юз марта юзимга солганинг ҳам ёлғонми? Мени тап тортмай “ландавур” дер эдинг! Ҳатто бир куни мени ҳеч ким танимаслигини, машхур одам эмаслигимни айтиб, таъна қилдинг. Бу ҳам ёлғонми? Шунақа қуюшқондан чиқиб кетганингда баъзан калтак ҳам еб турардинг.

РАҲИМА: Кучингиз хотин кишига етарди-да...

РАУФ: Вей, мен ахир, эрман, эркакман! Ўзимга яраша ор-номусим бор, ҳамиятим бор! Ўшанда сени уриб ўлдириб қўймаганимга шукур қилгин!

РАҲИМА: Ўшанда устингиздан шикоят қилиб, қаматвормаганимга шукур қилинг.

РАУФ: Қаматолмасдинг! Чунки сенга... номига бўлса ҳам эр керак эди. Чунки иккинчи марта турмуши бузилган аёлни ҳеч ким яхши демайди. Сен буни яхши билардинг. Азиз ўгай бўлса ҳам уни ўз ўғлимдек яхши кўрардим. Бир куни жанжал пайтида унга ўзинг “Бу сенинг отанг эмас!” деб оиламизнинг сирини очиб қўйдинг. Азиз эс тортиб қолганди. Боёқишга раҳм қилиб ўтирмадинг. Ахир, мен ўгай бўлсам, сен ўз онаси эдинг-ку!

Ўшанда бу заҳарли сўзларингнинг оқибатини ўйламадинг. Мен болаларимиз ўксимаслиги учун ҳам ҳаммасига чидаб келдим. Узоқ чидадим. Ўша – савдогарлик қилиб, ҳаддингдан ошган, ишончни йўқотган пайтинггача чидадим. Аммо ҳамма нарсанинг чеки-чегараси бўлганидек, сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бўларкан. Отангнинг вафотидан кейин масала ойдинлашиб қолувди. Сен ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан тап тортмай қўйдинг. Сен, ҳарқалай, отангдан ҳайиқардинг-у, аммо, барибир, онангнинг кучли таъсирида эдинг.

РАҲИМА: Энди бу гапларнинг фойдаси йўқ. Тўй ўтди. Мен уйланинг деб бўйнингизга осилиб олмаганман. Ўзингиз... ёқтириб уйлангансиз.

РАУФ: Ҳа, мен ўшанда кўр эдим. Муҳаббатдан кўру кар эдим. Сени бир кўришдаёқ... севиб қолгандим. Мени оиланг ҳам, ўтмишинг ҳам мутлақо қизиқтирмаган. Мен учун фақат сен бор эдинг, холос. Ҳа, тонмайман, сени ўшанда... чин юракдан... севганман. Шоир айтганидек,

*Алданган эдимми сенга, билмайман,
Ё мени масҳара қилгансан, чоғи.
Аммо онт ичаман, ўзим севганман,
Қолди менда ўша муҳаббат доғи.*

РАҲИМА: Муҳаббат доғи... Наҳотки, муҳаббат тугаган жойдан нафрат бошланса?! Наҳотки, муҳаббат қайтадан аланга олмаса? Қани, менга тўғриси айтинг-чи, сиз ўшанда мени ростдан ҳам... севганидингиз? Фақат... тўғриси айтинг!

РАУФ: Тонмайман – ўшанда сени қаттиқ севганман. Хаёлан ўтган кунларни эсласам, менинг ўшандаги ҳиссиётимни бундан бўлакча сўз билан ифодалаш қийин. Ҳа, мен сени жуда қаттиқ севгандим. Сени кўрган заҳотимоқ ҳаётимни сенсиз тасаввур этолмаганман. Ажабо, ўша аёл ростдан ҳам сенмидинг? У қани? У қаёққа ғойиб бўлди?

РАҲИМА: (ажабланиб) Мана мен – ёнингиздаман. Мен... ўша-ўшаман.

РАУФ: Йўқ, йўқ, сен – у эмассан, у – сен эмас. У – бутунлай бошқа, у бошқа одам, бошқа олам эди... У энди йўқ... Йўқ...

РАҲИМА: Хўш, сиз-чи, сиз? Ҳойнаҳой, сиз ҳам ўзингизни ўша-ўшаман деб ўйларсиз?

РАУФ: Мен... ҳарқалай, кўзингга илгаригидай ўт-олов бўлиб кўринмасам-да, ўша-ўшаман!

РАҲИМА: О-о!.. Ўт-олов ҳам гапми?! Сиз менинг ҳаётим, қувончим, суянган тоғим эдингиз. Учрашувларда айтган гапларингиз, суйиб-эркалалашларингиз ҳали-ҳамон қулоқларим остида жаранглайди. Суратингизни тумор қилиб бўйнимга осиб олгандим. Менинг суянчиғим – бахтим бўлган ўша йигит қани? Қани? (унсиз йиғлайди)

РАУФ: (ҳайратда бир зум лол қолади) Демак, сен ҳам, демак...

(Раҳима сўзсиз бош ирғаб, кўзёшларини артади).

РАУФ: Демак, ҳаммаси сароб, ҳаммаси бир туш экан-да...

РАҲИМА: Ҳа, ширин бир туш...

РАУФ: Ажабо, инсон бир умр илоҳий муҳаббатга талпиниб, топиниб яшайди. Бир умр... Аммо энди унга етдим деганда, ҳаммаси сароб бўлиб чиқади. Нега шундай бўлади? Нега?... Нега ҳаёт бу қадар шафқатсиз?..

(Хонага Умида қўғирчоғини кўтариб киради).

УМИДА: Бобоси, бобоси, қўғирчоғим ухламаяпти. Жуда бебош бўлиб кетяпти. Ўзингиз бир насиҳат қилиб қўйинг. Ёки эртақ айтиб беринг, бобоси!

РАУФ: (ҳайрат ва завқ билан) Қизиқ, бобоси... дедингми?

УМИДА: Ахир, сиз менинг отаммисиз?

РАУФ: Ҳа, отангман.

УМИДА: Қўғирчоқ менинг қизимми?

РАУФ: (кулиб) Ҳа, шундай.

УМИДА: Унда қўғирчоқ сизнинг неварангиз, сиз унга бобосиз!

РАУФ: Бобоман! Бо-бо! Ҳо-ҳо-ҳо! Оббо қизим-ей! (қизини кўтариб, ўпиб-эркалайди).

(Умида қикирлаб кулади, сўнг отаси билан стол атрофида қувлашмачоқ ўйнайди. Бу машғулот анча давом этади. Ота-бола ўйинга андармон бўлиб, бир четда уларни хомуш кузатиб турган онани унутишади).

РАҲИМА: Бўлди, қизим, бас қил. Отанг ишдан чарчаб келган, дам олиши керак.

РАУФ: (бирдан сергак тортади) Э, дарвоқе, мен... кетишим керак эди. (шошиб ўрнидан туради)

РАҲИМА: Мени нотўғри тушундингиз. Сизни... ҳайдаётганим йўқ.

РАУФ: Йўқ, йўқ, тушунаман, тушунаман. Мен... ростдан ҳам кетишим керак, вақтим зиқ. Зарур ишларим бор.

УМИДА: (отасига йиғлаб ёпишади) Отажон, кетманг! Кетманг! Ойижон, сиз айтинг – отам кетмасин!

РАУФ: (қизининг бошини силаб, столга беҳол ўтиради) Хўп, қизим, хўп...

УМИДА: (бирдан яна жонланиб) Отажон! Кетмайсиз-а? Кетмайсиз-а?

РАУФ: (оғир хўрсинади) Хўп дедим-ку! Кетмайман, кетмайман...

УМИДА: (қўғирчоғига) Ана! Эшитдингми? Бобоси кетмас экан! Бобоси бизни яхши кўради.

РАҲИМА: Отанг кетмайди, борақол, энди қўғирчоғингни ухлат.

УМИДА: Ана, эшитдингми? Энди ухлашинг керак. Биз кетдик, бобоси!

(Умида хонадан чиқади).

РАУФ: (хаёлчан) Бобоси деди-я! Бобоси!.. Ҳа, ҳа, ростдан ҳам бобо бўладиган вақт ҳам узоқ эмас. Умр эса ўтиб боряпти, бесамар, беиз, бенишон... Аммо биз ҳеч қачон ўлмайдигандек, худди дунёга устун бўладигандек яшаймиз. Умр эса ўтмоқда... Икир-кикирлар, майда манфаатлар билан заҳарланган фэйзсиз умр ўтиб бормоқда. Балки инсоннинг энг катта фожиаси ҳам ана шунда – майда манфаатларнинг қули бўлиб қолганидир. Энг ажойиб, бетакрор давр – ёшлик, навқиронлик ҳам кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Қарабсанки, бобо бўладиган ёшга кириб қолибсан

РАҲИМА: Ташвиш чекмасангиз ҳам бўлади. Сиз ҳали-бери бобо бўлмайсиз. Сиз ҳали ғунчасиз. Очилмаган, очилиш арафасида турган ғунча!

РАУФ: Яна бошляпсанми? Илгари майли, тушунарли эди. Аммо энди...

РАҲИМА: Тўғри, энди ҳаққим йўқ бундай дейишга. Энди... бегонаман. Энди номаҳрамман...

РАУФ: Гап бунда эмас. Сен ҳалиям мени озодликка эришиб, ўзинг айтганингдек, ғунча бўлиб, яна биронтасига уйланиш учунгина ажралишди деб ўйлайсан, шекилли. Янглишасан!..

РАҲИМА: Ҳарқалай, дунёдан сўппайиб ўтмассиз. Барибир, бир кунмас бир кун уйланасиз... Эркакка танмаҳрам керак, барибир. Уйланмай иложингиз йўқ. Албатта, менга ўхшаган содда, лақма аёлга эмас.

РАУФ: Қўрқма, энди... уйланмайман.

РАҲИМА: Вой-вой, мен нега энди қўрқарканман? Қизиқ гапирдингиз-ку!

РАУФ: Бўлмаса, нега ҳадеб ғунча-пунча деб бошимни қотиряпсан?

РАҲИМА: Э, менга деса, мингтасига уйланиб, мингтасидан ажрашмайсизми?! Подумаешь!..

РАУФ: Раҳмат! Ташаккур! Сен кўзимни мошдек очгансан! Агар хотин зоти шунақа бўладиган бўлса, бир умр уйланмайман! Фунчалигимча қолавераман. Сира-сира очилмайман. Билдингми?

РАҲИМА: (кесатиб) Чакки қиласиз. Ўзингизга қийин бўлади. Ёлғизлик – ёмон!..

РАУФ: Ҳа, тўғри айтасан – ёлғизлик ёмон! Аммо энг даҳшатли ёлғизлик нима – биласанми? Бу – ёнингда сени тушунмайдиган одам билан яшаб, ўзингни ёлғиз ҳис қилиш! Бу ҳаммасидан оғир! Тушундингми? Шунинг учун сен мен ҳақимда ортиқча ташвишланмасанг ҳам бўлади. Сен энди кўпроқ ўзингни ўйла. Ҳозир айна эрга тегадиган пайтинг. Кейинроқ... кеч бўлиши мумкин.

РАҲИМА: Тўғри айтасиз. Иккита боласи билан икки марта эрдан чиққан, ёши ўттиздан ошган хотинга кўзи учиб турганлар кўп бўлса керак.

РАУФ: Жа-а унчалик эмас. Ўша икковимизни таништирган дугонангга айтсанг, яна биронтасини топар.

РАҲИМА: Э минг раҳмат! Мен ҳам худди ўзларига ўхшаб (бармоқларини томоғига тирайди) роса тўйганман! Эр шунақа бўладиган бўлса – бир елкамга водород, иккинчисига атом бомбасини қўйиб, турмуш курмасанг портлатвораман дейишса ҳам эр қилмайман!

РАУФ: Наҳотки, шунчалик... жонингдан тўйдирган бўлсам?!

РАҲИМА: Сиз нима деб ўйловдингиз? Қарс икки қўлдан! Эр-хотин – қўш ҳўкиз!

РАУФ: Эскиларнинг гапини ҳам ўзингнинг жайдари фалсафанга мослаб айтяпсан. Аслида, “Қўш ҳўкиз” дегани нима – биласанми?

РАҲИМА: Сиз билсангиз бўлди, биз – билмаймиз! Биз – тушунмаймиз!

РАУФ: (кинояга эътибор бермай) Қўш ҳўкиз дегани, нима десам экан, бу... бир умр бир-бирини тушуниш, ўла-ўлгунча бир-бирига ҳамдам, ҳамдард, суянчиқ бўла олиш дегани! Ахир, ота-боболаримизда қўйди-чиқди деган нарсаси мутлақо бўлмаган. Ваҳоланки, улар бир-бирини илк марта чимилдиқда кўришган, бизга ўхшаб севишиб, аҳду паймон ҳам қилишмаган. Мана, ўзингнинг ота-онанг қандай топишиб, қандай яшашганини биласанми?

РАҲИМА: Дадам катта раҳбар бўлган, катта ишларда ишлаган. Уруш-жанжалга вақти бўлмаган.

РАУФ: Яхшиям вақти бўлмаган! Агар вақти бўлганда борми, уруш-жанжал қўйди-чиқдига айланиб, сен туғилмаган ва биз... кўришмаган бўлардик. Аммо-лекин онанг... ўша суюкли онанг... сенинг туғилмаслигинг учун қаттиқ ҳаракат қилган. Ҳа, ҳа! Ажабланма! Онангнинг турфа хил, хурмача қилиқларига фақат отангга ўхшаган мўмин-қобил, ювош одамгина чидаши мумкин эди. Лекин раҳматли... узоқ чидай олмади. Онангдан ўлиб кутулди!..

РАҲИМА: (жаҳл билан) Оғзингизга қараб гапиринг!

РАУФ: (хотиннинг жазавасига парво қилмай) Мен отангни ҳам, онангни ҳам айбламоқчи эмасман. Ҳаммамиз тасодиф фарзанди ва тасодиф қурбонимиз! Мундоқ қараганда туғилишимиз ҳам, севги ва нафратимиз ҳам тасодиф!

РАҲИМА: Тасодиф фарзанди!.. Қизиқ...

РАУФ: Ҳа, тасодиф! Ахир, биз туғилмаслигимиз ҳам мумкин эди-ку! Демак, мана шу ёруғ дунёга келганимизнинг ўзиёқ катта бахт. Ҳа, бизга берилган ҳаётни ҳадя деб тушунсагина у мазмун касб этади. Лекин биз буни жуда кеч англаймиз ёки ҳеч қачон англамаймиз. Энг катта фожиамиз – бизга ҳадя этилган ана шу олий бахтни ўзимиз, ўз қўлимиз билан барбод қиламиз! Ўзимиз!

(Улар хонага кириб, бир четда ҳайрон туриб қолган Умидани сезишмайди).

РАҲИМА: Анча ақлли, доно бўлиб қолибсиз. Илгари бунақа эмас эдингиз.

РАУФ: Одам оддий, маълум ҳақиқатларни ўзи учун қидириб топиши, ўзи учун кашф этиши керак экан. Лекин кўзнинг очилиши учун пешона деворга урилиб ёрилиши шарт эмас. Чунки умр жуда қисқа нарсаси. Яшашга улгуриш керак.

УМИДА: Отажон! Ойижон! Нега сизлар артистларга ўхшаб гапиряпсизлар? Ёки... репе-ти-ция қилаяпсизларми?

РАУФ: Қанақа артистлар? Қанақа репетиция? Нималар деяпсан?

РАҲИМА: Бу гапни қаердан олдинг?

УМИДА: Синфдошим Муниранинг отаси билан онаси артист-ку! Кечалари мана шунақа биз тушунмайдиган гапларни айтиб, репетиция қилишаркан. Баъзан уришиб ҳам қолишаркан. Сизлар... уришмайсизлар-а?

РАҲИМА: Биз... уришиб бўлганмиз, қизим.

РАУФ: (Раҳимага ўқрайди) Биз... уришмаймиз, қизим. Бунақа гапларни қўй...

УМИДА: Отажон, арча байрамида келадиган қорбобони артистлар ўйнайдими?

РАУФ: Ҳмм... ҳалиги... сенга нима десам экан...

УМИДА: Арча байрамида мактабимизга келган қорбобо менга ёқмади.

РАУФ: Нега энди... ёқмади?

УМИДА: У артист экан. Биз уни чинакам қорбобо деб ўйловдик.

РАУФ: Артистлигини қаердан билдинг?

УМИДА: Билдим-да. Бошқа болалар ҳам билиб қолишди.

РАУФ: Қорбобо сизларга совға бердими?

УМИДА: Берди. Олдин ўғил болаларга берди. Қиз болаларни яхши кўрмас экан.

РАУФ: Қорбобо ҳаммани яхши кўради.

УМИДА: Қизиқчилик қиламан деб баланд-баланд сакраб юборди.

РАУФ: Шуниси сенга ёқмадими?

УМИДА: Кулмаган болаларни уришиб берди. Кейин... сакраганда соқоли тушиб кетди. Шунда уни таниб қолдик. У қорбобо эмас, мактабимизнинг қоровули Сувонкул тоға экан. Сиз мени бошқа – чинакам қорбобого олиб боринг.

РАУФ: (оғир хўрсинади) Албатта олиб бораман.

УМИДА: (қувониб) Ҳайвонот боғига ҳам борамизми?

РАУФ: Борамиз, қизим, у ерга ҳам борамиз.

УМИДА: Қўғирчоқ театрига-чи?

РАУФ: Қўғирчоқ театрига ҳам борамиз.

УМИДА: Урре! Синфимиздаги болалар мақтанганда мен ҳам қаёққа борганимизни айтиб бераман. Отажоним олиб борди, менинг ҳам отам бор дейман!

(Девордаги соат жиринглайди. Рауф ўрнидан сапчиб туради-ю, ўзига меҳр ва илинж билан тикилиб турган қизига қараб, туриб қолади).

РАУФ: Мен... кетишим керак. Қизим, сенинг ҳам энди ухлайдиган вақтинг бўлди, бориб дамингни ол!

УМИДА: (жон-жаҳди билан отанинг кучоғига ташланади) Йўқ, йўқ! Кетмайсиз! Кетмайсиз!

РАҲИМА: Отанг яна... келади.

УМИДА: Айтгандек, отажон, уй вазифамни текширмасдан кетиб қоласизми?

РАУФ: Уй вазифангни ойингга кўрсатмадингми?

УМИДА: Ойим кўрдилар. Сиз ҳам кўришингиз керак. Чунки... чунки мен сиз ҳақингизда ёзувдим.

РАУФ: Мен ҳақимда? Қизиқ... Нималарни ёздинг мен ҳақимда?

УМИДА: Ўқитувчимиз ҳар ким ўз отаси ҳақида билганини ёзиб келсин деб топшириқ берувди. Мен ҳам ёзувдим, жуда қисқа бўлиб қолди. Бошқа сўз тополмай қолдим.

РАУФ: Қисқа бўлса ҳам... мазмуни яхши бўлса кифоя, қизим.

УМИДА: Майлими, ёзганларимни ўқиб берсам?..

РАУФ: Майли, ўқийқол.

(Раҳима секин бошқа хонага чиқиб кетади. Умида сумкасидан дафттарини олиб, ўқий бошлайди).

УМИДА: “Мен отамни жуда яхши кўраман. Отам узоқ жойда ишлайдилар. Шунинг учун ҳозир биз билан яшамайдилар. Мен отамни доимо соғинаман. Соғинганимда отам тушимга киради. Уйга узоқ келмай қолсалар, соғиниб йиғлайман. Ойим мени юпатмоқчи бўлиб, ўзлари ҳам кўшилиб йиғлайдилар. Мен отамнинг доимо биз билан яшашларини истайман”.

(Рауф бир нуқтага тикилганча чуқур ўйга толади. Рўмолчасини олиб, юз-кўзларини артади).

УМИДА: Отажон! Сизга ёқдими ёзганларим? Нега индамаяпсиз?

РАУФ: Яхши ёзибсан, қизим. Фақат... фақат... “ҳозир биз билан яшамайдилар” деган гапни ёзишинг шарт эмас эди.

УМИДА: Нега шарт эмас, отажон? Тўғри гапни ёзиш... мумкин эмасми?

РАУФ: Мумкин, қизим, мумкин. Майли, истасанг шундай қолаверсин.

УМИДА: Отажон! Мен сизга яна бир нарса кўрсатсам майлими? Фақат ойим... (Умида ойиси кириб кетган эшикка хавотир билан қараб қўяди).

РАУФ: Хўш, яна нимани кўрсатмоқчисан?
 (Умида кийим жавонидан эркакларнинг чиройли оқ кўйлагини олади).

УМИДА: Мана бу кўйлакни танияпсизми?
 РАУФ: Танигандай бўляпман. Нимаиди?
 УМИДА: Бу – ойим билан тўйинглар бўлган куни сиз кийган кўйлак экан. Ойим уни тез-тез ювиб, дазмоллаб, яна авайлаб илиб кўядилар. Бир гал бувим уни кўриб қолиб, “Бу кўйлақда пол артиш керак!” деб ерга отиб юборган эканлар, ойим зўрға сақлаб қолибдилар.

РАУФ: (ҳайратланиб) Шунақа дегин?
 УМИДА: Отажон! Ўша... тўйингларнинг видеога ёзилгани борми? Тўйинглар қандай ўтганини жудаям кўргим келади.

РАУФ: Бизнинг тўйимиз бўлганда видео деган нарса ҳали унчалик расм бўлмаганди, қизим. Худо хоҳласа, сенинг тўйингни яхшилаб видеога туширамыз. Зўр артистларни таклиф қиламыз.

УМИДА: (суюниб) Вой, қандай яхши!..
 (Хонага Раҳима кириб келади).

РАУФ: (шошиб соатига қарайди) Энди мен қайта қолай. (ўрnidан кўзғалади)

УМИДА: Отажон! Ташқари совуқ-ку! Совқотасиз! Уйимиз иссиқ... Кетманг, отажон!..
 Барибир, ҳозир ишга бормайсиз-ку!

РАУФ: Ишхонам бу ердан узоқ. Ҳозир бориб тайёргарлик кўришим керак.

УМИДА: Уфф!.. Шу ишингиз жудаям жонимга тегиб кетди-да! Қачон тугайди ўзи?

РАУФ: Яқинда... тугаб қолади.

УМИДА: Яқинроқ жойдан иш топсангиз бўлмайдими?

РАУФ: Мен... қидириб кўраман, қизим.

УМИДА: Топсангиз кейин доим биз билан яшайсизми?

РАУФ: Мен... ҳаракат қиламан, қизим. Энди хайрлашамиз. Бориб ухла. Соатни қара (девордаги соатга қарайди) ... кеч бўлиб қолди.

УМИДА: Ухласам кетиб қоласиз-да!

РАУФ: Майли, кетмай тураман. Бўлди энди, борақол. Дарвоқе, кўғирчоғинг ухладими?

УМИДА: Йўқ, ухласам бобом кетиб қолади деб кўрқяпти.

РАУФ: Ҳо-ҳо-ҳо!.. Шунақами? Ундай бўлса, кўғирчоғингга алла айтиб бергин, дарров ухлаб қолади. Алла айтишни биласанми?

УМИДА: Биламан, ойим ўргатганлар. Сиз-чи? Сиз биласизми?

РАУФ: Мен? Мен... айтиб кўрмаганман.

УМИДА: Отажон! Нега аллани фақат оналар айтади?

РАУФ: (ўйланиб) Чунки... чунки оналар яхши айтади. Аллани оналарга чиқарган, қизим. Ҳамма оналар боласига алла айтади.

УМИДА: Сизнинг ҳам онангиз алла айтганми?

РАУФ: Албатта айтганлар.

УМИДА: Яхши айтармидилар?

РАУФ: Ие, қизиқ гапирдинг-ку! Мен унда чақалоқ бўлганман.

УМИДА: Вой, сиз ҳам чақалоқ бўлганмисиз?

РАУФ: (қулимсираб) Ҳамма туғилганида чақалоқ бўлади-да, қизим.

УМИДА: Сиз ойингизни кўпроқ яхши кўрармидингиз ёки отангизни?

РАУФ: Икковини ҳам яхши кўрардим.

УМИДА: Сизнинг отангиз... кетиб қолмасмиди?

РАҲИМА: Кҳм... Энди борақол, алла айтиб, кўғирчоғингни ухлат.
 (Умида норози қиёфада хонадан чиқа бошлаганда эшик кўнғироғи жиринглайди. Ота билан она бир-бирига ҳайрон тикилиб қоладилар. Парда ёпилади).

Давоми келгуси сонда

Наср

Аҳмад АЪЗАМ

1949 йилда туғилган. Самарқанд Давлат университетининг ўзбек ва тожик филологияси факультетини битирган. “Ойнинг гардиши”, “Бу куннинг давоми”, “Асқартоғ томонларда”, “Со-ясини йўқотган одам”, “Ҳали ҳаёт бор” номли насрий асарлари, “Масъул сўз” номли адабий-танқидий мақолалар тўплами, “Ўзи уйланмаган совчи”, “Рўё ёхуд Ғулистонга сафар” романлари чоп этилган.

“ҲИКОЯ БЎЛМАЙДИГАН ВОҚЕАЛАР”

Түркүмидан

МАРЛЕН ДЕГАН ОДАМ

Одам бу дунёда ёлғиз эмас. Кейин, у фақат ёмонлик ичида, ёмонлик кўриб яшамайди, унинг умр йўли яхшиликлар силсиласидан иборат.

Нуқул ёмонлик ҳақида ўйлайдиган одам ўзига ёмонлик қилиб яшайди.

Мен бир оддий одамга учраб қолганимни қирқ йилдан бери ўйлайман. Қирқ йилдирки, шу одам хаёлимдан кетмайди, бир-икки марта ҳикоя ёзишга ҳам чоғландим, лекин ёзсам, худди тўқийдигандек, атайлаб бўрттирадигандек, яъни “бадий тус” берадигандек бўлавердим. Кейин, бу воқеани, барибир, ўзим ҳаётда ўқиганман, шунинг учун ўзимдан ўзим кўчирмакашлик қиладигандек туюлаверди. Энди эсимда қолганича гапириб бераман.

Минг тўққиз юз етмиш учинчи йили, май ойида ҳарбий хизматдан қайтдим, укам мактабни аъло баҳолар билан битирган, ҳали аттестат олганича йўқ, лекин уни бирон олий ўқув юртига жойлашни ўйлаш керак, бу ташвиш мен – аканинг зиммасида; кекса отамизнинг дуо қилиб ўтиришдан бошқасига кучлари етмайди. Тўғри Самарқанд педагогика институтига бордим, домлам, раҳбаримга, университетда ўқиганимда ака-ука бўлиб кетганмиз, дардимни ёрдим, укам “отличний” битирди, шуни киритишга қарашиб юборсангиз, дедим. Домлам менга бир зум афсус билан қараб турди, кейин оғир сўлиш олиб, а, шу дардинг бор экан, февралнинг бошларигача айтмайсанми, ҳарбийдан хат ёзсанг ҳам бўлар эди-ку, энди кеч, рўйхат... рўйхатга уканг, калласи тилладан бўлса ҳам, киролмайди, умуман, Самарқандга овора бўлма, деди. Очiq айтганига ҳам раҳмат, хай, ҳужжат топширсин-чи, кўрамиз, деганда алданиб юраверар эдим, Тошкентга келиб, яна Навоий музейида катта (лекин маоши жуда кичкина – етмиш сўм) лаборантлик ишимни бошладим. Каллада бир ўй, укамни қаерга жойлаштирсам? Э-э, тўхта, Жиззахда педагогика институти очилган-ку, ректори таниш, яхши одам, айтсам йўқ демас, мен ҳам бир куни одам бўлиб, қилган яхшилик-

ларини қайтарарман, деган фикр келди ақлимга, шу доно ақлимга суяниб Жиззахга от солдим.

Жуда қизиг-а, мактабни аъло баҳолар билан битирган, ростдан ҳам аълога ўқиган пешқадам ўқувчининг ўзи институтга киролмаса! Ўзи киролмайди, вассалом! Ундан зўрлари ҳам бўлган-да, десангиз, ўқишга киргандан кейин шунақа зўрларни кундуз куни чироқ ёқиб ахтарасиз. Қойилми? Йўқ, қойил бўлмай қўйгансиз.

Шундоқ қилиб, етмиш учинчи йили, июн ойининг бошларида, укамнинг қўлига аттестат тегай деб турибди, лекин ВУЗларга ҳужжат топширадиган мавсум бошланган, Тошкент автовокзалдан чипта олиб, ўша бурун қонидек қип-қизил машҳур “Икарус”га ўтирдим. Чиптага ёзилган жойим ойна томонда экан, ўтира қўлимдаги китобни очдим: Девид Жером Селинжер, музей кутубхонасига янги келган эди, муқоваси тўқ кўк, номи чиройли зарҳал билан босилган қалингина тўплам. Бир қараган одам унинг бу ердаги нашриётларда эмас, Московда босилганини англайди. Салобатли китоб, унча-мунча одамни сури босади. Мен ўзи китобхўрман, ҳарбийда бир ҳижжалаб, бир қайта – икки марта ўқиган бўлсам ҳам, яна ўқигим келиб юрган эди, бошимни кўтармадим.

Ёнимга бир одам келиб ўтираётганда ўриндик силкинди, қарамай бошимни силкдим, саломим шу бўлди.

Узоқ йўлга китобдан яхши ҳамроҳ йўқ, “Над пропастью во ржи”дан кўз узолмайман. Ёнимдаги ҳамроҳим билан эса йўл бўйи гаплашмадик, ҳатто бундай юзига ҳам қараб қўймабман. Ука, ўқияпсизми, деди бир марта, ҳа, ўқияпман, деб ғудурлаб қўйдим, кўрмаяпсизми деган маънода. Жиззахга етиб боргунча ҳангомамиз шу бўлган бўлса керак, чунки сал-пал гурунг курганимизда эсимда қолар эди. Бориб тушганимиздан кейин ҳам ёнингда ўтирган ҳамроҳинг ким эди, деб биров сўраса, айтолмас эдим.

Гап чўзилди, узр, ўзи асосий воқеа шу, автобусдан тушгандан кейин бошланди. Жиззахга биринчи келишим, автобекатдан шаҳарга қайси автобусда боришини билмайман, шуни бир одамдан сўрасам, йўл бўйи ёнимда ўтириб келган ҳамроҳим экан, юринг мен билан, деб автобусга бошлади. Ўриндикларга чўқдик, яна ёнма-ён, қўлимда, албатта, китоб. Ука, Жиззахга олдин келганмисиз, деб сўради яна шу одам. Мен йўқ, дедим. Унда қаерига, кимникига борасиз, биласизми ўзи? – қизиқ, унга нима, сўрамаса туролмайди, шекилли. Лекин пединститут ётоқхонасида турадиган бир мухбир жўрамникига боришимни айтдим. Бугун унинг олдида ётиб қолмоқчи, эртага ректорга учрашмоқчиман, буни айтмадим. Ётоқхона қаердалигини биласизми, олдин келмаган бўлсангиз, деб яна сўради. Бу одам нима, Жиззахга мирғазабми, мунча суриштиради, деб энсам қотди. Сўраб-сўраб топаман-да, дедиму Селинжерни ўқиётганга солдим ўзимни. У одам ёқтирмаганимни сездим, бошқа гапирмади. Анча юрганимиздан кейин автобус тўхтаган эди, ҳалиги одам ўрнидан турди, мени ҳам турғизди, қани, шу ерда тушамиз, деди. Ётоққа етиб келибмиз-да, деб унга эргашиб тушдим. Қарасам, қатор ҳовлилар, одамларнинг уйлари, маҳалла, ётоқ бор жойга ўхшамайди. Юринг, юринг, деб қистади бу одам, ҳали борамиз шу ётоқхонага. Чор-ночор эргашдим. Анча юриб, бир уйнинг дарвозаси олдида тўхтадик... Йўқ, тўхтамадик, бу одам дарвозани очди. Қани, ичкарига, деди. Мен нима қиламан бу ерда деб тайсалладим. Ука, бир пасгинага, деб туриб олди бу одам. Оббо, бу ёғи қандоқ бўлди энди деб ноилож кирдим. Кейин, унча ёмон одамга ўхшамайди, қўлидан ёмонлик қилиш келмайди, лекин, барибир, мен бегонани нимага уйига бошлаб келди, ғалати.

Ҳовлиси каттагина, бир чеккадаги бостирма тагида “Волга” – ГАЗ-21 турибди, янги ҳам, эски ҳам эмас, у пайтлари бунақа машина бир-да ярим отликда бор эди, холос, лекин ҳовли файзликина бўлса-да, бойвачча турадиган жойга сира ўхшамади – бойлик нуқси урмаган. Машинасини биров қўйиб турибди, шекилли.

Лекин қанақа бўлмасин, ўзимнинг нимага кераклигимни англамаяпман. Одам-

нинг калласига тайинли бир фикр келмаса, хаёли минг кўчага кириб чиқаверар экан. Ҳалиги доно ақл иш бермай қолди.

Хай-э, нима бўлса бўлди деб, остона ҳатладим, яна йигит бошинг омон бўлса... деб кўрпачага чўқдим. Бу одамнинг аёли келди, сўрашди, дастурхон ёзди. Сал кўнглим тинчиди – эру хотиннинг муомаласи нимадир хотиржамлик берди. Лекин каллам тайинсиз ўйдан бўшагани йўқ, аксинча, кўзига жуда катта одам бўлиб кўриндиммикан, бирон масалада қўллаб юборишни сўрармикан ё газетага иши тушиб, мухбир жўрамга айттирмоқчимми, бегона бир одамни қуруқдан қуруққа уйига олиб кириб, дастурхон ёзиб... қилган тахминларимнинг биттаси ҳам тўғри келмайди, ҳатто кулгили, ойлиги етмиш сўм, кўлида китобидан бошқа ҳеч вақоси йўқдан қанақа катта одам чиқади, бирон нарсага арзийдими ўзи... Ука, ўйланманг, ҳаммасини қиламиз, ётоқ пединститутнинг ёнида, борамиз ҳам, дўстингизни топамиз ҳам, лекин олдин бир пиёла чой ичиб олайлик, хў хотин, атаганингни опке, ишимиз зарил, деди. Ана, энди баттар таажжубландим, нимага борамиз, нимага ишимиз, бу одам менга қўшилиб олмоқчимми? Жуда ғалати бўляпти-ку!

Хай, аёлининг атагани муздекина увра экан, иссиқ кунда, айна муддао, бир косадан уриб олдик. Энди, майли, турамиз, деди ака, худди икковимизнинг ҳам ишимиз битта бўлгандек. Ҳа, айтганча, аввал танишиб олайлик, менинг отим Марлен, йўқ, бошқа миллатдан эмас, ўзбекман, шу, отамиз анув қама-қама йиллари кўп азоб тортиб (шу ҳозир аниқ эсимда қолмабди, бобоси қамалиб йўқ бўлиб кетганми, отасими, ишқилиб, репрессияни бошидан ўтказган), ҳукуматга яхши кўринмасам бўлмайди деб, отимни Маркс билан Лениннинг қисқартмаси қилиб Марлен қўйган, сизнинг отингиз нима, деб сўради. Мен ҳам отимни айтдим. Ука, мен ўқитувчиман, деди Марлен ака, сўрамасам ҳам. Бўлмаса, ука, ҳозир ётоққа бориб жўрангизни топиб келамиз, деди. Мен ичимда, э-э, худога шукур-ей, бу бетайинликдан қутулар эканман-ку, лекин нимага жўрамни топиб бу ерга қайтиб келамиз, деган савол ўтди, хай, йўлига айтди-да деб, индамадим. Марлен акага эргашиб дарвозага юрдим. Шу ерда хайрлашсак керак, деб умид қилиб, қаёққа қараб юраман энди, десам, Марлен ака аввал дарвозани очайлик, деди, худди бунда ҳам бир ҳикмат бордек. Дарвозани очдик, Марлен ака, бир дақиқа, деди-да, ҳалиги “Волга”ни ҳайдаб чиқди. Чўзилиб мен томондаги эшигини очди-да, ўтиринг, деди. Э-ҳа, бу акамиз киракаш экан-у, зўр мижоз деб ўйлаб, қўлдан чиқаргиси келмаган, деб бир кўнглим ойдин бўлди-ю, чўнтакда бор-йўғи ўн етти сўм билан қанақа ҳам мижоз бўламан деб, кайфият тушиб кетди. Уша вақти хаёлан такрор-такрор ҳисоблайверганимдан шу ўн етти сўм ҳалигача эсимда.

У вақтлари хусусий машина жуда ҳам тансиқ. Борда шалдираган “Москвич”, “Жигули”нинг ҳали оти ҳам чиқмаган, “Волга” ГАЗ-24”ни энди-энди нуфузли корхоналар оляпти, шахсийга буткул йўқ. Бирда-ярим одамда “ГАЗ-21” учраб қолади. Лекин Марлен ака – оддий ўқитувчида бўлиши мўъжиза, албатта, кечаю кундуз тинмай кира қилиб, пул топиб олган деган сал жўяли, лекин тамом саёз ўй калламда ўрнашиб қолди.

Ётоққа обориб қўйса, қанча сўрар экан? Уч сўмдир, Жиззах кичкина шаҳар-ку, хай, уврани ҳам қўшсак, устига икки сўм қўшиб берсам бўлади, шу билан қутуламан деган хаёлда боряпман машинада.

Ётоқхонага келдик. Тушдим, Марлен ака ҳам тушди, чўнтакни пайпаслаб, беш сўмликни тайёрлаб келаётган эдим, лекин қўлимни чиқараман десам, Марлен ака парвоига ҳам олмай, мени ичкарига бошлади. Яна ҳайрон бўлдим, пулни-ку ҳали айтар, лекин ўзига нима бор ётоқхонада? Ўртоқ меники бўлса, бу одам танимаса? Қани, жўрангизни топайлик-чи, уни ҳам олиб кетамиз, дейди! Яна уйига борар эмишимиз! Э-э астағфирулло, пул бериб ҳам қутулмайман, шекилли! Тавба, уйига олиб борди, угра ичкизди, олиб келиб қўйди, катта раҳмат, энди хизматининг ҳақини олиб кетавермайдими!

Йўқ, кетай демайди! Олдинга тушиб олди, хонама-хона бош суқиб, жўрам ётади-

ган жойни ҳам ўзи топди. Унга думдек илашиб юравердим. Кирсак, жўравойнинг ўзи йўқ, унинг ўрнида бир қоп-қора турсичан тўнғиз ётибди, йўқ, у келадими, келмайди-ми, мен қайдан биламан, деди-да, тескари ўгирилди. Шунақа одамлар ҳам бўлар экан-эй. Мен жўрамнинг келишини кутиб қолмоқчи эдим, Марлен ака енгимдан тортиб, ташқарига судради. Айтганча, ҳисоб-китоб қилиш керак-ку, қайтиб кираман, деб эргашиб чиқдим. Ука, кўрдингизми, а бу одам эмас-ку, шунинг олдига ташлаб кетаманми сизни, дейди. Э-э тавба, мени тамом ўзиники қилиб олдими! Яна кетдик бизникига, кейин қайтиб келиб топамиз жўрангизни ё бошқа борадиган жойингиз йўқ-ку, эмиш. Эсимга тушиб қолди, бор, Али ака деган одам билан бирга ўқиганмиз, Ҳамид Олимжон колхозида туради, уйини билмайман, лекин топиб бораман ўзим, дедим. Шунақа демайсизми, топамиз, ўтиринг, деди Марлен ака чехраси очилиб. Оббо, йўқ дейишнинг сира иложи йўқ, хай, таваккал худога, начора, машинасига ўтирмаганга қўймапти.

“Волга” йўлга тушди. Яна кира пулини ҳисоблашга тушдим. Ҳамид Олимжон колхозига борамиз, Али аканинг уйини топамиз, бу одам мулойим-хунук, мени Али акамга топширади-да, энди, ука, “Волга”да ялло қилиб кезишнинг ўзи бўлмайди, бир ҳисоб-китоб қилиб қўяйлик, дейди. Бу ёғи чатоқ, Тошкентга қайтишга тўрт сўм қолармикан, Ҳамид Олимжони неча километр бўлса... Жа ноинсофлик қилиб катта сўраса, бирга ўқиганимизда мендан уч-тўрт ёш катта бўлса ҳам орамиз яқин эди, Али акадан сўраб турарман. У пайтлари таксида юриш қандайлиги эсингиздан чиқиб кетган-да. Шахсий “Волга”да юришни чидаганнинг ҳам зўрига чиқарган эди.

Йўл бўйи хаёлим пулда бўлди, “Волга” ғилдираги айлангани сайин чўнтакнинг йўқ баракаси ҳам учиб кетяпти. Тўхтатиб тушиб қолишнинг, албатта, иложи йўқ. Марлен аканинг авзои тушганимга қўймайди.

Анчалар юрдик, неча кўчаларни айланиб, Али аканинг уйини топдик. Али ака уйида экан, чиқиб ҳайрон бўлди, кейин аянчли илжайиб ичкарига манзират қилди. Яна ҳалиги ҳисоб-китоблар хаёлида Марлен ака билан хўшлашай десам, у ҳам мен билан кирди. Энди ўзим ҳам бесаранжом бўлиб қолдим. Уй ичи вағ-вуғ, болалар йиғиси келяпти, ошхонадан қуоқ тутун чиқяпти, Али ака ўтириб туринглар, овқатим тагига оляпти, деб ошхонага чопди. Аёли кўринмади. Ташвиш устига ташвиш бўлиб келдим шекилли, устига устак, манави одам ҳам эшимчага қўшимча бўлиб олди, кетай демайди. Яна ўтириб олиб, у ёқ-бу ёққа аланглаб бошини чайқайди, менга кетамиз, деб имо қилади. Али ака қайтиб кирди. Аҳмаджон, хуш келибсиз, бир отамлашар эканмиз-да, лекин мен манов икки болани тинчитиб, хотинга бир пиёла ёвғон ташлаб келишим керак, уч кундан бери у банницада, биз – бола боғча, хай, ҳеч бўлмаса, битта чой дамлай, деб Марлен аканинг биз турамыз, овора бўлманг, деганига қарамай чиқиб кетди; болалари шамоллаганми, ё қорни очган, тинмай йиғлайди. Ука, турдик, бу ерда қололмайсиз, кўряпсиз-ку курсдошингизнинг аҳволини: болаларига қарасинми, хотинигами ёки сизгами, кетдик, деди Марлен ака. Ноилож, бу одамни ёмон кўриб қоляпман-у, лекин, барибир, Али аканикида қололмайман...

Қандай кирган бўлсак, шундай чиқдик. “Волга” юргандан кейин Марлен ака, энди бўлди, бугун бизникида меҳмон бўласиз, деди. Ҳа, бўлди, тамом! Бунга пул эмас, ўзим керакман, шекилли.

Ярим кундан бери бу одам овора, машинаси овора, менинг эсам каллам овора, чўнтагимни ўйлаб. Бу одамдан қандай қутулсам энди, нима истайди мендан?! Мақсади нима ўзи? Яна уйга олиб кетаман, дейди!

Жуда бўғилдим, лекин менга хўжайинмисиз, пулимнинг бори шу ўн етти сўм, шуни олинг-да, мени тинч қўйинг, деб бақириб беролмайман-ку.

Ялиндим охири: жон ака, яна шу ётоқхонага борайлик, жўрам келиб қолган бўлиши мумкин, келмаса, унинг жойида тунайман. Йўқ, қанақа қилиб унинг ўрнида ётасиз, ёнидаги одамни кўрдингиз-ку, дейди.

Ётоққа борсак, буни қарангки, отини ҳам айтай, Сулаймон жўрам келган экан,

кучоқ очиб кутиб олди. Бўлди-ей, худога шукур, энди Марлен ака юз сўм сўраса ҳам кўрқмайман. Сулаймон ўзида бўлмаса, ер тагидан топиб беради.

Сулаймон уни танимаса ҳам бир пиёла чой ичиб кетасиз, деди. Марлен ака ҳам йўқ демай ўтириб олди. Чой дамланди. Бигизнинг устида ўтиргандек ўтирибман. Сулаймонни қандай қилиб четга тортиб, пул сўрасам? Кира ҳақи ҳам манов ерда элликларга борди-ёв.

Ундан-бундан гаплашган бўлдик. Марлен ака, сезяпман, Сулаймонга разм соляпти. Ҳа, айтганча, ҳалиги совуқ қаёққадир чиқиб кетган экан. Марлен ака чойни ичиб пиёлани тўнтарди-да, энди, укалар, икковларинг ҳам туринглар, бизнинг уйдан бир пиёла чой ичасизлар, деди. Сулаймон нима дейишини билмай менга қаради. Мен, ўламан саттор, бормаймиз, деб туриб олдим. Хўп тортишдик, Марлен ака юринглар, дейди, мен йўқ дейман, Сулаймон ҳайрон, ким бу одам деб мендан сўраши ноқулай. Ниҳоят, Марлен ака, – ниҳоят-эй! – “Аҳмаджон ука, мана, жўрангизни кўрдим, кўнглим жойига тушди, чин жўра экан, мен энди бемалол, кўнгилхотиржам сизни қўйиб кетсам бўлади. Бизга жавоб. Қани, омин!” деб фотиҳага кўл очди.

Елкамдан тоғ ағдарилди-я! Эшикка чиқаётиб Сулаймонга “Бор пулингизни олиб олинг!” деб шивирладим. Сулаймон бошини ирғади: бор пули чўнтагида, шекилли.

“Волга”га боргунча Марлен ака кўзимга яхши кўриниб қолди, шунча қилган хизматига минг сўм сўраса, албатта, ёнимда шу пул бўлса, қўш кўллаб тутқазар эдим. Беҳазил.

Биласизми, ҳозиргача ўзим ҳам тушунмайман, Марлен ака пул сўрамади, сўрашга яқин ҳам келтирмади, “Э-э, укалар, йўқ деяпсизлар-да, бир чақчақлашиб ўтирар эдик. Ҳали ҳам бўлса...”, деб ялинди. Пул тутсам, бу одамни ерга урган бўламан, деган фикр келди ниҳоят калламга.

Ана шунақа, бормадингиз – худо хоҳласа, яна кўришармиз, деб жуда очиқкўнгилда хайрлашдик.

– Ким бу одам? – деди Сулаймон Марлен ака кетиши билан.

– Билмайман, бугун танишдик, – дедим.

– Қанчага гаплашган эдингиз? Олдин бериб қўйганингиз етдими? – деб

– Сулаймон яна суриштирди, пул олиб олинг, деган эдим-ку.

– Ҳеч қанчага, – дедим. – Автобусда ёнма-ён ўтириб келдик, гаплашмадик, тушганимиздан кейин қаёққа борасиз, деб сўради, сизни айтдим, уйига олиб борди, увра ичирди, сизни излаб келдик, йўқ экансиз, хонангизда битта тўнғиз ётган экан, мени қолдиришга кўзи қиймай, Ҳамид Олимжон колхозига олиб борди, Али ака ўзи билан ўзи овора экан, яна уйига олиб кетмоқчи эди, мен кўнмадим, бу ёққа келдик, келсак, худога шукур, бор экансиз. Кун бўйи юрдик, – дедим.

Сулаймон жуда таажжубланди:

– Қуруқдан қуруққами? Йўқ, ишонмайман!

– Ўзим ҳам ишонмайман, – дедим.

Ростдан, ҳалигача ҳам ишонмайман. Фисабилло беғараз яхшилик қилишга ўрганмаган одам, қандай ҳам ишонай!

Маили, сиз ҳам ишонманг, ўхшатиб айтолмагандирман, лекин бир оғиз ҳам ёлғони йўқ – шундай бўлган, нимага бу одам шундай қилди деб ўзим ҳам қирқ йилдан бери ўйлайман.

Айтганча, ректор билан ишимиз битмади, тушунасиз-ку, укам Тошкентга келиб институтга кириб кетди, қизиг-а, Самарқанду Жиззахга рўйхатга киролмаган битирувчи ўқувчи Ленин стипендияси олиб ўқиди, кейин фан номзоди бўлди. Тақдир тақозоси билан мен Жиззахдан уйландим, бир куни қайноғамнинг машинасида Марлен акани роса изладик, уйини тусмол қилиб топа олмадим. Кўп йиллар кейин бир одам Марлен ака уларга дарс берганини айтди, лекин у ҳам уйини билмас экан.

Бор гап шу.

МИНГ ҶЛИМДАН ҚОЛИБ

Твда “Ўзлик” кўрсатуви тилга тушиб, одамлар берилиб кўрадиган вақтлар эди. Кабинетимга бир ёши улуғ киши кириб келди. Саксон икки ёшда экан, лекин кекса кўринмайди. Ўрта бўйли, юмалоқдан келган, гавдаси пишиқ, пешанаси думалоқ бўртиб турарди. Ўзининг қадрини биладиган, лекин кибри йўқ, одамохун, шу одам-охунлигида ҳам ҳамсухбатини ўзига бўйсундирадиган нимадир камтарлиги бор эди. Аҳмаджон, ўғлим, аввал икковимиз битта чой ичиб олайлик, чой кўйиб юборинг, деб белига боғланган қийиқчани ечиб, ундан битта кўқон патири, бир сиқим ёнғоқ мағзи, бир ҳовуч парварда, бир ҳовуч майиз чиқариб терди. Қийиқча устида жуда тартибли дастурхон бўлди... Мен ул-бул нарсадан тотиниб ўтирдим, у киши бемалол чойини ичиб олди, унғача айтарли гап айтмади, куттирди. Мен ҳам индамадим. Кейин секин бошлади. “Ўзлик”ни қолдирмай кўриб борар экан, шунча одам дард чеккан, лекин гапига озгина ёлғон аралаштирганлар ҳам чиқиб турар экан. Ўзини жаҳаннамга тушган қилиб кўрсатади, лекин тушмаган, мен биламан, у коннинг эшиги олдидаги будка – уйчада тунука бўяб ўтирган, деди. Тунука бўягани нима десам, расм солган, плакатларни бўяган, рассом, қийинчилик кўрмаган, азобни, мана бизлар кўрганмиз, деди. Шошманг, амаки, гапирмай туринг, камерага айтасиз, дедим. Камера буюртма қилдим, бор экан, кела қолди. “Запис”ни бошладик. Отлари Обидмиди, Оқилмиди, эсимда қолмаган. Қўлёзма архивим ёниб кетган, келинг, майли, Обид ака, дейлик. Хуллас, Обид аканинг отаси мулла экан, ўзи мулла деди, диндор деган айб биланми ё бошқа сабаб қамалиб кетиб, оила патарот бўлиб, ўн саккиз яшар ўспирин кўчада қолибди. Андижонда. Афғонистонни эшитганми ё ўша ёқда бирон томири бўлганми, ўзи ҳам билмайди, ишқилиб ўша ёққа борсам, кун кўриб кетаман деган хаёлда Тошкент вокзалига етиб келиб, афғон томонга юрадиган поездни пойлаб, ўриндиқда ухлаб қолган, кимдир биров қаттиқ тепган, бу йигитча уйқусираб сакраб туриб, нимага тепасан, деб тепган одамни бир солган, у одам чаппа ағдарилиб тушган, пальтоси очилиб кетиб, тагидаги чарм курткеси билан нагани кўриниб қолган – органнинг одами экан. Бу бахти қаро органнинг одамига қўл кўтариб кўйган экан! НКВДми, ОГПУми, ишқилиб, орган ходимида хужум қилинган!

Шу билан Обиджонни тутиб, қамаб, ўн йилга кесиб, этап қилиб юборишибди. Ўттиз тўққизинчи йили. “Скотний” вагонда кетяпмиз, очликдан ўлаётганлар бор, иккита рецидивист кўшилиб қолган экан бизга, нонимизни тортиб олади. Ҳеч ким ёнғи дея олмайди. Очликдан ўлиб-ўлиб ўттиз олтита қолдик. Қарасам, ўзим ҳам ўламан. Бир чора топишим керак ўлмасликка. Пийма (валенка)ни сувга шимдирдим-да, вагон туйнугидан чиқариб осиб қўйдим. Тошдай оғир бўлиб музлади. Пайт пойлаб, бор-э, нима бўлсам бўлдим, деб орқасидан бориб бировининг миясидан солдим. Шилқ этиб тушиб ўлди. Иккинчиси ташланган эди, уни ҳам уриб йиқитдим, ўлмади, бошқа маҳбуслар ёрдамга келиб, тепкилаб ўлдиришди. Энди ўзимни отиб ташлашса керак, деб кутган эдим, йўқ, кўриқчиларнинг ўзи бу рецидивистлардан безор экан, ўликларини вагондан улоқтириб ташлаб, ҳеч нарса бўлмагандай кетавердик. Яна мени шу вагонга бошлиқ қилиб қўйишди. Вагонда тартиб қилиб, нонни расамади билан тақсимлаб, Владивостоккача биронта одамимни ўлдирмай етказиб бордим. Бошқа вагонларда одамлар қирилиб кетди. Владивостокдан Находка деган жойга кетдик, ундан тилла конига. Кавлаб тоғ тагига кириб кетганмиз, зах, қорин тўймайди, касаллик кўп, иш эса ниҳоятда оғир. Бу ерда ҳам, булар жуфтлашиб юрадими, иккита рецидивист бор экан. Булар ҳам нонимизни тортиб олади, очдан ўлаётганнинг нонини ҳам олиб кўяди, бермайди, шунақа ноинсоф. Ўзлари ейди, биз оч, ўляпмиз. Нон ҳам ҳалиги чўрний, ржанойми, шунақа, бир бурда беради бир кунга, шундай кафтда сиқсангиз, вижиллаб суви чиқади, лойга ўхшайди. Шуни, биздан тортиб олган улушларни рецидивистлар юмалоқ буржуй печкада чирсиллатиб қуришиб еб ўтиради, атрофидаги қирқ эллик одам нондан кўз узолмай мўлтираб тураверамиз. Бир-иккитасига айтиб кўрдим, буларга гапи-

райлик деб, қўшилаи демайди. Ўлаверади. Бу инсофи йўқлар ўлаётганга ҳам бир тишлам бермайди. Ўзим оёқда зўрға юраман, мажолим куриб кетяпти очликдан. Нима қилсам дейман, нимани қурол қилсам, деб кечаю кундуз ўйлайман. Печканинг бақувват темир косови бор эди, кочерга дейишади-ку. Ҳалиги иккови печкада нон қуришиб ўтирганда, э-э, барибир, ўламан, ўчимни олиб ўлай-да бу ноинсофлардан деб, жоним борича бировининг бошига урдим кочерга билан, зарбимдан ўзим ҳам йиқилиб тушдим. Буниси мени ўлдирса керак, деб турсам, йўқ, худо бошқа аристонларга юрак бериб, ҳаммаси ўша тирик қолганига ёпишди, туриб яна кочерга билан урдим, ўлди, ишқилиб. Шу билан тинчидик. (Мен индамай эшитавердим, сизни жазолашмадим, қўшимча беришмадим, деб сўрамадим ҳам). Ука, хайрон бўлманг, бу бир тоғда, ер тагидаги кон, обориб ташладими, тамом, у ерда совет ҳукумати йўқ, соқчиларга ҳам лагернинг ичи тинч бўлса, одамлар ишлаб турса бўлди, ким ўлгани билан кимнинг иши бор. Ана шундай рецидивистлардан қутулиб, яна яшаб бошлаган эдик, бу ёқда уруш бошланиб қолди. Ҳамма уруш билан овора, бизлар билан алоқа йўқ, таъминот келмай қолди, овқат отига ҳам йўқ. Соқчию қўриқчилар ҳам урушга чақириб олиндим, бир-бир йўқолди. Ўз бошимизча беэга қолдик. Қочишга жой йўқ, ташқарига чиқсак, совуқда, барибир, ўлиб кетамиз. Ана, энди қирилишни кўринг! Ўғлим, ишонасизми, уч минг аристондан ўлиб-ўлиб икки киши қолибмиз: мен билан бир жуҳуд. Икковимиз ётибмиз қачон узиламиз деб, атрофимизда бирон тирик жон қолмаган. Шу вақти денг, комиссия келиб қолса, нимага бу кондан отдача йўқ деб текширгани келган-да. Комиссиянинг оёғидан қучоқлаб олдик, бизни бундай ташлаб кетманг, бўлмаса, отиб ташланг деб, йиғладик. Йўқ, инсофлилар экан, чой беришди, атала ичиришди. Ўзлари билан олиб кетиб, бошқа лагерга топширишди. Бу ёқда ҳам ўлиб кетар эдим, лекин худо деган эканман, лагерь бошлиғи олдин Тошкентда хизмат қилиб, ўзимизнинг ош, шўрва, мантига ўхшаган овқатларни яхши кўриб қолган экан, қилишни биласанми, деди, ҳа, дедим, мени ўзига ошпаз қилиб олди. Шу билан қолган беш йил унинг хизматида бўлиб, қамалганимдан ўн йил ўтиб, яъни "от звонка – до звонка" тўлиқ ўтириб қирқ тўққизинчи йили юртга қайтдим.

Бу киши билан суҳбатларимиз "Ўзлик"нинг иккита сониди берилган, лекин кўп гап сиғмаган. Одам ўлдирганини бермаганман. Шунча азоб тортган одамни яна қотил қилиб кўрсатишга кўнглим бормади. Лекин... лекин мардонаворлик, бардош, чидам ва инсон кўнглининг кенгликлари деганда шу отахон ҳам кўз олдимга келаверади. Бу асли хикоя ҳам эмас, роман бўладиган тақдир, лекин мен у даврда яшаб кўрмаганман-ку, тўқиб ёзишга қўлим бормади. Буни ёзиш ҳам шарт эмас, шу мисолда ўйлаш керак.

Ҳа, дарвоқе, Андижонга, бир юзу тўртга кирган бир отахоннинг суҳбатини олишга кетаётиб, Қўқонда, Обид аканинг уйида тўхтаб ўтдик. (У киши кейин Қўқонга келган, собиқ Ленин кўчаси, адашмасам, 101-уй эди). Борасиз, албатта, деб ваъдамини олган эдилар. Шинам, баҳаво, отахоннинг ўзига ўхшаган батартиб, озода ҳовли. Кирган одамнинг кўнгли ёришади, отам ҳам пешвоз чиқдилар ҳамма ёқни ёриштириб...

ЭРКАК

Ҳикоя

Эллик тўққиз. Отаси ҳам, акаси ҳам шу ёшда кетган. Кеча у ҳам эллик тўққиз ёшини нишонлади. Агар у ҳам... ўлимга етиб келдими?

Бошини ёстиқдан узиб олишга кучи етмади. Қуриб қолган томоғи ғалати тиришиб оғрир, худди вужудидан ирқитлик таралаётгандай ўзидан жирканди. Боз устига хотинининг шанғиллаши лўққиллаётган бошига гурзи билан ургандек бўлди. Келин олгандан буён бошининг тепасига кўйиладиган бўлган чойнакка умидвор қўл узатди, муздай тахир чойни ҳузур қилиб шимирди. Сал эпақага келгандай бўлди. Эзилган танасини аранг кўтариб ювиниш хонасига ўтаркан, ошхонанинг ланг очиқ эшигидан бўйлаб қаради: бақалоқ хотинининг ярим гавдаси музлаткич ичида, ярми музлаткичдан хунук чиқиб турар, овози музлаткичнинг ғириллашига қўшилиб ириллаш бўлиб эшитилар, келини кўлидаги тарелкани кафти билан сидирганча мулзам турарди. Бир хаёли индамай ўтиб кетай, аёлларнинг вағир-вуғурига аралашмай деди-ю, бироқ дафъатан қулоқларига урилиб бошини, наинки боши, бутун танасини зирқиратаётган бу овозни ўчириш, музлаткич эшигига тикилиб қолган бақалоқ гавдани бир ҳамла билан янчиб ташлаш истаги устун келди.

– Ҳа, – деди кўриниш бериб, – нима гап, эрталабдан шанғиллайсан? Ҳе, энангни сени, палакат... – Хотинининг нимадир деб эътироз билдирмоқчи бўлиб жуфтлаган оғзи ҳайратдан қийшайган жойида ўдағайлаб яна қамчи босди. – Ўчир, овозингни, бировни боласини бунча эзасан. Ҳар куни шу аҳвол-а, индамасам ўзингдан кетдинг, – баҳонада минг йиллик аламзадалигини қусиб ташламоқчи бўлди – портлади, – ўзинг нимани қойиллатгансан, чўчқа?! Ўчир! Яна ғинг деган овозингни эштай, энангни кўрсатаман! Аҳмоқ...

Хотинининг дум-думалоқ шардек гавдаси дами чиққан пуфақдек шалвиради, пишиллаш аралаш норози ғўнғиллаш ювиниш хонасига эшитилганди, яна таҳдидли томоқ қирди, овоз ўчди. Ойна олдида бетига кўпик суриб соқол олишга тараддудланаркан, ўз ишидан мамнун илжайди. Ичидаги бадбўй қуйқани тўкиб ташлагандай бош оғриғи ҳам йўқолган, аллақандай енгил тортганди.

Туғилган кун муносабати билан сотиб олган янги костюм-шимини кийиб чиқиб, “йигитлардай қарсиллаб” жимжит ҳовли ўртасида бирпас нима қилишини билмай турди-да, “Йигитлардай қарсиллайсиз, зўрсиз, хўжайин!” – деб қийшанглайдиган хотинига “зўр”лигини кўрсатгани эсига тушиб, индамай гаражга кирди. Кўпроқ ичгани сабаб кўли қалтираб, боши айлангандай туюлди, машинасини ҳайдашга юраги дов бермади. Пойи пиёда ишга отланди. Кўча бошида бирорта танишга илашиб кетиш умидида қаққайиб турганди, бахтига “Матиз” ру-

Гулноза
ЭРНАЗАРОВА

1969 йилда туғилган. ЎзМУ филология факультетини тамомлаган. “XX аср ўзбек шеърлятида миллий тафаккур ва унинг бадий талқини (Чўлпон, Гафур Гулом, Абдулла Орипов шеърляти мисолида)” мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

сумидаги машина секинлаб тўхтади, ойнаси тушиб, кулча юзли жувон жилмайиб такаллуф қилди:

– Салом, қўшни. Ўтиринг, ташлаб қўяман.

– Ва алай... йўғе, овора бўлманг. Бир ўртоғимни кутаяпман, сиз бемалол.

– Шунақами? Ўртоғингиз келадиган ўртоқми? – аёл жилмайди, юзида кулгичлари бор эди. Машина эшигига қўлини юборди-ю, умрида аёл киши бошқарган машинага чиқмагани учунми, яна қайтди:

– Узр, мен бошқа томонга бораётувдим.

– Ие, қўрқаяпсизми? – Аёл хандон кулди. – Ўтиринге, афанди экансиз-ку. Мен халқ банкида ишлайман, сизлар билан ёнма-ён, борадиган манзилимиз бир ерда.

– Шунақами, яхши экан-да – деди гўлдираб. Энди баҳона қолмаганди. Ноилож орқа ўриндиққа чўқди. Аёлнинг чеҳрасига зимдан тикилиб қаради, аввал кўргангани эсполмади, бироқ негадир бу чеҳра жуда таниш, тўғрироғи, қадрдон туюлди, худди аввал жуда яқин бўлишгандай. Индамай кетишди. Ишхонаси олдида тушаркан, қўлини шимининг чўнтагига суқди. Аёлнинг норози, оғринган назарини ҳис этиб, қўлини чўнтагидан суғурмай миннатдорчилик билдирди:

– Раҳмат, машинани жуда чиройли ҳайдаркансиз, соғ бўлинг.

Аёл дилтортар жилмайиб ҳадя қилди-да, кетди. Тамом. Бор-йўғи – шу. Бироқ уззу-кун аллақандай ғалати, тушунтириб бўлмайдиган кайфиятда юрди. Кимдир соғинаётгандайми, кимдир уни чорлаётгандайми, нимандир йўқотган-у, йўқотган нарсасининг нима эканлигини топа олмаётгандайми... бир ғайри, ажабтовур ҳолдан чиқа олмади. Уйига қайтаркан, йўлнинг нариги тарафидаги ҳашаматли бино олдида турган кўнғизмонанд машинани кўрди. Аёлнинг чеҳраси ёдига тушди.

Хотини ҳовлида кўринмади. Ошхонада тимирскиланиб юрган келин ҳол сўради, овқат сузиб берди.

Ёнбошлаб телеканалларнинг бирини қўйиб, бирини кўздан кечираётганди, ўғли телевизор кўриш баҳонасида ёнига келиб ўтирди, хотини дамлаб кирган чойни қайтарди. Ўғлининг елкалари кенг, киприклари узун, чиройли кўзлари раҳматли амакисиникига ўхшайди, ҳатто чордана қуриб ўтирганда бот-бот тиззасини силаб қўйиш одати ҳам худди амакисиникидай. Чеҳраси ҳорғинми, нимадандир хафадайми, эзгин кўринди. “Ишинг яхшими? Қийналмаяпсанми? Ўрганиб кетдингми?” деб ҳол сўраган бўлди. Яхши экан. Телевизорга кўз тикканча гап-сўзсиз, ўз хаёлларига банди бўлиб ўтиришди. Ўғли бир-икки бесаранжом кимирлаб қўйди, нимадир демоққа чоғланди. Хўриллатиб чой ичаркан, ўғлининг нима демоқчилигини фаҳмлаб ғашланди. Ўғли ингичка бармоқлари билан пиёлани ўйнаб ўтирди-да, ниҳоят тилга кирди:

– Онамни давленияси... – Гапнинг давомини эшитишни истамасди:

– Сен аралашма, баттар бўлсин. Эрталабдан шанғиллайди, чарчамаганини... Ихм, аҳмоқ хотин... – Ўғли бароқ қошларини чимирди, отасининг гапини ёқтирмаётганини билдирмоқчи бўлиб, телевизорга қадалди, юз мускуллари учаётгани сезилди, “худди акамга ўхшайди, умри ўхшамасин, тез жаҳли чиқади... Зорланган олашақшақ. Энди бу кишим онасини отасидан ҳимоя қиляптилар. Ҳе, сени ўша онангниям...” Ота бўлиб ўғлига кўнгил ёрмаган, ўғлининг ҳам кўнглига қўл солмаган одам негадир шу топда у билан дардлашгиси келиб қолди. Ўғли мўмин-қобил, ақлли, меҳрибон, балки тушунар: “Мен ана шу аёл билан сенларни деб бирга яшадим, кўнглим аслиям бўлмаган, бефаросатлигию вайсақилиги билан ўзидан совутди. Семириб кетгани қара, келин олиб умуман кимирламай қўйди. Эрак бўлиб нима кўрдим, аёлимга кўнгилсиз яшадим-а... пешонамнинг шўри бор экан. Мана эллик тўққиз ҳам келиб турипти”... Йўқ, бўлмади, ич-этини кемираётган минг йиллик норозилик дардини қамаган хумнинг оғзини очишга мадори йўқлигини сезди ва: – Бор, ўғлим, ухла, кеч бўлди, – деди ҳорғин уф тортиб. Ўғил эшик олдида бир оз тараддуланиб турди-да:

– Касалхонага ётқизаман, жуда мазалари йўқ, – деди минғирлаб. Индамади, телевизорга термилган қўйи бошини кимирлатиб қўйди.

Туш кўрипти. Йигирма йилча аввал Зулфия деган бир қиз амалиёт ўтагани ишхоналарига келганди. Ўша қизни қўлидан ушлаб кетаётганмиш. Бутунлай унутиб юборган эди. Нега тушига кирди? Ёдига тушди: юзида кулгичлари бор эди. Кеча мулозамат кўрсатган аёлнинг кулгичларидай чиройли кулгичлари бор эди...

Машинасини қиздира туриб, хотини ётган хонага бош суқиб ҳол-аҳвол сўраш керакмиди, деган ўй ўтди кўнглидан ва ўша заҳоти хотинининг кўрпага ўранган гумбаз-

дай танаси кўз олдига келди: “арзимаиди, – деб ўйлади, – аразлашига бало борми, юравер ҳеч нима бўлмагандай, териси юпқа бўлиб қоптими? Ҳийлагар! Озиш керак! Индамасам келинга оёғини ювдиради, жодугар! Ўзини касалга солади, энди ўғлини эшак қилиб минади бу, аслида, йигирма йил аввал эшикни бир тепиб чиқиб кетишим керак эди... Зулфия мени яхши кўрарди... Шундоқ сезилиб турарди, ичимга олов ёққан ака-акалаб... болаларим, эл-уруғим дедим-а?” Дарвозани тарақлатиб очди: – Келин, эшикни қулфлаб олинг, – деб бақирди, алами тарқамади, ошхонадан югуриб чиққан келинига хотини эшитсин учун баланд-баланд гапирди: – Айтинг ана унга, ёт-масин маслиққа ўхшаб, ўзи ҳиқилдоғимга келиб юрипти, ёмон қиламан, ёлғон касал бўлавериш семириб кетди... Машинаси эшигини қарсиллатиб ёпиб ўтиргандан то ишхонасигача ҳам ўқтин-ўқтин сўкиниб борди. Ишхонаси олдига тўхтади-ю, кечаги аёлни кўриш истагида банк биноси олдигаги машиналарга разм солди. Кўринмади. Тушгача нари-бери ишлаган бўлди, хаёли ёшлик кўчаларида саргардон югурди. От-асининг амри билан узоқ қариндошнинг қизига уйлангани, унинг ҳеч нарсага ўқуви йўқлиги, маза-матрасиз гапларидан қочиб нуқул шаҳарга кетавергани, отаси келинини эргаштириб келиб, уришиб сўкиб ташлаб кетгани, ҳаёт шу экан деб яшаб кетаверганини эслади. Яна ёдига Зулфия тушди: Хат ёзганди-я, очиқ қилиб “яхши кўраман сизни, келинг, Чаманда бирга яшаймиз, архивда ишляпман” деб. Ҳозир борса, қидирса топармикан? Топса топар, топмаса кўнглини ёзиб келади-ку. Шу важоҳат билан тушлик ҳам қилмай машинасига ўтирди-ю, Чаман қайдасан деб йўлга тушди. Юз қақирим нима дегани, минг бўлса ҳам бораман деб шаҳд қилди. Кузнинг таровати, баҳорнинг нафасини эслатадиган ёқимли ҳаво, равон йўл кўнглига ором бергандай бўлди. Катта-катта ҳарфлар билан “Чаман” деб ёзилган шаҳар дарвозаси олдига тўхтади. Ўз ишидан завқи келди. “Нимага келдим? Йигирма йил аввал архивда ишлаганидан бошқа ҳеч нимани билмасам, топсам ҳам мени танирмиди, йигирма йилдан ҳам кўп бўлдиёв... Бирор дарди бор деса керак... аввал топай-чи... топсам топдим, топмасам ҳам қайтиб кетавераман, бир кўнглини чигилини ёздим-да... Сайр ҳам саёҳат, саргардонлик ҳам саёҳат”... Сўраб суриштириб шаҳар архивини топди, кўримсизгина бино экан, атрофга аланглаб бирор киши чиқса сўрарман деб турди, ҳеч ким кўринавермагач, “бор нима бўлса, бўлди”, деб ичкарига кирди. Ичкари ташқаридан ҳам абгор эди. Моғор ва эски қоғоз хиди димоғига урилди. Йўлак нимқоронғи, одам борга ўхшамайди. Олдинга илдамлади, орқадан шиппакнинг шип-пиллашига ўхшаш овоз келди, тўхтаб ортига қаради, ёш қиз чойнак кўтарган кўйи яқинлашарди. Саломлашди. “Қизим, шу ерда Зулфия деган аёл ишламайдими?” деб сўради унинг саволмуз нигоҳига жавобан, қизнинг юзидаги аломат ўзгармади, “қирқ-қирқ беш ёшларда” дея илова қилди.

– Битта Зулфия опа борлар, бошлиғимиз. – Қиз бухороча талаффузда гапирарди:

– Зулфия Маҳмудовна, шу киши эмасми сўраётганингиз?

– Отасининг исмини билмайман, балки шудир, – деди шаҳди пасайиб.

– Ҳайло, ана у хона, – қўли билан йўлак охиридаги хонани кўрсатди. Негадир оёғи оғирлашди, ҳатто бирдан орқага қайтмоқчи ҳам бўлди, бироқ жойидан жилмай унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турган қизнинг нигоҳлари таъқибидан қочиб илгарилашдан бошқа иложи қолмади. Эшикни ўзига тортиб, “мумкинми?” дея ичкарилади. Хона бинога ҳам, йўлакка ҳам тамоман тескари: кенг, ёруғ ва озода эди. Чап тарафдаги катта-катта иккита деразадан куз қуёшининг нурлари тўкилиб турар, ўнг тарафдаги катта тувақда хитой атиргули қийғос очилган, тўрдаги дераза тоқчасига терилган турли гуллар барқ уриб яшнарди. Столга мук тушганча ўқиётган аёл бошини кўтармай: – Кириг, – деди. Бу Зулфия эмас эди. Зулфиянинг сочлари калта қилиб кесилган, ажабтовур турмақда, икки чеккасидаги зулфлари иякларига тегиб турарди. Бу аёл эса сочларини силлиқ қилиб тараган, орқасига турмаклаган эди. Аёл ҳамон бошини кўтармас, ниманидир ҳижжалаб ўқирмиди, ямаётганмиди, диққатини чалғитишни истамади. Хижолат тортди, индамай секин ортига чекинди, эшикни итариб очганди ҳамки: – Нима ишшийиз бор? – деган овоз келди ортидан. Ичи музлаб, тиззаси қалтираб кетти: бу Зулфия эди. У, фақат у худди шундай қилиб “ишшийиз” дерди. Ўғирилди. Аёл бошини кўтарди. Таниди. Бир неча узундан узоқ дақиқалардан кейин аёл ўқдай отилди у томонга, у ҳам беихтиёр қучоғини очди. Аёл унинг қариллик нуқси уриб пўрсиллаб бошлаган юзларига ҳамон тароватини йўқотмаган лабларини

босиб-босиб ўпди, негадир йиғлади, кўзёшлари лабларига тегди, аёлдан келаётган атир ҳидидан боши айланди. Ўтирдилар, ҳол-аҳвол сўрашдилар, одатдагидай бола-ларига қизикдилар. Зулфиянинг эри тиш дўхтири, иккита қизлари бор экан. Шоша-пиша ҳаётидан бохабар қилган бўлди, норозига ўхшамади. Бир оз тўлишибди, лекин бу тўлишиш ярашган, ҳаяжондан қизарган юзидаги кулгичлари уни яна ҳам зебо қилганди. Ботаётган куз қуёшининг қип-қизил нурлари деразалардан оқиб кирди, кетишга тараддудланди:

– Шу ерлардан ўтаётувдим, сизни кўриб кетай дедим, энди мен борай. – Зулфия аввал ҳам тортинчоқ эмас эди, энди яна ҳам шаддод бўлипти, кўлидан маҳкам ушлади:

– Сизни осонгина қўйвормайман, бир пиёла чой ичмасдан-а? Олдигинамизда қаҳвахона бор, шу ерда ўтирамыз. Қачон мен қўйворсам кетасиз, – деди энтиқиб. Бу илтифотдан юраги орзиқди, ўттиз ёшли ўктам даврларига қайтгандай, ҳеч қачон ўлмайдигандай вужуди куч-ғайратга тўлди. Бир дона чироқ хира ёритган қоронғи йўлақда аёлнинг қўлини маҳкам қисиб қўйди, у кўзларини сузиб жилмайди, кулгичлари дилини ўртади.

Қаҳвахона нимқоронғи ва бир оз дим эди. Овқат буюрдилар. Илк бора учрашганларига йигирма тўрт йил бўлипти, вақтни орқага қайтаришди. Кунма-кун ўша кунларни яшадилар гўё. Зулфия ҳам, у ҳам нолинишмади.

– Мени ҳеч эсладингизми? Соғиндингизми? – деб сўради аёл.

– Эслаганим, соғинганим учун шу ердаман-да, – деб ёлғон гапирди. Аёл миннатдор жилмайди. Қаҳвахона ёш-яланглар билан тўлди. Рангли чироқлар мусиқага монанд ўчиб ёна бошлади. Зулфия “исиб кетдим” деб қўйлаги устидан кийган энгил костюмини ечди. Қўйлаги энгсиз эди. Беихтиёр аёлнинг очиқ, оппоқ билакларига қаради. Бу билаклар тасавуридагидек таранг эмасди. Қаримсиқлаша бошлаган эти аллақандай сўлқиллаб, осилиб турарди. Негадир бирдан энасини эслади. Унинг бирор иш қилганда кенг энгларини шимариб олиши ва билакларининг эти худди шундай, тўғрироғи, бундан баттароқ буришиб сўлқиллаб туриши ёдига тушди. Кўнгли ағдарилди. “Мен ҳозир”, деди-ю, ташқарига чиқди. Тоза ҳавода бирпас турди. Эшик олдида уни пойлаб турган дастёрни чақириб, ҳисоб-китоб қилди-да, машинасига ўтирди. Машинасини йўлга тўғирлаб сўнгги бор қаҳвахонага қаради: Зулфия қаҳвахонанинг катта ойнаси ортида унга маъюс жилмайиб турарди.

Йўл равон, ҳаво мусаффо эди. Майин шамол юзини силар, дилини аллаларди. Уйига қайтгиси келмас, бу йўл ҳеч қачон тугамаслигини истарди.

Гулноза ЭРНАЗАРОВА. Эркак. Ҳикоя

ДУНЁ ВА ТУРКИЙ ТИЛ

мулоҳаза, муҳокама, мунозара

*Писанд қилмас олимлар бизни айтғон туркини,
Маънисига етғонлар бошдан олар бўркини.*

Аҳмад Яссавий

Одам бу оламда онгли мавжудот бўлиб яралибдики, у хамиша ўзининг яралиш тарихини, борлиқнинг моҳиятини англашга интилади. Табиийки, бунда одамнинг икки асосий қуроли бўлмиш ақл ва тил унга холис ёрдамчи бўлади. Аҳамият беринг, арабча “ақл”, “оқил”, “нақл”, “мақол” сўзлари ўзаро ўзақдош бўлиб, улар “уқил” ё “ўқил” маъносида, туркий “уқ” ва “ўқи” сўзлари билан ҳамоҳанг, балки ўзақдошдир. Зеро, туркий тилдаги -ил, -л қўшимчалари феълнинг мажҳул нисбатини ясаш учун қўлланади. Бундан ташқари, туркий халқлардаги “оқин” сўзи “бахши, дoston айтувчи” маъносида ишлатилиб, аввал-бошда “ўқин”, яъни “дoston ўқувчи” (худди “бўғин”, “сотқин”, “тўсин” сўзлари каби) бўлса, эҳтимол. Шу нарса аниқки, олам ҳақидаги чексиз билимни санокли (бир, юз, минг ва ҳоказо) авлодлар уқиб-ўзлаштириши амалда мумкин эмас. Демак, ҳар бир авлод онг билан уқиб, тўплаган билимларни кейинги авлодга қолдириши, кейинги авлод у билимларни таҳлил қилиб-бойитиб, ўзидан кейинги авлодга етказиши лозим. Бу жараёнда, албатта, тил ва адабиётнинг аҳамияти ақл ва онг каби муҳим ва ҳал қилувчидир. Диний манбаларда “Аввал сўз бўлган”, деб бежиз айтилмаган. Тўғри, тил ҳам худди одамнинг беш сезгиси каби онга бўйсунди. Лекин тил маъ-

Фаррух АТАЕВ

1979 йилда туғилган. Трой Давлат университетининг (АҚШ) математика факультетида таҳсил олган. ЎзМУда магистратура босқичини тамомлаган. 2009 йилда инглиз тилида “Математика” ўқув қўлланмаси (ҳаммуаллифликда) чоп этилган. Ҳозирда Тошкентдаги Халқаро Вестминистер университетиде математикадан дарс беради.

Қозоқбой МАҲМУДОВ,
*филология фанлари доктори,
профессор*

ҲАВАС ВА ИНТИЛИШ

Фаррух Атаевнинг ушбу мақоласи умуминсоний тараққиётдаги тарихий жараён, тил тараққиёти ва адабиётнинг инсон тарбияси ҳақидаги ўрни тўғрисида ҳаваскорлик асосида яратилган. Жумладан, туркий халқларнинг тарихига бағишланган фикрлар баён қилинган. Туркий халқлар тарихида этрусларнинг узок даврдаги тарихий жараёнларига ҳамда тилига бағишланган мулоҳазалар айтиб ўтилган. Тарихий адабиётларда этрусларга бағишланган асарлар кам учрай-

лум маънода ондан ҳам қудратлироқ бўлиши мумкин. Масалан, тилда осонгина ўннинг юзинчи даражаси (инглиз тилида бу сон “гул” дейилади) катталиқни ёки триллиондан бир қисм кичиклиқни айтиб-ифодалашимиз мумкин, лекин буни онг билан англаш жуда қийин. Диний манбаларда айтилишича, Тангри Таоло борлиқни биргина “бўл” (русча “будь”, инглизча “be [би]”) сўзи билан яратган. Қизиғи шундаки, бу қадим туркий сўз икки феълни англатади. Бири “юз бермоқ, амалга ошмоқ”, иккинчиси “синдириб, қирқиб, ёриб ва бошқа йўл билан бутунни қисмларга ажратмоқ”. XX асрнинг бошларида олимлар борлиқ “ката-портлаш”дан яралганини, коинот борган сари кенгаяётганини илмий исботладилар. Буни қарангки, “бўл” сўзи ҳар икки маъносидан ҳам Яратганнинг хоҳишини ифодалапти... Сўзнинг, тилнинг қудратини кўрсатувчи бундай мисолларни истаганча келтириш мумкин.

Маълумки, табиатдаги барча жонли ва жонсиз мавжудотлар жуфт-жуфт яратилган. Ибтидоий даврдан бошлаб табиатдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида тўплана бошланган билимлар авлоддан-авлодга ўтиб келади. Бу жараёнда эркак билан аёл ўзига хос мажбурият ва имкониятларга эга. Улар, авваламбор, ҳар бир уруғнинг, жамоанинг, жамиятнинг энг кичик асоси – оилада намоён бўлади. Аёл ва эркакнинг оиладаги ўрни ва вазифалари уларнинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий-руҳий имкониятларидан келиб чиқади. Яъни, ота ҳам, она ҳам оиланинг бошқарувчиси бўлиб, “қарс икки қўлдан чиқади” дегандек, бу борада ҳар бирининг ҳиссаси муҳим. Турли даврларда, турли шароит ва вазиятларда ота ёки онанинг бошқарувчилик ваколати, имконияти, қолаверса, маънавий ҳақи бироз ошиши ёки камайиши мумкин. Бундан қатъи назар, фарзандларга ҳар иккиси ҳам бошлиқ, ҳар иккиси ҳам таълим ва тарбия беришга масъул ва мажбурдирлар.

Агар ота-она фарзанд таълим-тарбиясига масъул бўлса, у ҳолда улар ўз билим ва кўникмаларини болаларига қай шаклда беради, ота ва она оилада бу вазифаларни қандай бўлишиб олишган, деган саволга тўхталайлик. Қисқа жавоб берадиган бўлсак, она боланинг тилини чиқаришга, ота эса унинг нутқини ривожлантиришга хизмат қилади. Бошқача айтганда, бола онадан она тилини, отадан адабни ўрганади. Шу ўринда арабча “адаб” сўзи “ада”, яъни “ота” сўзидан ясалган, дея фараз қилсак, мантқан тўғри бўлади. Маълумки, баъзи ҳарфлар алмашилиб туради. Масалан, б, п, м ҳарфлари: “бундай” – “мундай”, “туб” – “туп”. Худди шундай, “адам” – “адаб”. Зеро, “адабиёт” сўзини “адамият”, яъни “одамийлик” дея тушунса ҳам бўлади. “Одам” сўзининг туб маъноси ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзилар фикрича “одам” сўзи “адим” – “рўйи замин пўсти” сўзидан, баъзилар “одама” – “буғдой рангли” деган сўздан олинган¹. Юнонча “дидактик”, “академик”, латинча “educate [эдю’кейт], education [эдю’ке’йшн] (таълим бермоқ, таълим)”, “advice [эдва’йс] (маслаҳат, ўғит)”, “адвокат” сўзлари ҳам “ада”, “адам” сўзлари билан боғлиқ бўлса керак. Умуман олганда, тилшунослик ҳам, адабиёт ҳам ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирисиз яшай олмайди ва бир-бирини тўлдирди. Вазифасига кўра ҳам улар ҳаммаша ёнма-ён: тилшунослик тилнинг сўз ясалиши, сўз туркумларию гап бўлақларининг қоидаларини ўрганиш билан шуғулланса, адабиёт сўзнинг ифода қудрати, воқелиқни турли шаклларда тасвирлаш, тилнинг инсонга таъсирини кучайти-

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: “Чўлпон”, 1994. 17-бет.

ди. Заки Валидий Тўғоннинг қизи Валидева этруслар ҳақида илмий маълумотлар эълон қилган. Бу мақола муаллифи Атаев ҳозирги кундан уч минг йил аввал этруслар шимолий Италияга ўрнашгани ҳақида маълумот берган. Этруслар ўрнашган регионни “Этрускан” деб атаганлар. “Этрускан” сўзининг охиридаги иккита грамматик кўрсаткич, яъни, “этрис” сўзининг охиридаги “с” товуши, аслида, қадимги туркий тилларга хос қўплик кўрсаткичидир. “С” ундоши, аслида, “з” бўлган. “З” ундоши эса туркий халқларнинг аждоди сак халқларида қўплик кўрсатувчи грамматик белгидир. Сўз охиридаги -кан қўшимчаси жўғрофий ном ясовчи қўшимчадир. Буни исботловчи туркий халқлар ўлкаларидаги шаҳарлар: Абакан, Ўтикан, Ўзган, Наманган, Антикан (Андижон), Чимган (Чимён), Таркан (Тошкент), Шибирған (Афғон), Талкон каби топонимлар “этрискан” сўзига нисбатан этруслар туркий қавмга мансуб эканлигини исботлайди.

риш йўллари, инсоннинг туйғуларини қўзғаш, хатти-ҳаракатларини бирор йўналишга солиш усуллари билан шуғулланади. Яна шуни таъкидлаш керакки, агар оилада эр ва хотин турли миллат вакиллари бўлса (масалан, она рус, ота ўзбек ёки аксинча), у ҳолда бундай оиладаги фарзандлар аксарият ҳолларда, ота қанчалик қаршилик қилмасин, онасининг тилини ўрганади. Лекин она қанчалик ҳаракат қилмасин, аксарият ҳолларда, фарзандлар кўпроқ отасининг дунёқарашини, адаб-одобини қонига сингдиради.

Маълумки, тил инсоннинг онгидаги фикрлари ва кўнглидаги туйғуларини ифодалаш воситасидир. Аёллар табиатан эркакларга нисбатан таъсирчанроқ, юмшоқроқ, кўнгличанроқ бўлишлари, эркакларнинг эса, аксинча, қаттиққўл, бардошли, қатъиятли бўлишлари улар тилида ўз ифодасини топади. Яъни, аёллар аксарият ҳолларда онга нисбатан қалбларига кўпроқ қулоқ тутсалар, эркаклар қалбдан кўра онга кўпроқ таянадилар. Гап қайси бири яхши ёки тўғрилигида эмас, албатта. Бу муайян вазиятга боғлиқ. Баъзида аёлларнинг, баъзида эркакларнинг қарори кутилган натижаларни бериши мумкин. Яна шуниси ҳам борки, худди оилада эр ва хотиннинг бир-бирини тушуниши оиланинг мустаҳкамлиги ва хотиржамлигини таъминлаганидек, тилда ифодаланган фикр ва туйғуларнинг қай даражада ўзаро мос-мувофиқлиги ҳам инсоннинг бутунлиги ва хотиржамлигини таъминлайди. Акс ҳолда, ўзаро келишолмаган эр ва хотин ажралгани ва оила пароканда бўлгани каби, ўзаро келишолмаган онг ва кўнгли, ақл ва туйғу инсонни турли фожиаларга олиб келиши мумкин.

Инглиз (лотин) тилида “она тили” ибораси “*language* [лэнгвиж]” ёки “*mother tongue* [ма’зер танг]” ва “адабиёт” сўзи “*literature* [литеритче]” дейилади. Этимологик луғатлар ва тарихий манбаларда лотин тилидаги сўзлар, жумладан, “*literature* [литеритче]” сўзи ҳам, қадимги Этрускан (*Etruscan*) тили ва маданиятидан ўзлаштирилгани қайд қилинган². Этрускан маданияти ҳозирги Италиянинг шимолий қисмида эраמידан аввалги 900-396 йилларда мавжуд бўлган. Машҳур Рим империяси эса эраמידан аввалги 500-300 йиллар ҳукмронлик қилган³. Этрускан тили ҳарфлари билан лотин тили ҳарфлари ўзаро зид бўлган. Масалан, лотинча “B”, “C”, “D”, “E”, “F”, “K”, “L”, “R”, “S” ҳарфлари этрускан алифбосида тескари томонга қараб ёзилган. Қолаверса, этрускан алифбоси қадимги юнон алифбоси билан деярли бир хилда бўлган. Баъзи манбаларда этрускан тили ва маданияти асли қадимги турк тили ва маданиятига яқинлиги айтилади. Бунга бироз аниқлик киритиш мақсадида этрускан тилидан лотин тилига ўтган айрим сўзларни таҳлил қилиб кўрайлик. Маълумки, лотин (итальян ва инглиз) тилларида баъзи ҳарфлар (“c”, “g”, “i”, “u”) икки-уч хил талаффуз қилинади. Масалан, “*cinema*” ([си’нема] кинотеатр), “*cousin*” ([қазн] жиян), “*cello*” ([челло] виолончел), “*go*” ([гоу] бормоқ), “*gentleman*” ([жентлмен] соҳиб, жентлмен), “*finish*” ([финиш] тугаш, тамом бўлиш), “*ignite*” ([фа’йнайт] чекли, тугалланган), “*put*” ([пут] қўймоқ), “*cut*” ([кат] кесмоқ), “*tube*” ([туб] қувур) ва ҳоказо. Агар ушбу ҳарфларни мослаб талаффуз қилинса, лотин ва турк тилларининг уйғунлигини пайқаш мумкин. Масалан, “*cow*” ([кау] сигир) сўзини

² The American Heritage College Dictionary. Houghton Mifflin Company. USA.: 1997. P. 779-792.

³ Time Almanac 2000 with Information Please. Boston. USA.: 2000. P.: 120.

Муаллиф этруслар тилидан лотин тилига лингвист, лэнжвиж, литература каби сўзлар ўзлашган, деб кўрсатади. Бу каби лексик қатламни лотин тилига ўзлашганини исботлаш учун чуқур илмий тадқиқотлар олиб бориш талаб қилинади.

Тарихан туркий тилларда очик-ёпиқ бир бўғинли сўзлар ёрдамида жумла тузганлар...

Ушбу мақолада ҳавас ва интилиш билан ижтимоий ҳаётга оид кўп масалаларни олдинга сурган. Унда кўрсатилган кўпчилик ғоялар инсониятнинг манфаати учун хизмат қилади деб, қараймиз. Ва ҳаваскор ёш олим мазкур мақола орқали ўз ғояларини жамоатчиликка етказишни истади. Шунга кўра, мақола нашр қилинса, жамоатчилик орасида ижобий мулоҳазалар уйғотади, деб ўйлаймиз.

“say” тарзида талаффуз қилинса, “сигир” сўзи “соғир”, яъни “соғ” ўзагидан ясалганлиги билан яқин бўлади. Қолаверса, аҳамият беринг, лотин тилидаги “language”, “lang”, “lingua” сўзлари “tongue [танг]” (лотинчада “тил (тана аъзоси)”ни англатади) сўздан ясалган⁴. Бироқ “т” ҳарфи “л” ҳарфига ўзгариши эҳтимоли жуда кам. Ўйлашимча, лотин тилидаги “language [лэ’нгвиж]”, “lang [лэ’нг]”, “lingua [лин’гуа]” сўзлари туркий “билиг”, “билги”, “билга”, “билгич-билгинж” сўзларидан келиб чиққан. Ўз навбатида, “tongue” сўзи туркча “танглай” (оғиз бўшлиғининг бурун бўшлиғига туташган юқори қисми сўзига мос келади)⁵. Лотинча “literature” (адабиёт) сўзи “letter [ле’ттер]” (хат, нома) сўзидан олинган бўлиб, бу туркча “тил” (қуйида лотин ва турк сўзлари ўзаро тескари бўлиб қолгани ҳақида фикр юритамиз) ўзагига мос келади. Қолаверса, итальянча “leggera” ([легге’ра] ўрганмоқ, билмоқ), “college” ([ко’лледж] билим юрти), “legal” ([ли’гл] қонуний, билигли) сўзлари туркча “(би)лиг” ўзагига қурилган. Шуни ҳисобга олиш керакки, итальян (лотин) тилидаги “leggere” сўзидаги “ere” қўшимча бўлиб, ўзбекча “билмоқ” феълнинг -моқ қўшимчасига мос келади. Яна бир мисол: итальянча (лотинча) “tegere”, “tangere” сўзлари “тегмоқ, ўраб олмоқ” маъноларини англатади. Бу турк тилидаги “тег”, “танғи” ўзак сўзларига айнан мос келади. Ҳозирда халқаро (аксарияти лотин тилидан олинган) сўзлар дея эътироф этилаётган кўпгина сўзлар асли туркча ўзак сўзлар эканлигига амин бўлиш мумкин. Масалан, инглизча “тангенс (тегма, уринма)”, “интеграция (тег, тегранинг бирлашиши)” ва ҳоказо. Бундан ташқари, “филология” сўзи ҳам асли “тил” ва “билиг” сўзларидан келиб чиққан бўлса керак. Сабаби, юнонча “фил – яхши кўрмоқ” сўзидаги “ф” ҳарфи лотин алифбосида уч хил – “ph”, “f” ва “th” ҳарфлари орқали ифодаланади (масалан, phone [фо’ун] телефон, fax [факс], Athena [аси’на] Афина. Лотин ҳарфлари бўлган “f” ва “t” ўзаро бир-бири билан алмашиб қолиши мумкин. Масалан, лотинча “four – тўрт”, “fashion – ташин”, “fantasy – танти, дандайси”, “fang – танг(лай)”, “ferrous – темир”, “finish – тиниш” ва ҳоказо. Юнонча “логос – фан, билим” сўзидаги “ос” шунчаки қўшимча бўлиб, “лог” ўзаги “(би)лиг”, “(би)лоғ(он)” сўзларига мос келади.

Ана энди, келинг, тилнинг пайдо бўлишини яхшироқ англаш учун одамзод яралган илк даврни тасаввур қилиб кўрайлик. Одамзод ер юзида бир-бири билан илк алоқа қила бошлаганда тазун-узун сўзларни ишлатмаганлиги табиий, албатта. Фараз қилиш мумкинки, улар қисқа сўзлар, яъни икки, уч, тўрт товуш (ҳарф)дан иборат сўзларни қўллаб, ўз фикрларини англатишган. Масалан, “ав”, “ас”, “ат”, “ий”, “ма”, “ой”, “ол”, “ос”, “ув”, “уй”, “уз”, “ул”, “ут”, “эй”, “эр”, “эш”, “аба”, “ава”, “ада”, “айа”, “ака”, “ала”, “ама”, “ана”, “апа”, “ата”, “ача”, “аға”, “афа”, “бер”, “бир”, “бор”, “бур”, “таш”, “теш”, “тиш”, “тош”, “тўш”, “баба”, “бубу”, “бўбу”, “дада”, “куку”, “мама”, “папа” ва ҳоказо. Шундай экан, Одам Ато ва Момо Ҳаво исмлари асли “ада” ва “ава” бўлгандир. Шунинг учун лотин ва рус тилларида улар “Adam” (Адам) ва “Eve” (Ева) деб талаффуз қилинади. Араб тилидаги “ҳаво” сўзи туркий “ава” (“авайламоқ” феълнинг ўзаги) сўзи олдида “ҳ” товуши (ҳарфи) қўшилиб ясалган. Қолаверса, туркий “ава” сўзи билан “айа” (“аямоқ” феълнинг буйруқ майли) сўзи ўзаро синонимдир. Арабча “аёл” сўзининг ўзаги ҳам “айа” бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Сабаби, “-л” қўшимча бўлиб, у феълнинг мажҳул нисбатини англатади. Умуман, араб, форс ва рус тилларидаги кўпгина сўзлар асли туркий сўзлардир. Масалан, “луғат-(би)лиг”, “аврат-авра, ўра”, “башара-бош-ора”, “бурқа-бурка(моқ)”, “мутлақ-тўлиқ”, “таранг-тара(моқ)”, “чунки-тушунки”, “қарашма-қарашма”, “оташ-ўт”, “билет-билит (билдир)”, “ванна-ювин”, “конкурс-қўш кураш”, “қоса, қосилка-қесмоқ”, “ступня-тўпик”, “тоска-тушкун”, “чучело-чўчит”, “қочевник-қўчманчи” ва ҳоказо. Араб тили билан турк тилининг узвий алоқадорлигига доир яна бир мисол: ислом динида чақалоқ туғилганда унинг қулоғига азон айтилиб, “Оллоҳу Акбар, Муҳаммадур расулulloҳ” дейилади. Туркий ва бир қатор бошқа халқлардаги онанинг ўз чақалоғига алла (эътибор беринг, “Оллоҳ”га оҳангдош) айтиши унинг ўз боласига ўзига хос азони, Оллоҳни танитиши, дейиш мумкин. “Алла” сўзи инглиз тилида “lullaby [ла’пыбай]” дейилади. Аҳамият беринг: инглизчада “goodbye [гуд’бай] хайр, яхши қолинг, худо ёр бўлсин” сўзи асли “God by (you) [Год бай ю] Худо сиз билан” деган иборадан келиб чиққан. Яъни, “lullaby” сўзи ҳам “Allah by you – Оллоҳ сен билан” иборасидан олинган бўлса, эҳтимол. Шу ўринда яна бир фикр: туркий

⁴ The American Heritage College Dictionary. Houghton Mifflin Company. USA.: 1997. P. 763.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. Москва, “Русский язык”, 1981. 117-бет.

халқлар худони Тангри деб атайди. Манбаларда бу сўзнинг келиб чиқиши хусусида турлича қарашлар мавжуд: 1) “денгиз” (мўғулча “тенгиз”) сўзидан; 2) туркча “тонг” ва миср тилидаги “ра (қуёш)”, яъни “тонгдаги қуёш” сўзларидан; 3) туркча “тенг”, яъни “барчага тенг қаровчи”дан келиб чиққан. Менинг ўйлашимча, “Тангри” сўзи бутунлай бошқа икки сўздан келиб чиққан бўлиши мантиқан асослироқ. Булардан бири туркий “танғи” сўзи, иккинчиси туркий “тўғри” сўзи. Сабаби, туркий тилда -р, -ар, -ир қўшимчалари от, сифат ва феъл ясашда ишлатилади. Масалан, “отбоқ(ар) – отбоқувчи”, “тур(ар) – турадиган”, “чанди(р) – гўштининг қаттиқ пай қисми, яъни чандийдиган, зич қилиб бирлаштирувчи”, “чиғир – юқорида сув чиқарадиган, яъни чиғайдиган қурилма”. Худди шундай, “танғир”, “танғири” сўзлари “танғийдиган”, “ўрайдиган” деган маънони англатади. Дарҳақиқат, Тангри бутун оламни яратиб, уни ўраб туради. Тангри борлиқнинг ҳар бир заррасида мавжуд деб қараш кенг тарқалган. Шунинг учун ҳам Тангри ҳар бир жойда ҳозир но-зир, барча нарсани кўргувчи ва билгувчи, дея улуғланади. Туркий халқларда қуёшни, осмонни Тангрига қиёслашнинг сабаби, худди Тангри каби қуёш ҳам, осмон (кўк) ҳам дунёни ўраб, чулғаб, қамраб туради. Ўтмишда туркий халқларда кенг тарқалган оташ-парастлик, ўтга сиғинишнинг сабаби олов қуёшнинг ердаги кўриниши, иссиқлик, ёруғлик манбаи бўлиб, нарсаларни ёритиб, чулғаб туради. Тарихда бутун Шарқу Ғарбда ҳукм сурган уч Хун (олимпларнинг таъкидлашича, бу сўз асли “қун” сўзидан келиб чиққан, менинг фаразимга кўра, бу сўз, аслида, Нух пайғамбар исми билан боғлиқ бўлиши мумкин) империясию ҳар икки Турк (Кўк ва Осмонли) империяси ҳам ўзларига Тангрининг кун, кўк, осмон каби сифатларини қўллаган...

Иккинчи сўз – “тўғри”га келсак, Тангри Таолонинг энг бирламчи сифати, арабча айтганда “Ҳақ, Жаноби Ҳақ”дир. Туркчада эса бу ўз-ўзидан “Тўғри” бўлади. Сабаби, тилшуносликдан маълумки, “г” ва “ғ” товушлари “нг” ва “нғ” дифтонг (қўшалок) товушлари билан, “ў” ҳарфи “о” ва “а” ҳарфлари билан алмашиш ҳоллари кўп учрайди. Масалан, “вағирла-ванғирла”, “зиғирча-зинғирча”, “ўт-оташ”. Аслини олганда, “тўғри” ва “эгри”, “тўғри” ва “ўғри” тушунчалари ҳар қандай диннинг асосини ташкил қилиб, жуда қадим замонларга бориб тақалади. Ўйлашимча, яҳудий динининг муқаддас китоби арабча “Таврот”, ибронийча “Тўра, Тора” ҳам асли “тўғри (тўри, туври, туйри)” сўзидан келиб чиққан. Сабаби, бу муқаддас китоб, асосан, тўғрилиқ ҳақида хабар беради. Сирасини олганда, яҳудийлик дини энг қадимий дин ҳисобланган зардуштийлик дини билан уйғун бўлиб, ҳар иккисида ҳам “тўғри” ва “эгри” тушунчалари етакчи ўринни эгаллайди. (Буни қуйида батафсил таҳлил қиламиз). Инглиз тилида “тўғри” сўзи “true [тру]” бўлиб, инглиз парламентида қадимдан иккита қараш – тори (консерватив, ўнг қараш) ва уиг (либерал, сўл қараш) мавжуд бўлиб келган. “Тори” ва “уиг” сўзларининг ҳам ўзақлари “тўғри (тўри)” ва “эгри” бўлиб, маълумки, консерватив қарашли кишилар анъаналарга содиқ қолиш, тўғри келаётган йўлдан оғмаслик тарафдори бўлса, либерал қарашли кишилар ислоҳот ва ўзгартириш, тўғри келаётган йўлдан оғиб, эгри йўлларни синаб кўриш тарафдорлари бўлади. Ҳатто, ўйлашимча, инглизча “God [год]” ва форсча “худо” сўзлари ҳам туркча “тўғри” сўзи билан ўзақдошдир. Чунки “тўғри” сўзини тескарисига ўқисангиз, инглизча “right [райт]” (тўғри, ҳақ, ўнг) сўзи ҳосил бўлади. Бу сўздан эса “Got, God (худо), good (яхши)” сўзлари келиб чиққан. Қолаверса, “right” сўзи “ўнг” деган маънони ҳам англатади. “Сўл” сўзини аксига ўқисангиз эса, инглизча “paralysis [пэре-лисис] паралич, фалаж” сўзидан келиб чиққан “left [лефт] чап” сўзи ҳосил бўлади.

Туркий тилларнинг, хусусан, ўзбек тилининг пайдо бўлиши жуда қадим замонларга, боринги, ибтидий даврга бориб тақалиши келтирилган фикрлардан бир қадар англашилиб турибди. Юқорида биз турк тилининг жаҳондаги энг қадимги тиллардан бири, дея эътироф этилувчи лотин тилига узвий алоқадорлигини кўриб чиқдик. Қуйида ўзбек тилидаги баъзи сўзларнинг туб маъноларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. “Ота” ва “она” сўзларидан кейин, табиийки, “бола”, “ўғил”, “қиз” сўзлари келади. “Бола” сўзи “гўдак, фарзанд, қадимги туркий тилда ҳам шу маънони англатган бу от асли **ба:ла** тарзида талаффуз қилинган”⁶. “Ўғил” сўзи эса “эр жинсидаги фарзанд, қадимги туркий тилдаги “пайдо қил” маъносини англатган **оғ** феълдан **-(у)л** қўшимчаси билан ясалган. Дастлаб “фарзанд” маъносини англатган, кейинчалик маънода торайиш юз бериб, фақат “эр жинсидаги

⁶ Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т.: “Университет”, 2000. 57-бет.

фарзанд”ни англата бошлаган”⁷. Менинг фикримча, “бола” сўзи ҳам, “ўғил” сўзи ҳам асли “боғла” сўзидан келиб чиққан. Маълумки, “ўғил” сўзи “ул”, “ули” тарзида ҳам қўлланади. Ўз навбатида, “ул”, “ула” сўзлари “боғла” сўзига маънодошдир. Сабаби, “бола”нинг, хусусан, “ўғил”нинг бош вазифаси отани онага, аждодни авлодга боғлаш – улашдан иборат. Инглиз тилида ўғил бола “boy [бой]” дейилади, яъни бу сўз “бойла”нинг қисқарган шакли бўлиши мумкин. Бундан ташқари, “боғла” сўзини “боғ бўл, ўзингдан кўпай” тарзида ҳам тушуниш мумкин. Ундан кейин, бола “бешик”ка “бела”нади. “Бела” сўзи “бешикка оёқбоғ, қўлбоғ билан боғлаб ётқиз”⁸. “Бешик” сўзи “чақалоқни белаб ухлатиш учун ясалган, тебратишга мосланган рўзгор буюми, бу от қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, “йўргак” маъносини англатган **бе** отига **–ши** қўшимчаси қўшиб ясалган феълдан **–к** қўшимчаси билан ясалган”⁹. Назаримда, “бела”, “бешик” сўзлари “боғла” сўзидан “боғла-бойла-бейла-бела”, “боғлаш(ик)-белаш(ик)-бешик” тарзида келиб чиққан.

Энди тилларнинг қандай ривожланиши ва қай тарзда ўлик ёхуд халқаро тилга айланиши шартларини таҳлил қилайлик. Авваламбор, диний ва илмий манбаларда кўрсатилишича, қадимда (тахминан эраמידан аввалги учинчи минг йилликда) дунё тўфони бўлган¹⁰. Бу тўфондан фақат санокли одамлар, яъни Нуҳ пайғамбар, унинг уч ўғли Хом, Сом, Ёфас ва уларнинг хотинлари омон қолгани, булардан ҳозирги барча одамлар тарқгани айтилади. Қолаверса, илмий манбаларда бутун башарият уч ирққа (негроид, европоид ва монголоид) ажратилиб кўрсатилади. Бу ирқларнинг айни шундай номланиши шартли, албатта. Диний ва илмий манбаларга таяниб ўзимизча фараз қилишимиз мумкинки, уч ирқ уч ўғилдан тарқаган. Ана шу уч ўғилнинг (илмийлик учун уларнинг исмларини вақтинча Хом, Сом, Ёфас демаймиз) исмларини бизгача етиб келган турли манбалар (халқ оғзаки ижоди, битиклар, ер ости-ер усти қолдиқлари ва ҳоказо)дан излаб кўрайлик.

Юқорида таъкидлаганимиздек, сўз ясаши илк даврда содда бўлган деган фикрга (аксиомага) таяниб, дунёдаги қайси тилларда содда сўзлар сақланиб қолганини тадқиқ қилиб кўрсак айни муддао бўлади. Ўзим ўзбек, рус ва инглиз тилларини чуқур билганим ҳолда, турк, араб, форс-тожик ва бошқа тиллардан ҳам бир қадар хабардорман. Дунёдаги тиллар уч гуруҳга – флектив (рус, инглиз ва ҳоказо), агглютинатив (олтой оиласидаги тиллар ва бошқа), аморфга (хитой, бирма ва бошқа) бўлинади. Флектив тилларда бирдан ортиқ грамматик маъно биргина кўрсаткич орқали ифодаланади. Масалан, “я читаю книгу” гапидаги “читаю” сўзидаги “ю” қўшимчаси майл, замон ва шахс-сон маъноларини ифодалайди. Агглютинатив тилларда ҳар бир грамматик маъно алоҳида қўшимча (аффикс) билан ифодаланади. Масалан, “мен китоб ўқияпман” гапидаги “ўқи+яп+ман” сўзида аффикслар (қўшимчалар) замон ва шахс-сон маъноларини ифодалайди. Аморф тилларда гапда сўзлар бир-бири билан тўғридан-тўғри бирикиб келади. Масалан, хитойчада “мен ҳозир китоб ўқиш/ўқимоқ” гапидаги “ўқиш/ўқимоқ” сўзи умумий бўлиб, гап мазмунига қараб унинг мос маъноси англашилади. (Д.А.Муҳамедова, Д.Шодмоқулова) Негроид ва европоид тиллари, асосан, флектив, монголоид тиллари эса агглютинатив ва аморф эканлигини таъкидлашимиз мумкин. Масалан, туркий тиллар агглютинатив бўлса, хитой тили аморф турга мансуб. Бу уч ирқнинг тиллари орасида негроид ва европоид тилларида икки, уч ё тўрт ҳарфдан иборат ўзак сўзлар кўп эмаслиги, монголоид тилларда эса, бундай ихчам ўзак сўзлар аксарият кўплигини ҳисобга олсак, монголоид тиллари башариятнинг энг бошланғич даврига бориб тақалади, деб хулоса қилиш мумкин.

Энди юқорида айтилган ўша уч ўғил оталари Нуҳ алайҳиссалом билан бирга ягона оила бўлиб яшаганларида уларнинг тиллари умумий бўлган. Ўз шахсий ҳаётларини қуриб алоҳида яшай бошлаганларида ҳам маълум муддат уларнинг тиллари умумий бўлган. Лекин ўн йиллар, асрлар ўтгани сайин аста-секин уларнинг тиллари фарқлана борган. Ҳаттоки, сўз ва гап яшаш қоидалари ҳам ўзгарган, дейиш мумкин. Ана шунда икки ака-ука (негроид ва европоид) флектив усулни, учинчи ўғил (монголоид) агглютинатив усулни танлаган бўлса эҳтимол. Маълумки, кўп тилларда “ада” ва “дада” сўзлари “ота” маъносида бўлиб, ўзбек тилида қариндошлар шунга оҳангдош қилиб айтилади. Масалан, “ата”, “айа”, “ака”, “апа”, “аға”, “ама” ва ҳоказо. Ўхшаш нарсаларни оҳангдош

⁷ Ўша асар. 449-бет.

⁸ Ўша асар. 45-бет.

⁹ Ўша асар. 47-бет.

¹⁰ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. — Т.: “Чўлпон”, 1994. 30-бет.

сўзлар билан номлаш унумли ва қулай-да. Ана шундай уч ҳарф-товушдан иборат ўзак сўзлар монголоид тиллари бўлган ўзбек, хитой, корейс, япон ва бошқа тилларда аксарият кўпчиликини ташкил қилиши маълум.

Европадаги тиллар асосан роман-герман тиллари оилаларига мансуб. Хусусан, инглиз тили герман тиллари оиласига киради. Қадимги инглиз тили замонавий инглиз тилидан кескин фарқ қилиб, олмон тилига жуда яқин бўлган. Назаримда, роман тиллари ҳам, герман тиллари ҳам, туркий тиллар ҳам аввал-бошда бир бўлиб, умумий ёзув – руник ёзувни қўллаган. Ҳозирда Европада 5000 дан ортиқ руник ёзувдаги битиклар топилган. Шулардан 3000 – Швециядан, 500 – Даниядан, 600 – Норвегиядан, 140 – Британия оролларида, 60 – Гренландиядан, 70 – Исландиядан, бир қанчаси – Россия, Латвия, Украина, Германия, Австрия, Франция, Греция, Руминия, Туркия, Нидерландиядан топилган. Айни чоғда, маълумки, Осиёдан топилган Ўрхун-Энасой, Тўньюқуқ, Култегин ва бошқа кўплаб битиклар ҳам руник ёзувда бўлган. Бироқ кейинчалик лотин, ундан сўнг кирилл ёзуви яратилиб, роман-герман ва турк тиллари бир-биридан узоқлаша бошлаган. Шу даражада узоқлашган, балки атайин узоқлаштирилганки, натижада, роман-герман тилларидаги кўпгина сўзлар туркий тиллардаги сўзларни тескарисига ўқиш ва ёзиш орқали ҳосил қилинган. Бу жараённинг сабабларидан бирини қуйидагича тушунтириш мумкин. Маълумки, IX-XII асрлар Шарқ уйғониш даври, IX-XII асрлар Ғарб уйғониш даври сифатида эътироф этилади. Ғарб уйғониш даврида ҳинд, араб, турк, хитой тилларидаги кўпгина асарлар лотин тилига таржима қилинган. Таржима қилинаётган асарларнинг барчаси ўша даврнинг фан тили бўлган араб тилида яратилган, дейиш тўғри эмас. Сабаби, турк тилида, бироқ араб ёзувида битилган асарлар ҳам кўп бўлган. Баъзи таржимонлар айрим сўзларни атайин тескарисига “таржима қилишган”. Масалан, инглиз тилидаги “right” ([райт] тўғри) сўзи “р”, “г” ва “т” ҳарфларидан тузилган. Инглиз тилида “ғ” ҳарфи йўқ бўлгани сабабли, у “gh” орқали ифодаланган.

Туркий ва инглиз тилларининг синтаксиси ва морфологиясидаги ўхшашликларни таҳлил қилсақ, уларнинг бир-бирига қанчалик яқин эканлигига амин бўламиз. Маълумки, феълнинг учта замони мавжуд. Туркий тилда феълнинг ўтган замонини яшаш учун сўзга “-ди”, “-ган” қўшимчалари қўшилса, инглиз тилида “-ид”, “-ан” қўшимчалари қўшилади. Масалан, “play” [плей] ўйнамоқ, ўтган замон: “played” [плейд] ўйнади; “give” [гив] бермоқ, ўтган тугалланган замон: “given” [гивн] берган. Туркий тилда сифат ва равиш яшаш учун “-ли”, “-иш”, “-ғиш”, “-ал”, “-л”, “-ий” қўшимчалари ишлатилса, инглиз тилида ҳам шундай. Масалан, “day” [дей] кун, daily [дейли] кунли(к), ҳар кунги; easy [и’зи] осон, easily [и’зили] осонли; “red” [ред] қизил, blue [блу] кўк, “reddish” [ре’диш] қизғиш, [блу’иш] кўкиш; finish [фи’ниш] тугаш, тугамоқ, final [fa’йнал] тугал, охири; center [се’нтр] марказ, central [се’нтрл] марказий. Туркий тилда “сиз” бўлишсизлик қўшимчаси бўлса, инглиз тилида “-лесс” (худди “ли+сиз” қисқаргандек) қўшимчаси ишлатилади. Масалан, “rain” [пе’йн] оғриқ, “painless” [пе’йнлесс] оғриқсиз. Туркий тилда “-ин”, “-чи” от ясовчи қўшимчалар бўлса, инглиз тилида “-инг”, “-чиан”, “-шиан” худди шундай. Масалан, “dance” [де’нс] ўйнамоқ, рақсга тушмоқ, “dancing” [де’нсинг] ўйин, рақс; music [мю’зик] мусиқа, musician [мюз’ишн] мусиқачи.

Турли манбаларда ёзув эраиздан аввалги XII асрда кашф қилинган дейилади. Баъзи бир манбаларда эса, ундан ҳам аввал кашф қилингани айтилади. Масалан, эраиздан 2 минг йил аввал яшаган шумерларнинг олтимишлик саноқ тизимидаги математик қоидалар ёзиб қолдирган тахтачалари топилган. Бундай ёзма манбалардан қатъи назар, халқ оғзаки ижоди одамзод тўплаган билимларни авлоддан авлодга ўтказишда ҳаммиша энг ишончли ва унумли восита бўлган. Шундай экан, келинг, халқ оғзаки ижодига мурожаат қилиб, ундаги айрим адабий қаҳрамонлар номларини ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга қиёсий таҳлил қилишга уриниб кўрамиз. Маълумки, Хўжа Насриддин Афанди ўзбек халқи ва, умуман, барча туркий халқларнинг энг умрибоқий адабий қаҳрамонларидан бири ҳисобланади. Энг бирламчи исми Афанди. Кейинчалик араблар таъсирида у Насриддин, деб атала бошлангач, Афанди оти ўз-ўзидан сифатга айланган. Худди шундай 1999 йилда Ўзбекистонда 1000 йиллиги кенг нишонланган ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси – “Алпомиш” достони ҳам араблар таъсирида қайта яратилган. Назаримда, диний-ёзма манбаларда келган Нуҳ пайғамбар – иккинчи Одам Атонинг учинчи ўғли Ёфас асли исми “Афа” бўлган. Сабаби Нуҳ пайғамбар ўз ўғлига Одам Атонинг исмига (“Ада”, “Адам”) оҳангдош қилиб исм берган, қолаверса, аввалги икки

ўғлига ҳам “Аха” ва “Аса” деб исм қўйган бўлса керак. Туркий тилдаги “-м” қўшимчаси ўзликни англатиб, “Ахам”, “Асам” ва “Афам” тарзида талаффуз қилина бошланган. “Ахамоний”, “Ассам”, “Афанасий” (шу ўринда рус киноусталари яратган “Афоня” бадий фильмида бош қаҳрамон Афандиларча содда қилиб тасвирлангани бежиз эмас) сўзларининг ўзаклари ҳам юқоридаги уч исмга бориб тақалади. Хитойларнинг Конфуций (Кунфуций) (эрамиздан аввал VI асрда яшаган файласуф) исми ҳам “Кун Афас” сўзларидан тузилган бўлиши мумкин. Шунинг учун хитойлар унинг насиҳатларини худди ота ўғити сифатида қабул қилишади. Шу ўринда, панд-насиҳат, турли маслаҳат ва донишмандликлар “афоризм” дейилиши бежиз эмаслигини ҳам айтиш керак. Афандининг лофчилиги ва латифчилиги ҳам тасодиф эмас, албатта. Хитой кураш санъати “Кунфу”, худди Афанди латифаларидек, яшаш учун, адолат учун кураш усули сифатида талқин қилинади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да¹¹ Афанди сўзи юнон тилидан олинганлиги қайд этилган. Бунга қуйидагича изоҳ бериш мумкин. Ҳинд маърифатпарвари Жавахарлал Неру ўзининг уч оламшумул асаридан бирида ёзишчи¹², қадимда Юнонистон ва Ҳиндистонга шимолдан орийлар бостириб келишган. Натижада, Юнонистонда Афина, Спарта ва бошқа машҳур шаҳарлар вужудга келган. Ҳиндистонда эса орийлар санскрит тилини; Ведалар, Упанишадлар, “Рамаяна” ва “Маҳобҳорат” асарларини яратганлар¹³. АҚШда 2000 йилда чоп этилган йилномада¹⁴ шу фикрлар яна бир қарра тасдиқланиб, “Милоддан аввалги 1500 йилларда Ҳиндистонни шимолий-ғарбдан келган орийлар истило қилишади, улар бу юртга санскрит тили ва ҳинду динига туртки бўлган ведик динини олиб киришади”, деб ёзилган. Тарихдан маълумки, милоддан аввал 1500 йилда буюк Хун империяси вужудга келган ва у бутун Ғарб билан Шарқда ҳукмронлик қилган. Хунларнинг туркий бўлганлиги турли манбаларда қайд қилинган.

Яна шу нарса ҳам маълумки, оташпарастлик-зардуштийлик (зороастризм, юнон тилида “астрон” сўзи “юлдуз” дегани) дини ҳам эрамиздан аввалги XIV-XII асрларда пайдо (ёки мавжуд) бўлгани расмий манбаларда қайд қилинган. Эътибор беринг: эрамиздан аввалги XIV асрда бутун Ғарбу Шарқда буюк Хун империяси ҳукмронлик қилган. XIII асрда Мусо алайҳиссалом ўз халқини Фиръавн зулмидан озодликка олиб чиққан... Зардуштийлик дини ҳақида фундаментал тадқиқотлар муаллифи инглиз Мэри Бойс унинг бундан 3500 йиллар илгари Осиё чўлларида пайдо бўлгани, бошқа динларнинг шаклланиши ва ривожланишига кучли таъсир кўрсатгани, чунки ўз табиатига кўра ғоят олижаноб, инсонпарвар дин эканлигини таъкидлайди. Ҳозирда олимлар зардуштийлик динини ҳам самовий динлар қаторига қўшиб, уни монотеистик, яъни яккахудоликка асосланган дин сифатида эътироф этмоқдалар. Бироқ ҳозирга қадар бу диннинг муқаддас китоби ҳисобланган “Авесто” қайси тилда ёзилгани номаълум бўлиб, тарихий маълумотларга қараганда, эрамиздан аввалги VII-VI асрларда у форс тилига ўгирилгани, эрамизнинг XI асрига келиб эса, у эски форс тилидан янги форс тилига ўгирилгани айтилади. Назаримда, худди ислом дини пайдо бўлганида форслар шиа мазҳабига асос солганидек, зардуштийлик дини яратилганида форслар ўзларининг дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда уни ўзларига мослаштирган. “Авесто” сўзи қадимий маздапарастларнинг ўзигагина мансуб бўлиб, “а” артикули ва “виста” феълидан иборат. “Виста” сўзининг ўзаги “вид”, “ванд” бўлиб, маъноси “танимоқ”, “билмоқ”, “топилмоқ”, “кўринмоқ” кабилар. Ҳиндларнинг энг қадимий “Видо” (Веда) китобининг номи билан илдизи бир. Шу маънода “Авесто”ни “Огоҳнома” ё “Донишнома” маъносида тушуниш мумкин. Эҳтимол, зардуштийлик динининг муқаддас китоби ҳисобланган “Авесто” ҳам асли “Афасота”, “Афасато” деб номлангандир. Турли тарихий манбаларда Ёфас алайҳиссаломнинг пайғамбар бўлгани эътироф этилган¹⁵. “Авесто”да эзгулик ва ёвузлик, тўғрилиқ ва эгрилик ҳақида, одам ва олам тарихи, табиат ва жамият тузилиши ҳақида маълумотлар берилган. Китобда эзгулик ва ёвузлик тимсоллари авеста тилида “Ормузд” ва “Ангра Майно”, паҳлавий тилида “Ахура Мазда” ва “Ахриман” шаклида қайд қилинган. Ўйлашимча,

¹¹ Джавахирлал Неру. Взгляд на всемирную историю: — М.: "Прогресс", 1989. С. 52-53.

¹² Уша асар. 61-62-бетлар.

¹³ Time Almanac 2000 with Information Please. Boston. USA.: 2000. P.: 232-233.

¹⁴ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. — Т.: “Чўлпон”, 1994. 34-35-бетлар.

¹⁵ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. — Т.: “Чўлпон”, 1994. 34-35-бетлар.

авеста тилидагиси “Тангри (тўғри)” ва “Ангри (эгри)” маъносида, паҳлавий тилидагиси “Ах (Ох) ур, маза” ва “Ах (Ох) ур, ёмон” сўзларидан тузилган. Оташпарастлик динига кўра одамлар ўт-оловга сиғинишади, дея таъкидланади. Буни шундай тушуниш мумкин. Юқорида айтганимиздек, “Тангри” сўзи “танғири”, яъни “танғувчи, ўровчи, чулғаб олувчи” маъносида ишлатилади. Қуёш, осмон ана шу сифатга эга бўлгани учун қадимда туркий халқлар ва хитой халқи офтобни, кунни алоҳида қадрлашган. Шунинг учун “кун” сўзи “Тангри каби азиз ва мукаррам” деган маънода ишлатилган. Туркий тилда “кўкай” деган сўз одамнинг руҳини англатади. Худди осмон кўк дейилгани каби, одам кўкрагидаги руҳ, қалб, кўнгил қадим туркий тилимизда “кўкай” деб аталган. Бугун ҳам тилимизда қўлланувчи “Кўкайдан урди” деган ибора “юрагидан урди”, “яхши кўриб қолди” деган маънони англатади. Ўзбек тилидаги “кўнгил” сўзи, баъзиларнинг фикрича, икки сўздан (кўн+гил) ясалган. Яъни Тангри Таоло одамни гилдан яратгач, ўз руҳини гилга киришга ундайди, “гилга киришга кўн”, яъни “кўнгил” дейди, буни жозибали куй ёрдамида амалга оширади. Менинг ўйлашимча, кўнгил аввал-бошда “кунгил”, яъни “гилдаги кун”, “гил ичидаги зиё, ёруғлик, нур” маъносида қўлланган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмасдир.

Маълумки, Ёфас исми юнон ва латин тилларида “Яфет, Яфит” дея талаффуз қилинади. Эрамизнинг IV-V асрларида, яъни буюк Турк ҳоқонлиги ташкил топишидан бир муддат аввал Марказий Осиёда кудратли эфталитлар давлати ҳукмронлик қилган. Бу давлат ҳатто Хитойга ҳарбий юришлар уюштирган. “Эфталит” сўзи “Яфет эли” деган маънога эга бўлиши мумкин. Бундан ташқари, “Италия” сўзи ҳам айни шу ўзакка қурилиб, аввал-бошда “Яф+итэли” бўлгандир, балки. Шунинг учун ҳам тарихда насроний динининг маркази бўлган Италия, қадимий Рим империяси Ёфас авлодлари ва туркий халқлар билан чамбарчас боғлиқ.

Турк халқининг ҳинд халқи ва Европа халқлари билан ўзаро алоқалари Нух пайғамбар даврига бориб тақалиши табиий. Бунга яна куйидаги далилларни ҳам келтиришимиз. Ҳиндлар бирор кишига ҳурмат билан мурожаат қилганда “пандит”, поляклар “пан” дейди. Бу “афанди” сўзига мос, айни сўзнинг бироз ўзгарган шаклигина. Маълумки, “п” ва “ф” ҳарфлари ўзаро алмашинувчи ҳисобланади. Масалан, форс тилидаги “пандар”, “пари” сўзлари инглиз тилидаги “father [фа’эзер]”, “fary [фе’йри]” сўзларига мос келади. Қолаверса, баъзида “афанди” сўзи тилимизда “апанди” дея талаффуз қилинишини яхши биламиз. Форс-тожик тилидан олинган “панд” сўзи “ўғит, насиҳат” маъносини билдиради¹⁶, яъни “афанди-пандитнинг сўзи, ўғити” демакдир. Бундан ташқари, маълумки, Шарқда ота сўзи исмдан сўнг айтилади, масалан, “Олма ота”, “Чўлпон ота”, “Одам Ота” ва ҳоказо. Ғарбда эса, аксинча, масалан, “ота Горацио”, “ота Филипп”, “Эдисон (Ада+сан, яъни Ота+ули) ва ҳоказо. Фаразимча, афсонавий “Эдип” (Шоҳ Эдип) сўзи “Ада+Апас”, яъни, “Ада+Ёфас” сўзидан келиб чиққан...

Маълумки, турк, хусусан ўзбек тилидаги феълларнинг аксарияти 2-3 товуш (ҳарф) дан иборат. Масалан, “ос, эс, ўс”, “оз, эз, ўз”, “ил, ол, юл, ўл”, “от, ют, ўт”, “теш, тош, туш”, “сот, сит, сўт”, “қир, қор, қур, қўр”, “қич, қоч, қуч” ва ҳоказо. Тўрт ва ундан ортиқ товуш (ҳарф)дан иборат феълларнинг аксарияти 2-3 ҳарфли феъллардан ясалган. Масалан, “йирт – йир”, “керт – кер”, “кўник – кўн”, “сина – син”, “сурка – сур”, “сўра – сўр”, “узай, узат, узан – уз”, “чайқа, чайна – чай”, “қизар, қизған – қиз”, “қирқ, қиртишла, қирчи – қир”, “қисқар, қиста – қис” ва ҳоказо. Энди ҳисоблайлик. Ўзбек тилининг латин алифбосида жами 29 ҳарф бўлиб, икки ҳарфдан жами 400 га яқин сўз ҳосил қилиш мумкин. Шулардан ҳозирда атиги 100 га яқини, яъни 25 фоизи амалда фаол қўлланади. Худди шундай, уч ҳарфдан жами 4000 га яқин сўз ҳосил қилиш мумкин. Шулардан ҳозирда атиги 600 га яқини, яъни 15 фоизи амалда фаол қўлланади. Демокчимизки, янги ўзак сўзлар яратиш орқали (бунда қадим туркий тилдаги ўзак сўзларни тиклаш ҳам назарда тутилади) ҳам тилнинг бойишига, ҳам тилни чет тилларидан кириб келаётган сўзлардан муҳофаза қилишга эришамиз. Масалан, “чат”, “чет”, “чит”, “чот”, “чўт” сўзлари фаол қўлланилади, худди шундай, “чут” сўзига ҳам бирор маъно юкласа бўлади.

Хуллас, ҳар бир инсон ўзлигини, ўтмишини, ҳаётдан мақсадини доимо англаши, ёдида тутиши керак. Бунда, табиийки, инсон онги ва ақлининг, хусусан, она тили ва адабиётнинг ўрни беқиёс. Зеро она тили ва адабиёт инсоният маънавиятининг кўзгуси

¹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. М.: “Русский язык”, 1981. 570-бет.

ва уни шакллантирувчи восита бўлиб хизмат қилади. Худди жамиятда ҳар бир оиланинг равнақи ота ва онага боғлиқ бўлганидек, инсоният онгининг равнақи ҳам она тили ва адабиётга боғлиқ. Шундай экан, барчага тилни бузғувчилар, айирувчилар, йўқотувчилардан эмас, балки, аксинча, уни сақловчилар, бойитувчилар, уюштирувчилардан бўлишни тилаймиз.

ТАҲРИРИЯТДАН

Фаррух Атаев – математик. Лекин тил ва адабиёт масалаларига қизиқади. Бадий адабиёт таржимаси билан шуғулланади. Шекспирнинг “Макбет”, “Қирол Лир”, “Юлий Цезарь”, “Венециялик савдогар”, “Жанжалкашнинг тийилиши”, “Бўрон” драмаларини инглиз тилидан ўзбек тилига, ёзувчи Отаулининг “Туркистон ҳақида афсона” асарини ўзбекчадан инглизчага таржима қилган. Бу – илмий-ижодий ишларнинг барчаси унинг учун кўнгили иши: шундан завқланади, қалби ҳузур қилади...

Яқинда Фаррух Атаев таҳририятимизга каттагина бир мақола билан кириб келди. Унинг бир қисми адабиёт, яна бир қисми тил ҳақида. Унда дунё тилларининг пайдо бўлиш омиллари, уларнинг муштарак жиҳатлари, бир қатор туркий сўзларнинг бошқа тиллардаги сўзларга асос бўлгани ҳақидаги мулоҳазалар илгари сурилган. Мақолада сўзларнинг этимологияси билан боғлиқ баҳслашадиган ўринлар анчагина. Шу боис ҳам, таҳририят мутахассисларга мурожаат қилди. Профессор Қозоқбой Маҳмудов Фаррух Атаев “ҳавас ва интилиш”ларини қўллаб-қувватлади ва мақолани нашрга тавсия қилди. Профессор Боқижон Тўхлиев эса унга муносабатини таҳририят электрон почтаси орқали жўнатди: “Фаррух Атаевнинг мақоласи билан танишиб чиқдим. Мақолада янги ва яхши фикрлар анча. У журъатли таклифлари билан эътиборли. Фақат муаллифнинг филология соҳасидаги профессионал билимларининг етарли эмаслиги кўриниб қолган.

Мақолани жиддий тарзда таҳрир қилиб, қисқартирган ҳолда чоп этишни ўйлаб кўриш мумкин”.

Ниҳоят, таҳририят бироз “ўйлаб кўриш”лардан кейин ушбу мақолани қисқартирган ҳолда чоп этишга жазм этди. Лекин, бу дегани, Фаррух Атаевнинг кузатувларига тўла қўшилиш мумкин, дегани эмас. Мақолада баҳсталаб ўринлар кўп. Биз айнан шунинг учун ҳам уни эълон қиляпмиз. Мақсад – журналхонларимизни мунозарага чорлаш. Ҳақиқат эса баҳсу мунозараларда қарор топади.

Дурдона

ҚУТАДҒУ БИЛИГ (САОДАТГА ЭЛТУВЧИ БИЛИМ)

Парча

*Билимни буюк бил, заковатни йўл,
Улугдир икковин тута билган қўл.*

*Сўз дедим, исботи шундай келди мос,
Мендан эшит уни, қулогинга ос:*

*Заковат кўрган ер, бўлур улугвор,
Билим кимда бўлса, буюклиги бор.*

*Доно билур, идрок этади оқил,
Билимли, оқилнинг муроди ҳосил.*

*Билим маъносин бил, яхши билим ол,
Билимни бил мушкул ерингда қурол.*

*Билимсизнинг бари дардлик бўлади,
Дардин эмламаган киши ўлади.*

*Дардинга даво қил, келгил, эй нодон,
Билимсиз – хор, доно – бахтлидир, инон.*

*Билимдир бурундук, гар тутса одам,
Тилакка етказар, этар муҳтарам.*

*Закийга каттадир законинг нафи,
Билимдан ортажаск яна шарафи.*

**Юсуф
Хос Ҳожиб**

“Қутадғу билиг” (Саодатга элтувчи билим) номли туркий тилда ёзилган ilk йирик ҳажмли адабий-маърифий асар яратган шоир, давлат арбоби, донишманд адибдир. У Боласоғун шаҳрида тахминан XI асрнинг 20-йилларида туғилган. Юсуф Хос Ҳожиб замонасининг энг муҳим фанлари: тарих, бадиий адабиёт, астрономия, геометрия, математика, тиббиёт, география ҳамда форс, араб тилларини чуқур ўрганган. Вафот этган йили номаълум.

ТАҲРИРИЯТДАН

Фазлиддин Равшанов Самарқанд Давлат университетининг ўзбек филологияси факультетини тугатган. Талабалик йилларидан мумтоз адабиётимизга, хусусан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига меҳри тушган. Қаямжон Каримов нашрга тайёрлаган ушбу асарнинг ҳар бир байти устида фикр юритган, уларни маъно-маъзини қақиш, ҳикматини туйишдан завқ олган.

90-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб Фазлиддин Равшанов Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида фаолият кўрсатган. 1999 йили докторантурага кириб, профессор Нажмиддин Комилов раҳбарлигида “Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари” мавзусида илмий иш бошлаган. Иш-

*Уқув бирла қилур бор иш-амалин,
Билимдан бил, беқлар бахтин, камолин.*

*Заковат, билимнинг таржимони – тил,
Эрни улугловчи равон тил деб бил.*

*Тил ила эр улуг, бўлур бахтиёр,
Тил ила беқадр, гамга гирифтор.*

*Тил арслондир, боқ эшикда ётар,
Маккору ваҳшийдир, бошинг йўқотар.*

*Тилдан озор топган, не дейди, эшит,
Бу сўзга амал қил, ўзингга эш эт:*

*Тил етказар менга жуда кўп алам,
Бошим кетмай, унга берайин барҳам.*

*Сўзингни тузатгил, бошинг кетмасин,
Тилинг тий, тишингга қулфат етмасин.*

*Эсонлик тиласанг, ўзингга ўзинг,
Тилингдан чиқарма яроқсиз сўзинг.*

*Билиб, сўзланса сўз, зако саналар,
Сўздан йўқотар бош нодон таналар.*

*Киши сўз-ла ўсди, бўлди шоҳ-малик,
Кўп сўз – изза, қадни эгар ерчалик.*

*Гандон тилни дерлар, эзма-сўзамол,
Камгап бўлса, яна, дейдилар, гунг-лол.*

*Ҳолат бўлса шундай, ўртача йўл тут,
Ўртача йўриқда баракаю қут.*

*Тилга ҳушёр бўлсанг, бошингдир омон,
Яшарсан, сўзласанг қисқа, кўп замон.*

*Тилнинг нафи талай, шошмасанг бироз,
Гоҳо сўжилар тил, гоҳ топар эъзоз.*

нинг асосий манбаларидан бири “Қудатғу билиг” бўлган. 2007 йилда ушбу илмий изланишларнинг натижаси ўлароқ юзага келган монографияси – “Миллий раҳбаршунослик: тарих ва тажриба” (– Т.: “Академия”, 2007) чоп этилган.

Фазлиддин Равшановнинг “Қутадғу билиг”га бўлган муҳаббати шу билангина чекланиб қолмади. Олим ушбу қомусий асарни, бугунги ўқувчининг маънавий мулкига айлантириш ниятида, замонавий ўзбек тилига мувофиқлаштирди. Бу – машаққатли меҳнат, айна пайтда, шарафли хизмат ҳам. Шу боис, биз ушбу асардан маълум бир парчани муҳтарам журналхонларимизга илдиндик.

*Икки нарса билан қаримас киши,
Бири – эзгу сўзи, бири – қилмиши.*

*Кишидан кишига қолари сўздир,
Мерос сўзни тутсанг, нафи юз-юздир.*

*Эй оқил, қош тугма, букун куйманиб,
Ўзим узрим айтсам, турма ийманиб.*

*Тилак сўз эди, эй билагон, оқил,
Авлодларга қилсам, дегандим, нақл.*

*Идрок ўнг келди, кўр, ишончим айтар,
Хато сўз ҳамиша зарар-ла қайтар.*

*Сени сўзлар мудом эл тили ёмон,
Ҳасадчилар бермас этингга омон.*

*Қарасам, ғам-алам кўп энгил тортди,
Виждоним, айт, деб, сўз тилимга ортди.*

*Не демакка ҳамки, бўлса у қодир,
Сўзим айтай сенга, эй мард, баҳодир.*

*Янглишмас киши ким, айтиб бер менга,
Янглишар туман минг, айтайин сенга.*

*Билимсиз кўп эди, заковатли кам,
Уқувсиз беқадр, доно муҳтарам.*

*Шундан, донишмандга ёв бўлди нодон,
Билимлига қилди адоват ёмон.*

*Кишидан кишининг талай фарқи бор,
Бу фарқни билим этади ошкор.*

*Донога сўзладим, мен ушбу сўзим,
Нодон тилин англай олмасман ўзим.*

*Билимсиз-ла, йўқдир, сўзим ҳеч менинг,
Хизматингда бўлай, эй оқил, сенинг.*

*Барча эзгуликлар билим туфайли,
Билим сабаб бўлди, кўкка йўл хайли.*

*Ҳар не десанг, сўзинг, билим-ла, сўйла,
Кўпнинг билимини буюк, деб, ўйла.*

*Сўз бўз ерга кўм-кўк осмондан инди,
Сўз-ла, инсон қадр тахтига минди.*

*Киши кўнгли денгиз каби бепоён,
Билим-инжу денгиз тубида, аён.*

*Чиқармаса инжу денгиздан киши,
Инжуми, сой тоши, бефойда иши.*

*Билимли, билимин тилга ёр этмас,
Йиллаб ётсин ҳамки, у ҳеч ёритмас.*

*Уқув, билим жуда эзгу нарса, соз,
Етсанг ишлат, кўкка айлагил парвоз...*

*...Нима дер, эшитгил, билимли одам,
Етук ёш, синаган дунё муқаддам:*

*Билимсизга тўрдан ўрин бўлса, боқ,
Пойгак тўр саналар, тўр эса қиргоқ.*

*Агар доно олса пойгакдан бир жой,
У пойгак топади тўрдан зўр чирой.*

*Билимга эрур бу эҳтиром бари,
Фарқсиз: пойгакми, тўр дунё жойлари.*

*Кўргин, икки турли асл инсон бор,
Ё донишманд, ё бек – етакчи, сардор.*

*Сен қайси бирисан, менга очиқ айт,
Иккидан бири бўл, учинчидан қайт.*

*Тиз олди-бердиси элни тузатар,
Қалам иши ёруғ йўлга узатар.*

*Улардан келмоқда бор эзгу тузук,
Бу мерос, билганлар бўлишар бузрук.*

*Марҳумлардан қолган ёдгор – сўздир ул,
Панд насиҳат тутгин, нафи жуда мўл.*

*Билимсизлик аниқ, ожизликка тенг,
Эй нодон, зулматни билим билан енг.*

**Қадимги туркийдан замонавий
ўзбек тилига уйғунлаштирувчи
Фазлиддин РАВШАНОВ**

Жаҳон адабиёти таҳлил кўзгусида

ТУРК ҲИКОЯЧИЛИГИНИНГ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Маълумки, турк ҳикоячилиги XIX асрнинг 70-йилларида вужудга келган бўлиб, бу жанрнинг дастлабки намуналари Аҳмад Митҳат, Эмин Ниҳат, Сами Пошозода Сезаи, Набизода Нозим, Режаизода Маҳмуд Экремлар ижодида кузатилади. Изланишлар жараёнида ушбу жанрнинг келиб чиқиши, шунингдек, ўша даврда ҳикоя ва роман жанри сифатида эътироф этилган асарлар ўртасидаги асосий тафовутни белгилаш муҳим аҳамиятга эга.

Турк ҳикоячилигини даврлаштириш масаласи турк олимлари томонидан турли йўналишларда ўрганилган. Шу жиҳатдан қараганда, турк ҳикоячилиги босиб ўтган йўлни шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиб ўрганиш мумкин:

- 1) изланишлар даври (1870-1891);
- 2) кашф этилиш даври (1891-1911);
- 3) ривожланиш даври (1911-1928);
- 4) 1928-1940 йиллар оралиғидаги давр;
- 5) 1940-1960 йиллар оралиғидаги давр;
- 6) 1960-1980 йиллар оралиғидаги давр;
- 7) 1980-2000 йиллар оралиғидаги давр.

1870-1891 йиллар ҳикоячилигига синчиклаб назар соладиган бўлсак, бу давр ҳикоялари адабий таъсирлар асосида шакллана бошлангани сезилади. Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдоналари ҳисобланган: “Минг бир кеча”, “Карам билан Асли”, “Дада Қўрқут” битиклари, шунингдек, ёзма адабиётнинг нодир намуналари: Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари, Шайх Ғолибнинг “Ҳусни ишқ”, Оҳийнинг “Ҳусни дил”, Шарқ анъанавий дostonчилигидаги “Лайли ва Мажнун” дostonлари турк ҳикоячилигининг вужудга келишида муҳим манба бўлиб хизмат қилган. Бу йиллар “ҳикоя” жанрининг пайдо бўлиш даври ҳисоблансада, турк адабиётида энг катта муаммо жанрларнинг қандай номланиши масаласи эди. Ёзувчилар бу даврда Ғарбга тақлид қилиб роман жанрини анъанавий ҳикоядан ажратишга қийналишарди. Шу сабабли роман жанри бу давр ёзувчилари томонидан “ҳикоя” атамаси билан қарши олинди. Бу давр ҳикоялари романтик йўналишда ёзилган бўлиб, жанрнинг дастлабки намуналари: Аҳмад Митҳат афанди, Эвангелиос Мисалидис, Эмин Ниҳат, Меҳмет Желал, Монастирли Рифъат, Набизода Нозим, Режаизода

**Поширажон
КЕНЖАЕВА**

*1980 йилда тузилган.
ТошДУнинг филология
факультетини тамом-
лаган. Филология фан-
лари номзоди. “Жинлар
орасида қолган қиз”,
“Қутилмаган меҳмон”
каби турк тилидан
таржималари чоп
этилган. Қатор илмий-
адабий мақолалар
муаллифи.*

Маҳмуд Экремлар томонидан яратилган. Ҳикоялар кўпроқ ишқ, ошиқ ва маъшук, хижрон, изтироб мавзуларида бўлиб, улар комик ва драматик тарзда баён этилган.

1891-1911 йиллар турк адабиётида кичик ҳикояларнинг ёзлиши нуқтаи назардан ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан сермахсул йиллар ҳисобланади. Илгари турк адабиётида ёзилган роман ва ҳикоялар борасидаги муаммолар ҳам айнан шу даврга келиб ўз ечимини топа бошлади. Бунда турк ёзувчилари Фарб адабиётидан қилинган таржима асарлар воситасида жанрларни бир-биридан фарқлай олиш тушунчасига эга бўлишди. Мопассан, Алфонс Даудет, Эмиль Золя сингари француз адаблари ҳикояларининг туркчага таржима қилиниши, турк ҳикоянависларига француз ҳикоячилиги билан танишишга яқиндан ёрдам берди. Турк заминининг бир учи Европага, иккинчи учи Осиёга бориб тақалганлиги сабабли бу мамлакатни ҳар икки қитъанинг адабий шамоллари четлаб ўтмаган. Ўша йилларда француз адабиётида катта воқеа бўлган ва Европанинг бошқа мамлакатларидаги китобхонлар томонидан ҳам севиб ўқилган Мопассан ҳикоялари Туркиянинг сарҳадларини ҳам кесиб ўтади. Адабиёт оламида қалам тебрата бошлаган ёки бадиий ижодга майл қўйган турк ёшлари Мопассан ҳикоялари таъсирида ижод қила бошлайдилар. Ва турк адабиётида секин-аста реалистик ҳикоя жанри юзага келиб, турк китобхонларининг эътиборини ва меҳр-муҳаббатини қозонади. Дарҳақиқат, бу даврда турк реалистик ҳикояларининг дастлабки намуналари яратилди. Шу билан бирга, турк адабиётида “Сарвати Фунун” (1896-1901) ва “Фежри Оти” (1909-1912) каби адабий оқимлар пайдо бўлди. Бу давр ёзувчиларининг реализм ва натурализм йўналишларидан хабардорлиги турк ҳикоячилигини янада тараққий эттирди ва турк реалистик ҳикоячилигининг хусусиятлари намоён бўла бошлади. Кичик ҳажмли ҳикоялар ҳам шу даврда ёзилди. Олдинги давр ёзувчилари билан бир қаторда янги ҳикоянавислар адабий майдонга кириб келди. Бу давр Сами Пошозода Сезаи, Холид Зиё, Вежиҳий, Ҳусайн Жоҳид, Савфети Зиё, Жемил Сулаймон, Меҳмет Рауф, Абубақр Нозим сингари истеъдодли ёзувчиларни етиштирди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Холид Зиё ҳикоялари туфайли анъанавий ҳикоячиликда янгиликлар кўрина бошлади. Ҳикоялар асосан инсон ички оламига қаратилди.

1911-1928 йиллар оралиғида ёзилган ҳикояларнинг аксарияти курилиш жиҳатдан Мопассан услубидаги хусусиятларни намоён этади. Шунингдек, ўша даврларда ҳикоялар ёза бошлаган Мамдуҳ Шавкат Эсендал ёшлигидан рус адабиётига катта қизиқиш билан қарайди ва Чехов ҳикояларини севиб ўқийди, улар унга илҳом бағишлайди. Бу ҳақда адиб мактубларининг бирида шундай маълумот беради: “Охири пайтларда Чехов ҳикояларини қўлдан қўймадим, тинимсиз равишда Чеховни ўқирдим. Жуда катта бадиий маҳорат соҳиби бўлмасам-да, сенга кичик-кичик ҳикояларидан таржима қилиб берсам, қанийди. Сени ишонтириб айтаманки, Чеховнинг майда-майда асарлари, жуда катта ҳикоялардан, пьесалардан кўра юксак савияда ёзилган”. Миллий адабиёт даври (1911-1923)да ва Жумҳуриятнинг дастлабки йилларида ёзувчиларнинг ҳикоя жанрига эътибори олдинги даврлардан биров фарқ қилади. Траблусгарб ва Болқон урушлари мобайнида алангаланган миллатпарварлик руҳи мазкур давр ҳикоячилигининг етакчи хусусияти ҳисобланади. Аҳмад Ҳикмат, Холид Зиё, Мамдуҳ Шавкат Эсендал, Холида Адиб, Ҳусайн Раҳми, Умар Сайфиддин, Рафиқ Холид Қорай, Решат Нури, Ёқуб Қодри сингари ҳикоянавислар ўша даврнинг энг сара ҳикояларини яратишган. Миллатпарварлик оқими ва турли урушлар натижасида юзага келган муаммолар сабабли ҳикояларда ижтимоий мавзуларга кенг эътибор қаратила бошланди. Бу давр адабий маҳсули, асосан ғоявийликдир. Ватан озодлиги учун бўлган курашлар ва жумҳуриятнинг ташкил топиши ҳикояларнинг янада сиёсийлашувига сабаб бўлади.

1928-1940 йиллар орасидаги ҳикоянавислар ижодида аста-секин мушоҳадага асосланган муносабат шаклланиши кўзга ташланади. Бу давр ёзувчилари қарашларида санъатнинг жамиятда ўз вазифаси бўлиши кераклиги тушунчасининг ҳукмронлиги эътиборга сазовор. Ҳикоячиликда, бир томондан, классик услубда ёзиш

шаклланиб борди, иккинчи томондан, Саид Фоиқ ҳикояларида бошланган кириш, асосий қисм, хотимаси бўлмаган руҳий кечинма акс этган реалистик ҳикояларнинг кенг ёйила бошлаши мазкур жанрда юзага келган ўзгаришларнинг илк қадами сифатида баҳоланади. Бу давр ҳикояларида воқеликка реалистик муносабат устун бўлгани учун ҳам романтикага йўғрилган мавзуларга аҳамият берилмади. Бу давр турк реалистик ҳикоячилигига катта ҳисса қўшган адиблар Мамдуҳ Шавкат Эсендал ва Умар Сайфиддиндир.

1940-1960 йилларда турк адабиётида жонланиш ва бурилиш кузатилади. Хусусан, ҳикоя жанри ва шеърятда янги изланишлар, газета ва журналларда баҳс-мунозаралар асосида кун тартибига чиққан янги ланиш ҳолатлари эътиборга моликдир. Анъанага айланган ва классик асарларга жавоб тариқасида реалистик йўналишдаги ҳикоялар ёзила бошланди. Бу ҳикоя жанрининг ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан тамоман янги ланишдан далолат беради. Бу давр ёзувчилари асарларида шахснинг мураккаб ички олами, инсон руҳий ҳолатларини акс эттиришга қаратилган мавзуларга эътибор кучая бошлади. Умуман олганда, инсонлар ўртасидаги тушунмовчилик, руҳий изтироб ва кечинмалар янгиликни тарғиб қилувчи ҳикоянавислар асарларида бош мақсадга олиб чиқилгани кўзга ташланади. Ўша йилларда Альбер Камю, Жан-Поль Сартрнинг китоблари нашр этилди. Самуэл Беккет, Уильям Фолкнер ва Франц Кафка асарлари янгидан туркчага таржима қилина бошланди. Шу билан бирга Достоевский ижоди ҳам бу авлод ҳикоянавислари учун аҳамиятли илҳом манбаи бўлиб хизмат қилди.

Иккинчи жаҳон уруши юзага келтирган сиёсий танглик зиёлиларга ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қўймади. Бу давр ҳикояларида жамиятнинг турли қатлам вакиллари бошидан кечирган кечинмалар, ҳаёт олами, ички қарама-қаршиликлар, қийноқлару изтироблар қаламга олинди. Шу билан бир қаторда, мавзулар хилма-хиллиги ортиб боргани кузатилади. Хусусан, Сабоҳат Алининг “Овоз” ҳикоясидаги воқеалар асосан қишлоқ одамлари ҳаётидан олинган лавҳалар асосига қурилган. Ҳикоя қаҳрамони оддий қишлоқ йигити. Биз Али тимсолида оддий халқ боласининг саводсизлигини, шу билан бирга, маданиятдан йироқда яшаётган истеъдод эгасини кўраимиз. Алининг мусиқага иштиёқи баланд, овози ҳам ёқимли ва ширали, лекин у шаҳарга келиб, чолғу асбобларини кўриб ҳаяжонланиши, ҳайратланиши унинг мусиқа илмидан сабоқ олмаганини кўрсатади. Ёзувчи Али образи орқали ўша пайтда қишлоқ болаларининг ўқишга, савод чиқаришга имконият яратиб берилмаганини, шу боис ҳам ёш истеъдодларнинг исиз дунёдан ўтишини таъкидламоқчи бўлади.

Даврнинг фаол ҳикоянавислари сирасига Сабоҳаддин Али, Саид Фоиқ, Решад Энис, Умран Назиф Йигитен, Ҳаликарнас Балиқчиси, Аҳмад Ҳамди Танпинар, Камол Билбашар, Ўрхон Камол, Самим Кўжағўз, Жевдет Қудрат, Камол Тохир, Яшар Камол, Азиз Несин, Демир Ўзлу, Демирташ Жайхун, Эрдал Ўз, Фақир Бойқурт, Ферид Эдгу, Ҳалдун Танер, Илхан Тарус, Наим Тирали, Нежати Жумали, Назиха Мерич, Уқтой Акбал, Ўрхон Дуру, Сабоҳаддин Қудрат Аксал, Самед Оғаўғли, Таҳсин Южел, Тарик Буғро, Тарик Дурсун, Вусъат Бенер, Юсуф Отилганларни киритишимиз мумкин.

1960-1980 йиллар оралиғидаги давр эса ҳикоячиликда мавзулар кўламининг кенглиги, тасвирнинг бўёқдорлиги билан ажралиб туради. Рамзий образлар ҳикоялар мазмунини, фалсафасини очишга қаратилади. Янги мавзулар, янги қаҳрамонлар кузатилади. Ҳикоя жанрининг мазмун ва шакл жиҳатдан янги қирралари намоён бўла бошлади. Билге Карасу ҳикоя тилининг бўёқдорлиги ва бадиийлигини бошлаб берган ҳикоянависдир, Селим Илери эса давр манзараларини кундалик ҳаёт тарзи асосида анъанавийликдан узилмаган ҳолда ҳикоя руҳини ҳассос тил билан бойитди.

Оламини, ҳаётни ҳикоянавис нуқтаи назари билан мушоҳада қилаолган мушоҳадагўй ёзувчи Мустафо Қутлудир. Мустафо Қутлу ўтган асрнинг 80-90 йиллар турк ҳикоячилигида ўзига хос ёзувчилардан бири ҳисобланади. У асарларида, асосан, рамзий воситалардан, ифодалардан самарали фойдаланади. Оддий рам-

зий восита орқали қахрамонлар оламига кириб боради ва ҳикоя моҳиятини очишга муваффақ бўлади. Ёзувчи ҳикоя мавзусини ҳам рамзлар орқали баён этишга ҳаракат қилади. Масалан, унинг “Эшик” ҳикоясини эсга олайлик. Ҳикоянинг “Эшик” деб номланиши бежизга эмас, чунки эшик ортида “турли ўйинлар, ҳийла-найранглар” бор, демоқчи ёзувчи. Рамзий маънода ҳар бир инсон мақсадига эришадиган бир пайтда, орзулари поймол бўлган ҳолатни эслатади.

Бу даврнинг Ойхон Бўзфират, Фирузан, Томрис Уяр, Севинч Чўкум, Селчуқ Баран, Адолат Оғаўғли, Назли Эрай, Пинар Кур, Тезер Ўзлу, Инжи Арал сингари аёл ҳикоянавислари ижодида янги мавзулар илдизини излаш, кашф этиш ва уни реалистик ҳикоя шаклига келтириш, хусусан аёллар руҳий оламини реал ва фантастик мазмунда тасвирлаш кузатилади.

Шавкат Булут, Усмон Шаҳин ва Нежати Гунгўрларнинг аксарият ҳикояларида чекка қишлоқ ҳаёти, софдил одамлар қалбида кечаётган туғёнлар таъсирчан оҳангда етказиб берилгани кўзга ташланади. Ўғуз Атай, Фикрет Ургуп асарларида кўпроқ сюрреализм кўринишлари учрайди. Дурали Йилмаз вазият-ҳолатга асосланган ҳикояларида шахснинг ички оламидаги изтиробу аламларни ҳикоя қилса, Недим Гурсел севги, айрилиқ, соғинч каби туйғуларни битиклари моҳиятига сингдиради. Дастлабки ҳикояларида шаҳар одамларини, уларнинг ранг-баранг ҳаёт тасвирини қаламга олган Нежати Мерт, кейинги ҳикояларида тилнинг бўёқдорлиги, мазмун ва шакл бирлигига алоҳида аҳамият қаратади. Бу янгилашишлар турк ҳикоячилигининг тараққиёт тамойилларини асослаб берди. Ҳикоянавис адиб Расим Ўзденорен ҳикоянинг туғилиши ҳақида шундай фикрни айтади: “Менинг ҳикоя ёзишим бироз ғалати кечади: хаёлимнинг бир бурчакларида булутсимон нарсалар сезилади: одам шарпаси, эски-туски нарсалар, ўчоқ, бетартиб хона... шулар асосида туғилган трагик ва драматик воқеалар... шулар воситасида юзага келган қандайдир хаёлий кўринишни бир жойга йиғишим керак... бу жараёни на мақола, на бир тадқиқот ёки қандайдир формула билан изоҳлаш мушкул. У нарса фақат ҳикоя тили билангина изоҳланиши мумкин...”

1980-2000 йиллар оралиғидаги даврда ҳикоячиликдаги тараққиётнинг янада жадаллашгани кузатилади. Турк ҳикоячилигида бу давр – “Янги изланишлар даври” деб ном олди.

Бу даврнинг сермахсул ижодкорлари Яшар Каплан, Нурсел Дуруэл, Ҳусайн Су, Жемил Кавукчи, Ўзжан Карабулут, Айла Қутлу, Муратхон Мунган, Меҳмет Гурели, Али Ҳайдар Ҳаксал, Букет Узунер, Аҳмад Юрдакул, Содиқ Ёлсизучанлар, Моҳир Ўзтош, Куршат Башар, Комил Дўрук, Фариди Чичекўғли, Айфер Тунч, Жемал Шаркарлардир. Даврнинг пешқадам вакиллари ҳикоянинг мазмун-моҳиятига кучли урғу бера бошладилар. Шунингдек, ҳам фалсафий, ҳам руҳий мазмундаги ҳикоялар ёзилди ва шу аснода, давр манзаралари яққол акс эттирила бошланди.

Турк ҳикоячилигининг шаклланиш босқичи ва тараққиёт тамойилларини ўрганиш жараёнида, ҳикояларда тасвирланган инсон руҳиятини бадий ифодалаш усуллари таҳлил этиш, қахрамонлар руҳий оламида кечаётган ўзгаришларни тасвирлаш йўллари аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Шеърят

Исмини билан маъноли дардим

* * *

1. Сен кимсан, ҳеий? Қорақўз Қора,
Кўприк дунёларнинг четида
Ҳазингина йиғлаб чақирган?

Биттагина сенга ишондим,
Сен учун келгандай дунёга,
Борсан-ку, мен учун йўқ Шамол!

Хурни кўргандайман изингда,
Иблис билан дон чўқишган Қуш,
Онанг бунча ўхшар онамга?

Гўл оломон сирдош ҳабибинг,
Табибни ҳеч туш кўрасанми?
Ҳар кун йўқотаман навомни...

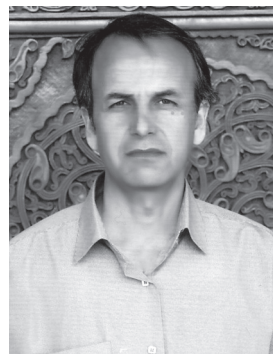
Нима излаяпсан? Арқонми?
Олқшидан кибрга эшилган,
Ахир, жуда мискин сағирсан...

Мажнунга Мажнундан даво йўқ.
Ханжардай нигоҳинг шафақда
Кўзимга ураман алаҳлаб...

2. Ёмғир билан ювдим хатингни...
Ёлгоннинг остида чалажон
Ўқийман васият дардингни.

Кўзим дўниб борар муз далаларга,
Теграм кўнгли ўтган кимсалар...
Марҳумлардан ошнам кўп менинг.

Нурнинг манглайида битик бўламан,
Булут ўркачига гул ташлаб ўтар,
Севиб тирик қолган бир тош кўрсайдим...

**Вафо
ФАЙЗУЛЛОҲ**

1963 йилда туғилган.
Тошкент Давлат
университетининг
журналистика фа-
культетида ҳамда
Москвадаги Олий ада-
биёт курсида таҳсил
олган. Ижодкорнинг
“Хут”, “Хабарсиз се-
винч”, “Мангу лаҳза”,
“Жон йўли” шеърӣй
тўпламлари ҳамда
“Чақмоқ ёруғи” ада-
бий мақолалар китоби
чоп этилган. Айни
пайтда, “Шарқ” наш-
риёт – матбаа акция-
дорлик компанияси
Бош таҳририятида
ишлайди.

* * *

*ҲАҚҚА ЭЛТГУВЧИ БИР ЙЎЛ БЎЛСАЙДИМ,
Розиман, мўминлар юргувчи.
Розиман, йўлларда йиқилиб ўлсайдим,
Хузурида юзи ёруғ бир йўлчи.*

*Қанча қарвон ўтди қошимдан:
Тўхтамай, тўхтамай, тўхтамай...
Еру осмон ҳиди келар кўз ёшимдан,
Ошигим, мен нетай, мен нетай...*

*Ростим шу, ҳовлиқдим билмасдан,
Булутлар ёғар деб кўз тутдим.
Сени бир зумгина ўйласам,
Асрлар давомин унутдим.*

*Садо бер, кўз очай садодан,
Бошланар охирдан йўл боши.
Ўзингга муҳтожман, гадоман,
Узоқ тун йўлсизнинг йўлдоши...*

* * *

*СЕНИНГ СИЙРАТИНГНИ ҚАНЧА СОҒИНДИМ,
Ёмғир ювган йўллар адашган нишон...
Қаргаларнинг қорачиги билан овундим,
Ҳеч ишонма менга, чумоли арқон...*

*Турна қанотига илинган хатми,
Нигоҳим ҳар куни лолага совчи.
Исминг билан маъноли дардим
Ўқир таржимоним ниначи.*

*Дарахт каби ботдим тупроққа,
Шарафим йўқ сабрдан бўлак.
Дунёни айланавер, йироқдан
Ханжар уравергин, мен гўдак.*

*Қора ой бағрингни ёритар, ишон,
Баҳор кўзларингда тузалганимда.
Бахил рашиким билан қани, бир бор ён
Уйғонарсан осмон бўзлаганида...*

* * *

*ҚОР ЁҒДУСИ УЙҒОТДИ МЕНИ,
Узоқ йиллар кўнглимда ёнди.
Севги билан кечган дамларим
Севги билан яна уйғонди.*

*Йўлга чиқдим олис баҳорга,
Йўл бошида ёруғ, ҳур чехра
Юраги эврилган қон гулга,
Орзиқиб меҳрибон қаҳҳорга.*

*Ёритди тун, чағир йўлимни,
Кутганича куйик кўнглимни.
Шамолойдан тот олдим тенгсиз,
Қор ёғдуси уйғотди мени.*

*Кароматгўй садпора кўнглим
Дунё нима? Англаган мутлақ.
Мусони чорлаган аланга,
Чорлади яна ҳам ярқироқ.*

*Чўққида, жуда ҳам чўққида,
Юраги нишонда, қўли камонда,
Юз йилларни хатлаб тўлгандим,
Илоҳий бир илҳомга қондим.*

* * *

*КИМГАДИР ҚЎЛ СИЛКИТМОҚЧИ БЎЛГАНДАЙ ДАРЁ,
Оқдим, нигоҳингни излаб ёнингдин.
Мен гадо, шамолларнинг итига гадо,
Тиландим, қўним топмоқ истаб жонингда.*

*Изгидим, турналарнинг изида қасдим,
Ложувард бир дунё чин озорингда.
Сотдинг юрагимни кимларга, дўстим,
Ҳамон тентирайман қул бозоринда.*

*Бир қулмаган баҳор, йўл қайда менга?
Новдадаги томчи ойдин сўқмоқда
Ўрмон оқлигида музлар-да, синган,
Отаси адаштирган Зумрад қайтмоқда...*

*Дарахтларни ҳамон шамол тўқмоқлар,
Ҳамон Қимматларнинг савдоси арзон...
Балки ҳеч ўтмасман ойдин сўқмоқдан,
Сени излашдан ҳам тинмасман бир он...*

Шодмонқул САЛОМ

1980 йилда туғилган.
Термиз Давлат университетининг кимё факультетини тамомлаган. “Юрак иқлими”, “Кўнгил китоби” шеърӣ китоблари чоп этилган. Ҳозирда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида назм ва наср бўлими муҳаррири вазифасида фаолият кўрсатмоқда.

Шамол най җалаятти

Тун қоровули

I

*Мен – бир тунги қоровулман, туннинг қўриқчисиман,
Тонг ортилган тун карвонин қўриқлайман ўзимдан.
Қора барқут кийган оппоқ тушларнинг соқчисиман,
Гўдақларнинг уйқусига бекитаман кўзимдан.*

*Мен – тунларга ёлланма-ю, кундузларга мусофир,
Вақтим эса синган пулдай беҳисоб-у, бечора.
Танимайман, бу ерликмас ё бир қочоқ муҳожир,
Офтоб кўрмас, ўз соясин ҳеч кўрмаган оввора.*

*Мен – бир тунги қоровулман, туннинг карвонсаройи,
Қоранорлар қўзғалганда тунни омон кўраман.
Чироқларни ўчирмасдан, туннинг жойин банд этиб,
Уйқусида гапиринганларни ёмон кўраман.*

II

*Эй, кундузнинг деҳқонлари, кечанинг меҳмонлари,
Эй, орзу қопқонлари, хаёлнинг ўпқонлари,*

*Эй, меҳмонга парво қилмай, ухлаб ётган соддалар,
Эй, ўлимдан минг бор қўрққан, лек ҳаёти битталар,*

*Эй, биргача санашидан ҳеч нарига ўтмаганлар,
Эй, минг бора меҳмон бўлиб, бир меҳмон кутмаганлар,*

*Умр бўйи қимор чийлаб, йўқ ганимин йиққанлар,
Қачонлардир одамликдан нафақага чиққанлар,*

*Эй, ўзига ақли етмай, Оллоҳни кузатганлар,
Эй, мотамда йиғлашни ҳам тартиблаб, тўзатганлар,*

*Эй, минг йиллик бир кечани ўн соатга бўлганлар,
Курсигами чиқиб, бўйим бунча баланд деганлар,*

*Эй, дунёга келмай туриб, мангу яшаб қолганлар,
Эй, ҳар йили бир туғилиб, асли, туғилмаганлар,*

*Эй, қўлларда изтиробдан тўлиб турган қадаҳлар,
Шу зўссадан минг бор ичиб, маст бўлмаган огоҳлар,*

*Эй, шу қадаҳлар ортидан эврилиб кўринганлар,
Алтомишдай сарватлари соврилиб кўринганлар,*

*Эй, Худони таниганлар, эй, Худо таниганлар,
Эй, йўллари тугаб қолгач, йўлсозни яниганлар,*

*Сабр тиши лабларига ботиб кетган собирлар,
Яловини юракларга илиб кетган ботирлар,*

*Эй, кўкраги “оҳ”га тўла, қулиб турган ҳалимлар,
Ҳақни кўриб ўз-ўзига чўкаётган салимлар,*

*Улуғ сознинг наърасини тулпор отдай сезганлар,
Асрларнинг сиртмоғию жиловини узганлар,*

*Эй, Тангрининг қабулини кутиб турган қадамлар,
Бир васлдан фариштага дўниб кетган санамлар,*

*Хўл қанотин қуритай, деб, кўкдан тушиб келганлар,
Қанотига ўт туташиб, шу ўтга исинганлар,*

*Эй, кўнгилга маҳрам бўлиб азоб йўлин тутганлар,
Ва кўксига юрак билан юз кўрмас бўп кетганлар.*

III

*Эй, кундузнинг имонлари, кечанинг гумонлари,
Сиз кўрмаган кўп тушларнинг жўраб, йўриқчисиман.
Тонгни суйган бандаларнинг менман кечабонлари,
Мен – бир тунги қоровулман, туннинг қўриқчисиман.*

Онамга

*Тонгу шомнинг орасинда
Сенинг умринг бигиз-сўзон.
“Жоним берай соясинда,
Куюк дилдан кетсин армон”.*

*Тонгу шомнинг орасинда
Оққапчиғай шовуллайди.
Супаларда саҳар-саҳар
Сариқ итлар увуллайди.*

*“Итлар есин менинг кўнглим
Тушларимни сувлар олсин.
Тонгдай болам, дарё болам,
Шоир бўлсин, шоир бўлсин!”*

*Эна, эна, жоним энар,
Сочларимдан товонимга.
Бедил давра дардли бўлар,
Олиб кирсам жаҳонимга.*

*Вужудингдан замингача
Минг йил кезганга ўхшайман.
Кўзларингдан ёногингга
Ёшдай инганга ўхшайман.*

*Жоним онам, кўнглим онам,
Бева Барчин¹ йиғлаб берсин.
Чехрангдаги сўқмоқлардан
Болалигим қайтиб келсин.*

*Ўзи кетса сояси ҳам
Бирга кетган онажоним.
Шеър айтишни ўрганганда,
Куйиб кетди бор жаҳоним.*

*Тонгу шомнинг орасинда
Симёгочлар “зукиллайди”.
– Жоним сенинг ичингдадир, –
Биров шомга ун гардлайди.*

*Менинг кўнглим – куйган дара,
Сенинг кўнглинг – ёлғиз ўтов.
Дараларни туман қучди,
Баҳорюртга тушди қиров.*

*Қайси шонни айтаяпсан,
Менга қувонч эргашарми?
Сенинг армонингдан кейин
Оламга бахт ярашарми?*

*Мангу боғча боласидир,
Бу дунёнинг шоирлари.
Сўриларда урчуқ каби
Эшилгандир зўр шеърлари.*

*Тонгу шомнинг орасинда
Кунинг кўклам, йилинг хазон.
Бу оламда уч чин сўз бор:
Согинч, Ҳижрон, кейин Армон.*

*Тонгу шомнинг орасинда
Яшнаганман, озриганман.
Гўдакларни авф этинглар,
Мен онамни согинганман.*

¹ Бева Барчин – дoston номи.

*Алпомиш**экан**1*

“Бу савдолар ўтганда,
 Бу дунёлар ёш эди”.¹
 Ўн минг нигоҳ термулган,
 Ўн минг қабоқ-қош эди.
 Ўн минг уйли Қўнғирот
 Кенгиш тоғу тош эди.
 Ўн минг уйли Қўнғирот:
 Қон эди, қондош эди.
 Парли ёйдаи титраган
 Қўнғилларда ёш эди.
 Юракларда кўпқари
 Туйғулар талош эди.
 Чилбир чўлидан учган
 Армон деган қуш эди.
 Керагага осилган
 Ўнг келмаган туш эди.
 Олтин табақда ҳилол
 Қўл тегмаган ош эди.
 Дил ҳувиллаб ётарди,
 Дунё ҳали бўш эди.
 Изиллаган сингилдай
 Чанқовуз чирилларди.
 Дардин ютган отадай
 Қора уй ингилларди.
 Йўлда қолган бўтадай
 Етим дил изилларди.
 Бева қолган сулулдай
 Қамишлар шовилларди.
 Эгасиз қолган юртдай
 Шамоллар увилларди.
 Давоси келмас дарддай
 Жону тан симилларди.
 Ёғолмаган булутдай
 Фаслар имилларди.
 Номардга мағлуб марддай
 Кўкрагим ловилларди.
 Худо юборган шартдай
 Чора ночор йиғларди.
 Тугаётган сукутдай
 Дўмбира дирилларди.
 Унинг битта ториди
 Бир эл яшаб келарди.
 Унинг бошиқа ториди
 Чин дунё яраларди.

2

Дунёнинг боши эди,
 Юрак сирдоши эди.
 Қўнғил зиндондай теран
 Сув тубида тош эди.

3

Фурсат тўхтаб турарди,
 Сурилмаган даврондай.
 Норлар ғамдай чўкканди,
 Яшалмаган замондай.
 Қисмат қўлин қайириб,
 Чоҳга отган султондай.
 Умид каби эшилиб,
 “Шарт” узилган арқондай.
 Етмиш икки томири
 Эгилган Қоражондай.
 Тўқсон али юрган ердай,
 Ҳозлар учган осмондай.
 Тулпорлар сезган сирдай,
 Гофилларга пинҳондай.
 Номус узатган қўлга –
 Қўл узатган имондай.
 Тангри атаган шондай,
 Қодир қилган осондай.
 Бир дард тўлиб келаяпти,
 Бир дард бўлиб келаяпти,
 Қодир айтган дostonдай.
 Тош ўрга юмалаяпти
 Эртакдаги имкондай.
 Ҳақдан келган фармондай,
 Томирлардаги қондай,
 Чопарлар елаяпти.
 Шамол най чалаяпти.
 Нималар бўлаяпти,
 Ким суюнч олаяпти?
 Марҳумлар ўлаяпти,
 Тириклар қолаяпти.
 Қўнғили сув тўла мешдай
 Оталар кулаяпти.
 Оналарнинг кўксига
 Сугинч сути келаяпти.
 Қалдирғоч кулаяпти,
 Ойбарчин тўлаяпти.
 Ватан Ватан бўлаяпти,
 Ватан Ватан бўлаяпти.
 Кўксимда от елдириб,
 Алпомиш келаяпти!
 Алпомиш келаяпти!

¹Қодир баҳши сатрлари.

Йўқ, ўттизга кирганим йўқ, бўлсам йигирмадаман,
Яшолмаган кунлариму ботмай турган ойлар бор.
Борлигимча сарф бўлмадим, қайтим, чегирмадаман,
Уловимда тик турганлар ва бўш турган жойлар бор.

Йўқ, ўттизга киролмадим, йилларнинг эшиклари,
Занглаб, музлаб қолганмиди ёки қўлим етмади.
Юрилмаса, йўл унарми — ойларнинг синиқлари,
Оёғимни тилган эди, жароҳатим битмади.

Йўқ, ўттизга кирганим йўқ, ўгай эдим вақтга,
Бировларнинг кунларини яшаб юрдим, адашдим.
Бир лаҳзада чўғ бор эди, қолиб кетдим йил бўйи,
Шу лаҳзани бир йил яшаб, ўзим билан дардлашдим.

Вақтга тенг юролмадим — давоматим кўп ёмон,
Ҳозир куз-у, лек айвонда қалдирғочли ҳаволар.
Мени яниб ўлтирибди ойга игнасин қадаб,
Мен тугилмай, марҳум бўлиб, ўтиб кетган момолар.

Бир кунларим майпарастдир, бировлари гўдакдир,
Иккиси ҳам талпанглайди: олдга-ортга юради.
Мангу толе офтобига ўхшаб кетади отам,
Ҳам ачиниб, ҳам огриниб, ботмай қараб туради.

Бир кунларим Кенжа ботир, бири эса аждаҳо,
Бир кунларим Алпомишдир, иккинчиси Ултондир.
Дарвеш бўлиб бир йилларим олам кезиб кетдилар,
Бир лаҳзам бор, кўнгли ройиш юрт сўраган султондир.

...Аммо ҳали яшамадим: ҳозирландим, чоғландим,
Балки бир висол онда минг бор балққан қуёшим.
Ҳеч ишонманг, сочларимни тунга бўяб олганман,
Лек ўттизга кирганим йўқ, балки мингдадир ёшим.

Наср

ОЛТИН ФИШТ

Синергетик ҳикоя

Самарқанд. Чор атрофни чор қўшини босгач, очлик тусфайли чорасиз деҳқон ва чорикорлар сомоннинг чорига ҳам қаноат қилар эдилар. Осмондан қараганда пастда мувозанат бузилгандай беқарорлик, тартибсизлик кўринарди. Лекин бу тартибсизлик маълум бир тартиб асосида содир бўлар эди. Дастлаб ташқаридан келганлар маҳаллий кишилар яшаётган қалъани қамал қилди. Кейин ичкаридагилар отилиб, ситилиб озайгач, қочганлари қочиб, қочолмаганлари ҳалок бўлди. Тегирмон навбати билан дегандай музаффар томон ичкарини, Регистондаги деярли барча қалъаларни эгаллаб олди. Лекин, кейин ўзлари қамалда қолдилар. Чунки ташқаридан маҳаллий кишиларга ёрдамчи кучлар етиб келган эди. Бу худди осмондан қараганда оқ ҳалқа қорамтир яшил ҳалқани ютиб юборгани, уни ортидан зангор ҳалқа сиқиб келгани ва ютиб юборилган ҳалқанинг ўрнига оқ ҳалқа тушиб қолганига ёки таркиби одамлардан иборат спираль ҳалқа ҳаракатига ўхшайди. Энди ичкаридагилардан онда-сонда ўлиб, қамал қилувчилар сафида кўпроқ одам ҳалок бўла бошлади.

Бир ҳафта аввал

Генерал Назаров аскарларидан бирининг отган тўпи Регистондаги баланд девор тепасини кўчириб ташлади. Шу пайт “Саблуков, тепароқ от!” деган товуш эшитилди. Ўпирилган фишт бўлаклари ўша ерда хотиржамгина мешини деворга суяб қўяётган Мустафо чолнинг устига ёғилди. Унинг бундан бирор туки ҳам қимирлаб кўйгани йўқ. Девор тагида тирик жонлардан шу парвойи палак чолдан бошқа ҳеч ким йўқ. У ҳам бўлса чала жонларга, жони узилаётганларга саночда сув улашмоқда. Чол кўлини сув билан намлаб ҳатто сув ичолмайдиган аҳволга келган жон талашаётганларнинг лабини ҳўлларди. Мустафога фарқи йўқ: душман томонми ёки ўзиникиларми...

Олти кун аввал

Қалъа тепасида кўлининг ярасини боғлаётган зобитнинг олдида аскарлардан бири югуриб келди.

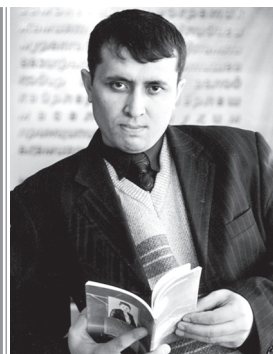
– Василий Василич, бўла қолинг, сиз чизадиган манзара чиқиб қолди...

– Ўпкангни босиб олиб гапирсанг-чи!

– Айтсам ишонмайсиз, шу ерлик бир чол ўқ ёмғирдан қўрқмасдан жони узилаётган аскарларга, яъни бизникиларга ҳам, сартларга ҳам сув ичириб юрибди.

– Ерунда! Нима қипти?!

– Нима қипти дейсиз-а?! Бунақа нарсага қизиқасиз деб ўйлагандим.

Шукур ЖАББОР

1975 йилда туғилган. Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетини тамомлаган. Узоқ йиллардан буён матбуотда хизмат қилиб келмоқда. “Ошиқман”, “Мансур Халлож сирини”, “Зиқна махсум” каби китоблари нашр этилган.

– Уни танийман. Ажалини қидириб юрибди шекилли. Икки ҳафта олдин Бухоро камали пайти сув кўтариб пайпаслаб юрганди. Ўша пайтда отиб ташласам бўларкан. Энди шу ерда отиб ташлайман аҳмоқ чолни!

– Василий Василч нималар деяпсиз?! У одам ажратмай ҳаммага бирдек... Ахир уни ҳеч ким отишга журъат қилмаяпти-ку! Мен буларни чизинг деб айтяпман.

– Чизинг деб?! Гапингни қара-ю. Агар билсанг, бундай манзара ҳаётини чиқмайди.

– Нега ҳаётини чиқмайди. Ахир ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз-ку!

– Бунга Европа ишонмайди. Мени софистга, фалсификаторга чиқариб қўйишлари мумкин. Бор, мен билан тортишмай ишингни қил!

– Ўзингиз биласиз, жаноб Верешчагин, Бухорода ҳам зўр манзарани чизмай ўтказиб юбордингиз!

– Зўр манзара! Нима шарманда бўлганимизни айтаяпсанми?! Ҳа, амирнинг ҳарамхонасини босқин қилиб, амир хотинларининг ялтир-юлтир иштонларини кийиб олиб мақтанган казакларнинг суратини чизишим керакмиди?! Кўзи оч мурдорлар! Заифона иштон кийган фаросатсизлар! Шарманда! Тфу!

Беш кун аввал

Мустафо чол ҳамон чалажонларга сув улашиш билан овора. Бир соат олдин бу ерда очик, юзма-юз жанг бўлиб, энди рақиблар бир-бирини пана-пастқамларда мўлжалга олиб отарди. Отишма сийраклашиб қолди. Мустафо чол ердан бир ғиштни олиб тўрвасига солди. У белидаги белбоғини ечиб пешонасидаги терни обдан ҳафсала билан артди. Кейин бир мурдани кўтариб жангоҳдан олиб чиқди. Одамларини қайта санаётган Мирзобойвачча Алимбек деган йигитга “Анави баччағар чолни берига келтир!” деб буюрди. Кейин бошқалардан “Уни танийсизларми?” деб сўради. Шопмўйлов Ҳазратқул ўз билганларини Мирзобойваччага изоҳлаб берди: “Ҳа, у Мустафо чол-ку! Ҳа аниқ Мустафо телба. Йўқ-йўқ жухудмас, ўзбак. Ўзи сал анавиндай... жинни. Уни нима қилмоқчисиз?! Уволига қоласиз. Ўзи шундоғам бир оёғи гўрда. Ўрисгами?! Ҳа, раҳми келиб сув ичирди, шекилли. Жинни бўлмаса шунақа қиладими... Уни ўлдириш мумкинмас. Чунким, у соҳиби узр ҳисобланади. Ана, сўранг, ичимизда муллавачча Мубошир мадраса кўрган. Ҳой, Мубошир “соҳиби узр”ни тушунтирсанг-чи. Ишқилиб, мени билганим “соҳиби узр”ларга нариги дунёда ҳам сўроқ-жавоб бўлмас экан. Йўқ, мен унинг гапларига қараб шунақа хулосага келганман, холос. Гапига қараганда, у эсини еган чол худди бориб кўриб келгандай жаннатда ўзига олтиндан қаср кураётганимиз. Ақли бор одам ишонадимиз шунга. Мен эсимни таниганимдан бери бу мешкобчи чол кўчада текинга сув улашиб “Жаннатдаги саройимга ғишт қўйишиб юборинглар!” деб бақириб юради. “Ғиштни қандай қўямиз?” деб сўрасак, “Шу яхдай сувни ичсангиз бўлди, ғишт қўйган бўласиз!” дейди. Ваҳ-ҳаҳ-ҳа...

Бир зумда Мустафо чолни судраб олиб келишди. Мирзобойвачча унга қараб бақирди:

– Қўйнингиздаги нима?

– Ғишт.

– Сен зиндик, чўқиндингми?! Нега ўрисгаям сув ичирасан?!

– Бешта қолди! – деб Мустафо чол ҳиринглаб кулиб беш бармоғини Мирзобойваччага суюниб кўрсатди.

– Нима бешта?

– Беҳишти жовидондаги тилла қасримни битишига бешта ғишт қолди! Чўпонотадаги боғдан ҳам афзал боғи бор! Атрофида тип-тиниқ ҳовуз бор! Бештагина қолди!

– Алимқул, буни кўзимдан йўқот!

Тўрт кун аввал

– Алимқул, анави соҳиби узр чол нима деяпти?

– Тўртта қолди! дейди.

– Нима тўртта?

– Ғишт.

– Қани ўзи?

– Ана юрибди, ўликларга сув ичириб.

– Қаршидан хабар борми?

– Йўқ ҳали.

– Хўп. Ўзи аллақачон қайтиб келиши керак эди-ку!

– Бирор кор-ҳол бўлмаганми деган гумондаман.

– Носвойинг борми?

– Бор, тақсир. Манг! Анави Маҳсибозордаги жухудлардан ҳасипим совуди. Мунақа

иккиюзламачи одамларни кўрмаганман. Туппа-тузук зуннор осиб юрган занғарлар кўча ўрис кўлига ўтгач, зуннорини ечиб, ўрнига ўриснинг камарини тақиб, ўрисга сажда қип юришибди.

– Гапирма уларни! Шундоқ ҳам жиним кўзиб турибди.

Уч кун аввал

– Серов, фикримни ўзгартирдим. Анави мешкобчини ҳеч ким отиб қўймадимми? Серов! Серов қанисан?

– ...

– Серов, ташқарида нима гап?

– Улар кучайиб кетди! Айтишларича, Шаҳрисабз деган жойдан мадад куч келганмиш. Сартларда катта-катта милтиқлар пайдо бўлибди! Ўқи жуда катта экан, ҳар бири ҳўкизни қулатади.

– Ваҳима қилмасанг-чи! Бунча бақришади! Серов билмайсанми, сартларнинг “ур-ур” дегани нима дегани?

– Билмадим жаноб. Ҳа, жаноб сизни қалъа қутволи билан полковник Назаров йўқлапти!

– Оббо, манави порсиённинг сурати яна чала қоладиган бўлди!

– Форснинг сурати дейсизми?

– Ҳа. Афғон отряди билан борган вақтимдаги форснинг сурати! Камаримни узатвор!

– Василий Василч маъзур тутасиз-у, назаримда чизиб битириб бўлибсиз, шекилли.

– Ўша катта милтиқдаги ўқ кўзинга тегмаганми? Оёғини кўрмаяпсанми? Оёғини тугатмадим. Бўл, револьверимни олиб бер!

– Манг, жаноб!

– Штрандманга шунақа аҳвол керак. Ҳа, шу тўнкага шунақа вазият керак.

– Нега ундай дейсиз?

– Эсингдами, Каттақўрғон деган жойда сартлар шаҳар дарвозасини тинчгина очиб таслим бўлишганида роса дарғазаб бўлган эди. “Садоқат изҳор этиб келган элчиларни менга топширинглар, мен уларга таслим бўлиш қанақалигини кўрсатиб қўяман!” деб бақирган эди.

– Нега жаноб?

– Нега бўларди, отряд жанг қилмаса, эшакнинг қулоғидек нишонлар, мартаба ва увнонлар ҳам бой берилади-да.

Икки кун аввал

Икки хил талқин

– Лаънат бўлсин, бунақа кунга! Гарнизонимизда тўрт юзта одам бор, уларда эса йигирма мингта! Милтиқларининг катталигини қара! Тумшугимга тирамасангчи бу матоҳни! Дурбасиз ҳам шундоқ кўриниб турибди-ку! Анави чол, Верешчагиннинг жаҳлини чиқараётган чолми? Уни ҳеч ким отиб қўямасин, бунақа холис чолни кўрмаганман!

– Инжилни ўртага қўйиб айтаманки, шу ёшимгача мен ҳам бунақа одамни кўрмаганман.

– Шошма бу чол, кўзимга жуда таниш.

– Ҳа, албатта-да. Уни Бухоро қамалида ҳам кўргансиз.

– Йўқ, у ердан бошқа жойда ҳам кўрганман. Қаерда бўлиши мумкин?! Бўлди, уни Каттақўрғонда кўрганман. Эсингдами, Каттақўрғонга яқинлашганда мен жаноб Головачёвнинг ёнида эдим. Штрандман билан казак отряди бизга етиб келиб қўшилишидан олдин бир воқеа бўлган. Полковник узоқдаги буқаларни кўриб “Нега бизнинг буқалар узоқда боқилляпти?” дейди. Ҳеч ким тушунмай қани-қани деб, талмовсирайди. Ҳамма “Қандай буқаларни айтаяпсиз жаноб олийлари?” дейди. У қўли билан Зарафшон томондаги сигирлар подасини кўрсатади. Кейин у “Гап қайтарилмасин, ҳозироқ бу ёққа ҳайдаб келинсин!” дейди. Казаклар буқаларни ҳайдаб келиб уч-тўрттасини паққос туширишади. Бун эшитиб роса кулгандик...

– Ҳозир ўша буқалардан бирортаси бўлганда борми... Карам шўрва бадга урди.

– Гапимни бўлмасанг-чи, кейин ўша буқаларнинг эгалари генералга шикоят қилиб келишади. Генерал тантилик қилиб буқа эгаларига товон тўлади. Менимча, генерал кўрқиб кетган. Буқа эгаси ёнида ана шу чол бор эди. Ўша куни у шундай кўрқинчли эдики, мени ҳам кўрқинч қамраб олган эди. Ҳа, аниқ шу чол эди.

– Кауфман жаноби олийларига ҳам қойилмасман, бирорта истехком қурмасдан

бизни ташлаб, Сирдарёсига кетди-қолди. Кауфман жаноби олийларига хат-хабар жўнатиш керак, бўлмаса ҳаммамиз ўлиб кетамиз!

– Қамалнинг биринчи куниеъ хабар жўнатилган.

– Қандай қилиб?

– Узимизникилардан бирор кишини ташқарида кўришса ўлдиришади. Шунинг учун шу ерлик бир кишини сотиб олдик. Уни юз сўм пул ва турли имтиёзлар эвазига кўндирдик. Аллақачон хабар етган бўлса керак...

* * *

– Алимқул, анави китоблик жўранг нега менга буйруқ қилади?! Нима мен унинг сарбозиманми?! “Тартиб” керакмиш, тартибни Китобда ўрнатсин эди! Менга ақл ўргатмасин, мен кўлимга милтиқ олганимда, буларинг оғзидан мушук-тупуги кетмаган бачалар эди.

– Айтаман, айтаман...

– Хомлик қипти, қизишманг оғой. Бу чол сизларданми? Ана бўлмаса, мен бу чолни танийман. Яқиндагина амаким Зарафшон ёқасида сигирларини ўрисга олдириб қўйганида шу чол ёрдам берган эди. Қасам ичишим мумкин, аниқ шу эди.

– Шу жинни чол-а?! Қандай қилиб?

– Амаким билан бу чол генерал олдига борганида ақалли бирорта подачи ҳамроҳ бўлмаган, сигирларидан умидларини узиб, кўрқиб-писиб ўтиришган. Чол билан амаким генералга шартта юзланиб, бўлган воқеани айтишади.

– Пайғамбар алайҳис саломнинг боболари Абдулмутталиб туяларини сўраб Абраҳанинг олдиларига боргандай иш бўлибди-ку!

– Ҳа, Мубошир, келдингни, бу ёғини эшит.

– Амакимнинг айтишига қараганда, ёнларидаги ҳамроҳини кўрган генералнинг ранги ўчиб кетибди. Кейин ҳамма нарсани қайтаришга буйруқ берибди. Еб қўйилган буқаларнинг пулини ҳам тўлаган. Тавбангдан кетай, бу ўша чол!

– Қайси чолни айтасизлар?

– Соҳиби узрни айтяпти. Соҳиби узр чол “Бугун иккита ғишт қолди!” деб бақириб, хурсанд бўлиб юрибди. Мубошир, “соҳиби узр”ни таъриф қилиб бер!

– Жим! Мен Мубоширни бошқа мақсадда жўнатганман, чалғитмай турларинг! Нима гап экан?

– Тақсир, кўчамизда аҳвол чатоқ, умид билдирган йигитларингизнинг бирортасини қораси кўринмайди. Оқтепадаги форсийлар ташлаб қочган тиллаларни қидириш билан овора экан.

– Мубошир, бу гапни Салим чаланинг олдига бекор айтдинг. Буям тилла қидиришга кетади энди!

– Мени ким деб хиёл қилдинг, бачағар!

Бир кун аввал

– Йигитлар, бўшашманг, пирим арвойи, улар тўкилиб бўлди. Биттагина ҳужум керак. Анави соҳиби узр чолга эҳтиёт бўлинг!

– Ҳазратқул, ана шу чолнинг ўрнида бўлиб қолмадим-да.

– Нега?

– Девор тепасидаги ўрисларнинг боши, деярли ярим танаси чолнинг жойидан бемалол кўриниб турган. Чолнинг ўрнида бўлсам, чумчуқ боласини уриб туширгандай уларни битта-битта уриб туширардим.

– Бу ёқда дашти қиёмат, қасрлар харобага айланмақда, локин телбаси тушмагур чол жаннатда қаср қуриб бўлди.

– Бе-е, эсимни танигандан бери шу чол у ёққа қаср қуриб юради. Бир йили Дахбеддаги Солихбойнинг қўйларини кўрсатиб қасримнинг битишига шунча ғишт қолди деганди. Бугунга келиб ғишт оз қолди. Локин қасри ҳеч қачон битмади-битмади-да.

– Санашни ўрганиб олгандир-да.

– Жўралар бекорчи гапни қўйинглар, Мирзабойвачча билан китоблик йигитлар тортишиб қолибди. Шу пайтда шу керакмиди?

– Айтишларича, Кауфман бу ёққа қараб йўлга чиқибди. Нима қиламиз? Кауфман келгунича қалъани тўлиқ боссак ютуқ бизники. Ҳимояга яхши жойиди...

– Қалъагача келадиган кўчаларга ҳам чим ётқишиш керак! Жуҳудларнинг томи отиш учун жа қулай!

– Алимқул, қанисан Алимқул!

- Нима гап?
- Китобликларнинг баъзилари аразлаб кетиб қолмоқда!
- Бошни қовуштирадиган битта тузукроқ бош бўлмагандан кейин аҳвол шу-да!

Бугун

Бугун одамлар тийр бўлди, булутлар тийра бўлди. Билмадим, қайси томон Мустафо чолни ерга қулатди. У қулашидан аввал “Қаср тайёр, қуриб битирдим!” деб бақирди. Билмадим, дайди-бадар ўқ қайси томондан учиб келди?! У йиқилганда сувли қўли лой бўлди. Шунда лойли қўлини ёнидаги чалажоннинг оғзига тутиб хушдан айрилди.

Томонлар бироз шаштидан тушгач, кимдир Мустафо чолни саланг-саланг қилиб кўтариб уйига ташлаб келди. Кампири чолни қарғади. Билмадим, қанча қарғади, ҳамма жойни чанг-тўзон қилиб Кауфман аскарлари билан етиб келганда ҳам кампир чолни қарғаётган эди: “Ер ютсин сизни! Бадтар бўлинг, жинни чол! Ажаб бўпти, хўп бўпти, пишириб қўйибдими жанггоҳда! Вой мени шўрим қуриб қолди, вой ким бор?! Ҳаҳ, жаннатдаги қасрингизни ер ютсин! Шу кунлар ҳам бормиди бошимда?! Шу кунларинг ҳам амалмиди?! Тўп отганлар тўпга учрасин! Илоё, тийри бўрон бўлсин! Мундоқ қилинг, жинни чол! Сувми бу, пешобми? Мундоқ қилинг, ўгирилиг, мундоқ! Ёшитми бу, жинни?! Ўша жаннатдаги уйингизга бир умр тилла ёшт қўйдингиз, бешта қолди, ўнта қолди, деб! Арпа унга зор бўлиб турганимизда, биттасини, ақалли биттасини шу дунё учун сўраганингизда ўлармидингиз?! Ейишга кепак ҳам йўқ! А, жинни! Савдойилигингизга бир умр чидаганим ҳурмати, битта тилла ёштни шу рўзгоримизга сўрасангиз ўлармидингиз! Ҳаҳ, тўп отганлар тўпга учрасин, илоё!”

Чол инграб назъ ҳолатига тушди. Хира тафаккурида ўтган амалларнинг айқаш-уйқаш сарҳисоби бошланди: “Солиҳбойнинг қўйларини саноғича қолди! Ёштларимнинг сонини билмайман, қасримга етказилмаган ёштларнинг сонини биламан! Ҳой, фаришталар, бу ёштлар саройимнинг арки учун! Ўн бешта қолди, Каттақўрғондаги одамлар гувоҳ, ўн бешта қолди! Мана санадим! Алимқулмисан, бешта қолди! Тўртта қолди... Учта қолди... Иккита қолди... Битта қолди... Қаср тайёр, қуриб битирдим!.. Мунча қарғамаса бу! Тўғри айтади, ташиган ёштларимнинг биттаси бу ёқда бўлиб қолмади-да. Ҳа, атиги биттаси бу ёқда бўлмади-да. Кампирга ҳолва беришга, тандирни, бостирмани бошқатдан қуришга биттагина ёшт бу ёқда бўлмади-да. Кампир ҳолвани яхши кўради. Мунча жағи тинмайди... Кампир тўғри айтади...”

Барзах

Яна тартибсизлик ичида тартиб бошланди. Яшил ҳалқа оқ ҳалқани сиқиб қўйди. Кейин ташқаридан оқ ҳалқалар кўпайиб, йўғонлашиб яшил ҳалқани қиса бошлади. Ҳамма томонни чанг ва оқ булутлар тутди. Мустафо чол осмонга учди. У ҳам чанг тўзонлар орасидаги камайиб-кўпайган, бир-бирини сиққан ҳалқаларни кўрди. Оқ ҳалқадаги одамлар йиқилганида қора тутун уларни ўраб олганини, яшил ҳалқа ичидаги кишилар йиқилганида уларнинг баъзисини оқ булут, баъзисини қора тутун тутганини кўрди. У янада юксалди. Бир маъвога етдилар. Уни остонасию арк, тоқлари, ҳамма-ҳаммаси тилладан ясалган бир саройга қўйдилар. Сарой тепасида яшил қушлар чарх урарди. Чол тилла ҳовузни кўрди. Ундан сув ичкиси, ичига тушиб чўмилгиси келди. Оёғидаги боди ҳам йўқолган, илдам ичкари хоналарга кирди, кўзи қамашди. Хобхонага кирди. Ёнбошлади. Узум шингилдан кўтариб олган бир қуш унинг ёнига учиб келди. Лекин, қайдандир сал жунжиктирувчи шамол ғириллаб кира бошлади. Мустафо чол аланглади. Кўрди. Бир хобхона деворида бир ёшт йўқ эди. Шу жойдан шамол кираётган эди.

Хулоса

Кампир дод солиб, ер муштлаб йиғлай бошлади. Қўшнилари югуриб чиқди. Уни юпатишди. Кейин сал ўзига келгач, бир болани юғувчига жўнатдилар. Жаноза ўқишга имом топилмади. Нарзи имом кўч-кўронини йиғиштириб қаёққадир қочиб кетибди эмиш. Ҳеч ким танимайдиган бир мусофир салом бериб келди. Устидан сафар аломатлари билиниб турарди. Тўпланганларга имомлик қилиб шу мусофир жанозани ўқиди.

Кампир остонасидан бир ёшт топиб олди. Уни четга отиб юбормоқчи бўлган эди, устидаги тупроқ тўкилиб сариқ ранг кўринди. Яшилаб артди. “Олтин ёшт!” Кўзларига ишонмади. Кампир суюнди. “Ким ташлади, бояги қочган форсийлар ташладимикан ё Иброй жухуд тушириб кетдимикан?! Ҳалолмикан ё бировнинг омонатими? Ундоқ десам остонадан ичкарига тушадими? Кесакидан, девордан ичкарига тушган-ку!”

Кампир у ёқ-бу ёққа аланглаб, кўйлагини кўтариб, олтин ёштни қуруқшаб қолган сийнасига босиб, ичкари хонага кириб кетди.

ЯНГИ АВЛОД ОВОЗИ

Сўхбат*

Дилмурод Куронов жавоблари:

Дилмурод ҚУРОНОВ

1960 йилда туғилган. Филология фанлари доктори, профессор. Андижон Давлат Тиллар педагогика институтини тасмоллаган. Олимнинг “*Рухий дунё таҳлили*”, “*Истиқлол дарди*”, “*Адабиётшуносликка кириш*”, “*Чўлпон насри поэтикаси*”, “*Адабиёт надир?*”, “*Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари*” (ҳаммуаллиф), “*Адабий жараёнда мом синдроми*”, “*Адабиётшунослик лугати*” (ҳаммуаллиф), “*Завқимдан бир шингил*” каби китоблари нашр этилган.

1. Сирасини айтсам, мен кўпроқ “70-йиллар авлодидан кейин бизда адабий авлод шаклланмади” дегувчилар фикрига қўшиламан. Бироқ бу фикрни ёзғириқ оҳангида ёки адабиётимизга 70-йиллар авлодидан кейин кириб келганларни камситиш маъносида айтиш тўғри эмас, деб биламан. Назаримда, саволда XX аср ўзбек адабиётидаги адабий авлодлар жуда тўғри санаб ўтилган, ҳар бирининг ғоявий-эстетик мавқеи, ижодий кредосини белгилаган асосий омил – давр доминант ижтимоий кайфияти моҳияти ҳам лўнда ифодаланган. Ҳақиқатан ҳам саналган авлодлар ғоявий ва адабий-эстетик қарашлари жиҳатидан бир-бирдан аниқ-тиниқ фарқланади. Савол туғилади: мумтоз адабиётимизда ҳозир биз назарда тутаётган маънодаги “адабий авлод”лар борми? Ўйлайманки, агарда йўқ десам, биров эътироз қилмаса керак. Демак, адабий авлод дегани муайян давр, шу давр юзга келтирган маълум шарт-шароитлар маҳсули экан-да! Фикримча, шундай: у шахс ижтимоийлашган, ўзининг моҳиятию тақдирини жамият билан бирлиқдагина идрок қилиб, ижтимоийликни шахсийликдан устун қўйган давр маҳсули. Ҳозирги инсон эса, буни хоҳ Ғарб таъсири денг ва хоҳ бошқа, тамомила бошқа олам: у турмушини яхшилаш, ўзи ва яқинларида мавжуд имконларни намоён этишу фаровон яшаш учун зарур шароитлар яратиш... каби оддий, кундалик ташвишлар билан андармон. Илож қанча, яқин-яқинларгача адабиётимиз “мешчанча” дея қоралаб келган турмуш ва тафаккур тарзи энди одатий нормага айланиб улгурганини тан олишга тўғри келади. Айтмоқчиманки, “янги даврга хос бўлган кайфият”, менимча, шунинг ўзидир. Тўғри, ич-ичимизда бу билан келишолмай турганимиз бор гап: ижтимоий фикрга кенг миқёсда таъсир қила оладиган адабиётни, нафақат бадий, балки ижтимоий тафаккурнинг ҳам илғорида борадиган ижодкорларни – шу куннинг гапини айтадиган “адабий авлодни” ҳануз соғинаётганимиз шундан. Ҳолбуки, “янгиланган кайфиятни ўз асарларида акс эттирувчи авлод ҳам вояга етган”, фақат ундан энди салафларидаги белгиларни излаш бефойда. Негаки, энди ижод аҳлининг барини бирдек ўртовчи умуммиллий дард йўқ, яъни бугун санъаткорнинг ижтимоий дардни шахсийлаштира олиши кифоя эмас, аксинча, *шахсий дардни*

* Журналимизнинг ўтган сонидан сўхбат саволлари ва уларга олимлару ёзувчилар томонидан берилган дастлабки жавоблар эълон қилинган эди. Ваъдаимизга биноан, сизнинг ҳам муносабатингизни кутган ҳолда, сўхбатни давом эттирмакдамиз.

ижтимоӣ аҳамиятга молик даражада бадиӣ талқин қила олиш салоҳияти зарур. Энди бир ўиланг, бугунги санъаткор – умумнинг дардини эмас, аввало, ўзини ифодалаётган одам ҳамманинг дилига бирдек йўл топиши, ҳамманинг дилидагини айта олиши мумкинми? Фикримча, йўқ, унинг айтганлари фақат бир қисмининг кўнглидагина акс-садо беради, чунки оммадаги бадиӣ дид турфа, маънавий-руҳий эҳтиёжлар ҳам хилма-хил. Иккинчи томони, ижодкор бугун, аввало, ўзини ифодалаётган экан, демак, асарларда воқеланаётган шахсиятнинг даражаси, маънавий-руҳий имконлари-да турфа: бирида оламий муаммоларнинг ташвишли талқини, бошқасида кўнглининг олис пучмоқларида ботин – шаҳвоний ва ё ваҳшиёна майллар муҳри... Ижодкорларнинг кимиси атрофидаги нарса-ҳодиса ва ё воқеадан ҳикмат излайди, бошқаси тамом янги воқелик яратиш пайида, тагин бириси учун айтаридан кўра айтиш жараёнининг ўзи муҳимроқ – сўзларни, рамзу тимсолларни ўйнатиш билан овора.

2. Аввало, агар хилма-хиллик бебаҳо бойлик дея эътироф этиларкан, бугун ўзининг ғоявий-эстетик мавқеига эга адабий авлод шаклланмаяпти, дея койишимиз ўринсиз. Ижод эркинлиги масаласига келсак, у бугуннинг кун тартибидан олинган десак бўлаверади. Бироқ, назаримда, бошқа бир масала – эркинликнинг ҳадлари борми ё чек-чегарасизми деган масала долзарблаша бошлади. Сираси, ижод эркинлиги ҳам демократияга ўхшаш нарса: демократия ҳуқуқ ва бурч бирлигини назарда тутаяди, агар бурчлар инкор қилинса, анархия юзага келади. Шунга ўхшаш, ижодкор ҳам эркин, лекин у бурчини – миллий маданият вакили эканини, қадриятлар, урф-одат ва анъаналарга ҳурмат билан қарашга бурчли эканини ич-ичидан ҳис қилмоғи керак.

Ҳа, бугунги ранг-баранглик ижодда ижтимоийлик устувор бўлган XX аср адабиёти билан боғлиқ шаклланган “адабий авлод” тушунчасини инкор қилади. Энди адабиётимизнинг қиёфаси мозаикасимон эканига кўнишимиз, кўникишимиз лозим. Зеро, бу табиӣ ва қонуний бир ҳолдир. Шунақа экан, аввало, бугунги адабий жараёндаги ҳодисаларга муносабатни шунга мослаш, уни *дунёни бадиӣ идрок қилиш бобидаги ҳар қандай ғоявий, бадиӣ-услубий изланиш – яшашга ҳақли* деган тамойилга қуриш керак бўлади. Яъни турли “изм”лар ҳақида баланддан туриб, бурун жийириб гапириш тўғри эмас. Аксинча, адабиёт ривожини эндиликда ўша “изм”лар орасидаги соғлом рақобат муҳитини тақозо этади. Майли-да, ахир, бир-бирига яқин ижодкорлар ўз клублари, адабий мактабларини ташкил қилсинлар, ижодий-эстетик дастурларини ишлаб чиқсинлар, ўзларининг матбуот ва интернет нашрларини таъсис этсинлар... Равшанки, мавжуд шароит ижодий уюшмаларда ҳам шунга мос таркибий ўзгаришлар қилиш, уларнинг фаолиятини уюшмалар уюшмаси тарзида йўлга қўйишни заруратга айлантиради.

3. Саволнинг ўзида ички шиддиат кўряпман: агарки адабиёт “мен”имиз экан, у “беш кунлик дунё”дан айро тушолмайди, негаки, “мен”имиз дунё билан муносабатдагина мавжуд. Бас, адабиёт ўша “мен”ни дунё билан узвий алоқада, яъни дунёдаги “мен”ни ёки “мен” орқали дунёни ўрганади. Шунақа экан, уларни бир-бирига бу қадар кескин қарши қўймаган маъқул кўринади. Ахир, бизга шу беш кунлик дунёнигина қисман билиш имкони берилган, буни Румийдан келтирилган фикр ҳам тасдиқлаб турибди. Тўғри, адабиётнинг воқеликка бадиӣ иллюстрация бўлиши ҳам, мафкура хизматчиси бўлиши ҳам нораво, лекин улардан буткул холи ҳам бўлолмайди. Зеро, ижодкор воқеликни бадиӣ идрок этаркан, у ҳақдаги муайян фикр-қарашларини ифода этади. Бас, жамиятда яшаб турган шахс сифатида ижодкорнинг фикр-қарашлари мавжуд мафкуралардан бирига яқин бўлиши ажабланарли эмас. Ҳа, биз шўроча андозадаги адабиёт ва мафкура муносабатидан задамиш, шунинг таъсирида иккисини бир-биридан тамом айиришга ҳаракат қиламиз. Ҳолбуки, бир томони онг соҳаси бўлмиш адабиётнинг ички моҳиятидан келиб чиқувчи мафкуравийликни инкор қилиш зўрликнинг бошқача кўринишидир.

4. Ҳа, сирдан қараганда адабиёт ҳануз эзгулик томонида тургандек эса-да, афсуски, бу ташвишда асос йўқ эмас... Ҳаммага маълум, бадиӣ асардаги ошкор дидактика – насиҳатбозлик қанчалик ғашга тегса, намойишкорона эзгулик байроқдори бўлиш ҳам шунчалик эриш туюлади. Мен сариқ матбуот саҳифаларида урчигандан урчиб ётган “ибратли” ҳикояларни назарда тутяпман. Эҳтимол, ўзини шулардан фарқлаш учун чин адабиёт эзгулик учун курашишдан “уялиброқ” турган бўлса бордир. Албатта, бу нотўғри, бу ўз мавқеини қўшқўллаб топшириш, жангоҳдан ура қочишдан бошқа эмас. Умид қиламизки, чин адабиёт бу хатосини тез англайди ва яна ўз мақеини эгаллайди. Бироқ бу ўринда масаланинг бошқа бир жиҳати муҳимроқ кўринади. Айтайлик, жангари

фильмларни кўп кўрганмиз – уларда қаҳрамон ҳамиша эзгулик тарафида. Лекин эзгулик тантанаси кадр ортида қолади, томошабинни эса кадрдаги муштлашувлар, отишмалар, қон тўкишлар, фаҳш саҳналар ўзига жалб этади... Албатта, бунинг инсон психологияси билан боғлиқ асослари бор, лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Гап шундаки, адабиётда ҳам шу ҳол бот-бот кўзга ташланиб қолаётир. Масалан, биров фоҳиша ҳаётини қаламга олади-да, унда-да аввало, бир инсонни кўрмоқни, тақдир дегани кутилмаган эврилишларга бойлигию инсон ҳаётининг у ё бу ўзандан кетишига атрофдагилар ҳам сабабчи бўлишларини кўрсатмоқчи бўлади. Ният-ку яхши, лекин шўрлик ният фаҳш саҳналар соясида кўмилиб кетади-да! Энг ёмони, аксар эпизодлар миллий руҳга озор етказди, бадий дидга ўтиришмайди. Қизиғи, биров буни беаёв танқид қилса, бошқаси шуни ўқимасдан адабиётшуносман, деб юрганларни қойийди, тағин бириси буни Чўлпон бошлаган анъаналарнинг давоми дейди. Майли, Чўлпоннинг ёзганлари ўз даври учун жудай-ла ошқора, бунга кўшилайлик ҳам. Ҳолбуки, Чўлпон тасвиридаги фоҳиша ўзи тушиб қолган ботқоқдан чиқиш умидида пул йиғиб, кун санаб юрган бир мазлума, Мирёқуб бўлса ўзидаги “итлик”дан қутулиб, одам бўлишга чоғланган инсон. Чўлпон фаҳшни таназул сабабларидан бири сифатида талқин қилади, энг муҳими, унинг ёзганлари инсоннинг шаҳвоний майлларига эмас, онг-тафаккурига қаратилган. Афсуски, ҳозирда яратилаётган айрим асарларга нисбатан бу гапни айтиб бўлмайди. Айтмоқчиманки, ижодкорнинг ўз олдига эзгу ният қўйганининг ўзи кам, бу ниятнинг қай йўсин амалга оширилиши пировард натижани – ўқувчида қандай таассурот қолдирилишини белгилайди.

5. Назаримда, адабиётимиздаги Ғарб таъсири масаласи кўтарилсаёқ ваҳима оҳанги ўз-ўзидан балан пардага кўтарилиб кетаверадигандек туюлаверади менга. Умуман айтаман-да, ҳозир гап келиб қолди... Ойбекни эсланг: Блок шеърляти билан танишгач, шеърят ҳақидаги фикрларим буткул ўзгариб кетди, дея эътироф этганди у. Жумладан, шоир Блокдан рус символизмига хос ва кейинча импрессионизм мутлақлаштирган “оний лаҳзани” тасвирлаш манерасини ижодий ўзлаштирдик, шунинг маҳсули ўлароқ 20-йилларнинг охирида пейзаж лирикасининг гўзал намуналари дегулик қатор бетақдор шеърларини яратди. Лекин бу билан Ойбек символист ҳам, импрессионист ҳам бўлиб қолмади – миллий шоиримизлигича қолди. Бир пайтлар Чўлпонга Фрейд таълимоти таъсири ҳақида ёзгандим: адиб психоанализга хос ёндашувни Мирёқуб руҳияти таҳлилида қўллайди. Чўлпон ҳам бу билан фрейдчи бўлиб қолмади – бор-йўғи миллий романчилигимизни бир одим илгарилатди, холос. Бунақа мисолларни яна келтиравериш мумкин, лекин бунга зарурат йўқ, деб ўйлайман. Фақат айтмоқчиманки, миллий маданиятимиз ўзга маданиятлар билан алоқада ўзлигини йўқотар даражада ғариб эмас, аксинча, ғоятда бой ва томирлари теран маданиятдир. Бас, маданиятлараро мулоқот жараёнида у ўзига сингишадиган, УЗИНИКИ бўлиб кета оладиган жиҳатларнигина олиб, бошқаларини сиқиб чиқаришга қодир. Аминманки, постмодернизм ҳам бундан истисно эмас. Мазкур қонуниятнинг мудом амал қилиши учун кўп нарса талаб этилмайди – ижодкорларимиз миллий ўзлигини, қайси ва қандай маданият вакили эканларини нунутмай қалам тебратсалар кифоя.

6. Йўқ, чамаси, бу масаладаги қарашим бирмунча оптимистикроқ ва у, аввало, инсоннинг, сониян, адабиётнинг табиатидан келиб чиқади. Инсон бир жиҳати ижтимоий махлуқ экан, унинг дарддан мутлақ холи бўлишига кўзим етмайди. Модомики, *дард бўлар экан, инсон изҳор эҳтиёжини туюди. Изҳор воситаларидан бири адабиёт бўлса, у инсон томонидан инсон учун яратилади ва ижтимоий муносабатлар тизимида яшайди.* Шуларнинг ўзиёқ, фикримча, адабиётнинг кун келиб тамом ўйин бўлиб қолмаслигига қафилдир. Ўйинга келсак, у ижод табиатига ёт эмас, ўзингиз айтгандек, ижодда ўйин моменти қадимдан бор: сўз ўйинлари, ўткир қочиримлар, турфа кўринишдаги шакл ўйинлари... Ижодкор учун булар бари – восита эди: фикр-ҳисни ўзига хос тарзда ифодалаш ва эстетик завқни кучайтириш воситаси. Вақти келдики, постмодернчилар воситани мутлақлаштирдилар, унга тугал мақсад деб қарай бошладилар: уларнинг ижодий изланишлари боис ижоддаги ўйин кўлами, имконлари бағоят кенгайди. Бироқ бу ҳол, фикримча, мангу қололмайди: қазисан, қартасан – ўз аслинга қайтасан, деганларидек, ўйин яна восита мақомига қайтади. Зеро, ўзни ифодалаш эҳтиёжисиз ижод йўқ, бас, ўйин яна ўзни ифодалашга, постмодернчилар кенгайтирган имконлари билан энди янада самаралироқ хизмат қилади. Дарвоқе, бу қадар ишонч билан гапиришим бежиз эмас: бадий тафаккур тарихидаги фактлар шунга асос беради. Эсланг-а, шовқин-сурон билан майдонга чиққан *импрессионизм, экспрессионизм,*

онг оқими, абсурд каби “изм”лар ўз даврида ниманидир мутлақлаштирган, ўшани асосга қўйиб, адабиёт шундай бўлур деган даъвои ўртага ташлаган эди. Эътироф этиш керак, уларнинг ҳар бири ўзи асосга қўйган нарсани юксак даражада ривожлантирди. Оқибат шу бўлдики, улар ривожлантирган нарса бадиий тафаккурга сингиб кетди – адабиёт эса аслича қолди, фақат уларнинг ижодий изланишлари ҳисобига имконлари кенгайди, холос.

7. Менга қолса, гапнинг пўсткалласини айтиб, танқидчилигимиз бир жойда депсиниб қолгани тобора равшан бўлиб борапти, у ўз миссиясини бажаролмай қолди, деган бўлардим. Майли, жавоби қанчалар нохуш бўлса ҳам, аввал мана бу саволларни қўйиб кўрайлик: “Бугун адабий танқидий асарлар ўқияптими? Ўқилса, кимлар ўқияпти?” Афсус, биринчи саволга дадил “ҳа!” жавобини беришимиз мушкул. Сир эмас, адабий танқидий чиқишларни, асосан, мутахассислар ҳамда матбуотни мунтазам кузатиб боришга ўрганиб қолган айрим катта ёшли ўқувчилар “тарки одат – амри маҳол” қабалида ўқийдилар. Мен бу гапларни педагогик фаолиятим давомидаги кузатишлардан келиб чиқиб айтаётирман: эртага филолог мутахассис бўлиб етишадиган талабаларни оласизми ё малака оширишга келаётган тил-адабиёт ўқитувчилариними – адабий-танқидий материаллар чоп этиб бориладиган нашрларни ўқийдиганлари юздан бирни ҳам ташкил қилмайди десам, лоф эмас. Мазкур шароитда “танқид омманинг бадиий дидини тарбиялашга масъул” дегани қуруқ гап, негаки амалда “танқид – танқид учун” тамойили ҳукм сурмоқда. Тўғри, адабий танқидий ишларни чоп этадиган нашрлар ҳам, уларнинг адади ҳам кам, боз устига, уларнинг талаблари ҳам танқидчиларни бироз чеклайди. Лекин бу асосий сабаб эмас. Фикримча, танқиднинг ўзи ўзгариши зарур. Биласиз, ҳозир танқидчи ўзини, аввало, адабиётшунос ўлароқ ҳис қилади, ёзганларида ҳам олимнинг назари устувор. Балки, адабий танқидий асарларни кўпроқ мутахассислар ўқишининг сабаби шундадир?! Ҳолбуки, танқид ўқувчи омма билан мулоқот қилиши, уни адабий асар моҳиятига яқинлаштириши, муҳими, унда ўқиш эҳтиёжи ва ўқиш малакасини шакллантириши лозим. Бу эса, ўз навбатида, шу мақсадларга мос услуб ва ифода тарзини тақозо этади. *Айтмоқчиманки, адабий танқидий асар илмий мақоладек эмас, адабий асар каби ўқилиши, бир сўз билан айтсак, ЎҚИШЛИ бўлиши керак.* Айни чоғда, мунаққид ўз фикрларини пухта адабий-назарий асосда турган ҳолда ифодалаш лозим бўлади. Фикримча, танқидчилик шу талаблардан келиб чиқиб ўзини ўзгартирса, ундаги сиз айтган муаммолар ҳам навбати билан ҳал бўлади.

8. Ижод аҳли ботинида кечувчи “эски ва янги” кураши ҳаммиша бўлган ва бўлади. Бу истеъдоднинг табиати билан боғлиқ қонуний бир ҳолдир. Зеро, *истеъдод табиатан янгиликка, оригиналликка интилади, иккинчи ёқдан, унинг фитратидан ажодлар тўплаган тажрибанинг генлар орқали ўтиб келган қаймоғи мужассамдир.* Яъни чин истеъдод миссияси тафаккур имконидаги барча фикрлар айтилиб, кўнгилдан кечиши мумкин барча ҳислар ифодаланиб бўлган бир шароитда “ўз гапи”ни айтмоқдирки, “эски ва янги” курашининг бардавомлиги шундан. Айни ҳол ҳатто бизга (ё ижодкорга) мутлақ янгилик туюлаётган нарса ҳам асли аънаа заминида туришини таъминлайди. Демак, масала бизнинг ўша заминни кўра олаётганимиз ё кўра олмаётганимиз, ижодкорнинг буни эътироф этаётгани ё этмаётганида, холос. Сираси, бизга ёқиш ё ёқмаслигидан қатъи назар, ўз “ижодий мени”ни юксак баҳолаш чин истеъдодга хос хусусият: ундаги шу ҳис ва ўз сўзини айтиш эҳтиёжи бадиий тафаккурни ривожлантирувчи асосий омиллардир. Ўзи яратаётган янгилик шавқида истеъдод аънаа заминида турганини иқрор қилмаслиги ажаб эмас, зеро, ижодий изланишларига ўзини аънаага қарши қўйишдан қувват олади. Бундай қарши қўйиш, ботинда кечувчи “эски ва янги” кураши истеъдод ижодий ўзлигини қарор топтиргачгина барҳам топади. Зеро, энди унинг ижодий изланишлари маҳсули – янгилик воқеланиб улгурган, аънаага бир зарра мисоли кўшилиб кетган бўлади... Ижодкор ботинида кечувчи “эски ва янги” курашини шундай тушунганим учун саволда тилга олинган бонгни эшитадиган қулоқларимиз том битмаслигига ишонгим келади.

9. Фуқаролик ва санъаткорлик бурчи деган тушунчаларни бир-биридан бу тарз ажратишда, назаримда, бироз сунъийлик бордек. Зеро, адабиёт ўзни ифодалаш шакли экан, асар ўзида яратувчисининг шахсини акс эттиради. Шахс дегани эса – бир бутун, унинг бу қисми фуқаро, буниси санъаткор дея ажратиб бўлмайди. Ҳа, шеърларидан бирида Ш.Раҳмон “рубобий шеър”лар ёзиш ўрнига курашиб ўтгани учун ўқингани бор. Лекин бу, менимча, оний бир кайфият. Ҳақиқатда шоир қаршисида “рубобий шеърлар ёзсамми ва ё курашчан шеърлар?” тарзидаги танлов зарурати турган эмас. Йўқ,

Раҳимжон РАХМАТ

1961 йилда тугилган. Шоир, ёзувчи ва адабиётшунос. Тошкент Давлат университетининг ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. “Дала гуллари”, “Хасталик дафтари” каби адабий мақолалар, кузатишлар ва шеъррий асарларни ўзида жам этган тўпламлар муаллифи.

у атиги ўзи тўғри деб билган равишда тўлақонли яшаган ва даврини кўнелида яшатгани ҳолда дилидагини изҳор қилган – қаламидан ўша сизу биз билган курашчан шеърлар тўкилган. Яъни шундай яшаш унинг бандалик тақдирига, шундай ёзиш шоирлик қисматига битилгандир... Савол ўзи ғоят мураккаб, бунинг устига муайян йўриқ-тавсия беришни талаб қилаётгандек: жавоб беришга журъат етишмайди, бермасликка ҳам кўнгил бўлмайди. Фикримча, ижодкор инсоний комилликка интилиб, атрофидагиларни ҳам баркамолу жамиятни мукаммал кўриш истаги билан яшаса, айти шу ҳаётий мавқеи билан воқелик муносабатидан туғилган ўй-ҳисларини рўй-рост ва гўзал тарзда ифодаласа, бас – фуқаролик бурчини ҳам, санъаткорлик бурчини ҳам ўтаган бўлади.

10. Парадокс шундаки: бадий тафаккур жиҳатидан адабиётимизда ўсиш бўлгани ҳолда китобхонлик даражаси тушиб боряпти. Афсуски, бу гап фақат “жиддий адабиёт”га нисбатан тўғри, чунки турфа номдаги оммавий нашрлар ҳам, уларнинг адади ҳам, демак, ўқувчилари ҳам ортиб бормоқда. Бу эса ўша “жиддий адабиёт” билан ўқувчи омма орасида жарлик каттариб бораётганидан дарақдир. Албатта, бунинг кўплаб сабаблари бор, бу ҳақда кўп айтилди ва яна айтилади. Мен бу ўринда “жамият миқёсида жиддий адабиёт ҳақида қайғурмоғимиз керак” деган фикрни қувватлайман. Мавжуд аҳволни ўнглаш учун эса бир неча йўналишда иш олиб боришга тўғри келадики, шулардан энг муҳими, фикримча, адабий таълимдир. Менга қолса, илгари ҳам ёзганимдек, адабий таълимнинг пировард мақсадини аниқ ва лўнда қилиб қуйидагича белгилаган бўлардим: *ўқувчи таълим муассасасини адабий асарни ўқиш, уқиш, ҳис қилиш, ундан завқлана билиш малакаларини эгаллаган, адабиёт ўқишни ўзи учун зарурат мақомидаги табиий эҳтиёжга айлантирган ҳолда тарк этмоғи керак*. Бу эса адабий таълимни шулардан келиб чиққан ҳолда ислоҳ қилиш, шуларни назарда тутиб ўқув дастур ва режалари тузиш, дарсликлар, методик ишланмалар яратиш ва, муҳими, ҳар бир машғулоти шу мақсадларга мос ҳолда ташкил этишни талаб қилади.

Раҳимжон РАХМАТ жавоблари:

1. Ростини айтсам, ўтган йигирманчи асрда, жаҳон адабиёти мезонлари билан ўлчайдиган бўлсак, ўзбек насрида адабий-эстетик қимматга эга бўлган асарлар кўп яратилмади. Бунга сабаб узоқ йиллар адабиётимизда “соцреализм” деган сохта ва ўта зарарли методнинг ҳукмрон бўлишидир. Бу метод ёзувчини энг асосий қуроли – кўнгилдан кечадиган рост кечинмаларни тасвирлаш имкониятидан маҳрум қилди. Албатта, истеъдодли ёзувчи “соцреализм” деган метод қўйган чегараларни жуда осонлик билан бузиб ўтиб, кўнгли буюрган ва ўзи ҳақ деб билган фикр-туйғу ва ғояларни қоғозга тушириши мумкин. Аммо бу каби асар, биринчидан, ёруғлик юзини кўрмас эди. Иккинчидан эса, эркин фикрли ёзувчининг тақдири хавф остида қолиши ҳам ҳеч гап эмасди. Бир нарса тўғрисида чуқурроқ ва инсонларга хос фикр юритиб кўрайлик. Ўтган асрнинг 30-йиллар авлоди деб атайдиганимиз Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғуллом, Мақсуд Шайхзода ва бошқалар 20-йиллардаги эркин фик-

рли ёзувчилар – Чўлпон, Абдулла Қодирий ва Фитратларни айнан эркин фикрли ёзувчи бўлганлиги учун жисмоний ўлимга маҳкум этилганлигини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу нарса уларнинг кўнглида жуда катта қўрқув ва эҳтиёткорлик пайдо қилиши шубҳасиздир. Биз 30-йиллар ёзувчиларининг қалби тубида қандай қўрқув, ваҳима ва ҳадиклар пинҳонлигини фақат тасаввур қилишимиз мумкин, холос. Иккинчидан эса, коммунистлар адабиёт ва санъатнинг жон томири бўлган дин ва фалсафани жамиятдан бутунлай қувиб чиқардилар. Ижод аҳли учун партия съездларидаги қарорлар илҳом манбаи қилиб белгиланди. Бу деганимиз шуки, қушни кенг ва озод осмондан маҳрум қилишди, у фақат қафаснинг ичида калта-калта парвоз қилиши мумкин эди, холос. Шундай шароитда ҳам, адибларимиз эътиборга лойиқ асарлар ёза билдилар. Ғафур Ғулум ва Абдулла Қаҳҳор прозаси ўзбек насрининг яхшигина намунасидир. Утмишни ўзгартириб бўлмади. Ҳар қанча эътироз билдирсак-да, Абдулла Қаҳҳор ёки Ғафур Ғулум қабрдан тирилиб келиб, бошқача асарлар ёза олмайдилар. Демак, ҳар қандай ижодкор ижодига баҳо бераётганда, у яшаган даврни ҳам алоҳида ҳисобга олиш керак. “Сароб” романи бадиий жиҳатдан жуда ҳам пишиқ, пухта. Асарнинг образлиги жуда юксак. Аммо романнинг ғояси анчайин суст, бўш. Ёзувчи ўз эрки билан эмас, балки ташқаридан бўладиган босим ва давр тақозосига кўра асар ғоясини белгиллаган.

Жангга кираётган аскарнинг кўлида сифатли ва замонавий қурооллар бўлиши лозим. Қуролсиз аскар душман учун тирик нишондир. Демак, ўтган асрнинг 30-йилларида адабиётга кириб келган истеъдодлар мавжуд шароитга кўра ўз истеъдодларидаги бир қатор сифатларни амалда ишлатишдан маҳрум этилган эди. Бир нарсага эътибор қаратиш керакки, бу даврда ёзувчиларимиз оддий севги изтиробини ҳам асарга айлантира олмади. Ўша давр – киши кўнглида кечадиган ишқий-интим кечинмаларни ҳам тан олмаган. Бир сўз билан айтсак, коммунистик мафкура инсоннинг ботиний оламига ҳам хўжайинчилик қилган. Шунингдек, оддий одамнинг сиёсий ғояга алоқаси бўлмаган маиший турмушидаги икир-чикир ҳодисалар тўғрисида ҳам ёзиш мумкин бўлмаган бу даврда.

Кейинги давр – 60-йиллар ўзбек носирлари ижодида коммунистик мафкуранинг сезилар-сезилмас соясида бўлса ҳам, оддий инсоннинг маиший ҳаёти ва инсоний севгилар тасвири кўзга ташлана бошлади. Ўзбек ўқувчиси ўзининг оддий турмуш тарзи акс этган, севгиси тилга олинган асарларни ростдан ҳам соғинган эди.

70-йилларга келиб, гарчи ўзбек бадиий тафаккурида инқилоблар содир бўлмаган бўлса-да, ёзувчилар ижодида коммунистик мафкура сояси бутунлай ғойиб бўлди. Адибларимиз асар ёзаётиб даврнинг ҳукмрон мафкурасини тасодифан ёддан чиқариб қўйгандек эди. Ўзбек ҳаётининг маиший ҳаёти, ишқ-муҳаббати, изтироблари, меҳроқибат, инсоф-диёнат каби мавзулар кенг кўламда қаламга олинди. Адабиётимизда турли қатлам вакилларининг образлари – янги персонажлар пайдо бўлди. Ҳатто шу даражага бориб етдики, айрим ёзувчилар ижодида коммунистик мафкура, хусусан, бу мафкуранинг посбонларига нисбатан беозор киноялар пайдо бўлди. Айрим ёзувчиларимиз эса, шакл ва мазмунда кескин ўзгаришлар яшашга ҳам уриниб кўришди. Хуллас, 70-йилларда узоқ вақт асоратда ушлаб турилган, қафасга қамаб қўйилган ўзбек бадиий тафаккурида эркинлик, жонланиш тамойиллари сезилди.

Мустақиллик юз бергандан кейинги ўзбек насри эса самарали изланишлар жараёнини бошдан кечириётди. Янги авлод ёзувчилари йўқ ердан ёки бутунлай Европа адабиёти заминидан пайдо бўлди, дея олмамайман. Аксинча, уларнинг ижоди ўзбек насри замирида узоқ йиллардан буён кечаётган ижобий ўзгаришларнинг ёрқин намунаси, мантиқли давоми, кўнглини умидлантирадиган бир босқичидир.

Шуни алоҳида таъкидлашни истар эдимки, кейинги қарийб юз йилликда ўзбек носирлари ўз даври берган имконият ва мавжуд эҳтиёжга яраша истеъдодларини намоён қилишди. Бир даврнинг адиблари бошқа бир даврнинг носирларидан кўра истеъдодлироқ эди, деган фикрга умуман қўшилмайман. Ўзингиз тақорлаб юрибсиз-ку: “ҳамма замонларда Навоий каби буюк истеъдод соҳиблари туғилади. Лекин бу истеъдодларнинг Навоий ёки Биноий бўлиб қолишини давр белгилайди”, деб. Худди шундай.

Юқорида айтдики, кейинги юз йилда, ҳар ўн-ийгирма йилда ижодий эркинлик кенгайиб, ёзувчини ўз имкониятларини тўлароқ намоён қилишга шароит яралиб келган. Бугунги даврдаги ижодий эркинликни 70-йиллардаги ижодий эркинлик билан асло қиёслаб

бўлмади. Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз жаҳон адабиёти тарихидаги мавжуд барча усул ва шакллардан фойдаланиши, инсониятнинг барча жабҳадаги тарихларини чуқур ўрганиб, барча фанларни ўқиб ўз истеъдодларини тўла намоён қилишлари мумкин.

2. Ижодий эркинлик – иқтисодий эркинлик меваси эканлигини англаб етиш зарур. Йигирманчи асрда ўзбек адиблари иқтисодий жиҳатдан сиёсий ҳокимиятга тўла қарам эди. Қарам ёзувчи эса ўзи яшаб турган ҳаётга холис ёндашиб асарлар ёзишга бироз қийналади. Айтишадикки, иқтисодий эркинлик шароитида бадиий тафаккур ривожланади деб. Ҳозир бизлар иқтисодий либерализм даврида яшаймиз. Давр демократик тараққиёт йўлини танлаган. Бу демак, ижодий эркинликдан биринчи навбатда жамиятнинг ўзи манфаатдор.

Ҳар ҳолда, ҳозирги даврда ўзбек адабиётида жиддий асарлар юзага келиши учун объектив вазият мавжуд. Яъни, биринчидан, сиёсат адабиётни мажбуран ўз измига солишга ҳаракат қилаётгани йўқ. Чунки эркин фикрликдан манфаатдор жамият ижод аҳлининг тафаккур тарзига аралашмайди. Ва шундай бўляпти ҳам. Иккинчидан, бугунги ижодкор, давлатга иқтисодий қарамликдан қутилиб, яшаши учун керак бўлаётган неъматларни ўз меҳнати билан топяпти. Бу нарса ҳам унинг эркин фикрли ижодкор бўлишига катта бир имкониятдир. Бугунги кунда яратилаётган асарлар биринчи навбатда ҳеч қайси жиҳатдан бирон-бир кучга қарам бўлмаган, тафаккури эркин ва озод ижодкорнинг қалбида кечаётган тирик ҳодиса, жараён сифатида қимматга эгадир. Масалан, Назар Эшонқулнинг “Баҳовиддиннинг ити”, Исажон Султоннинг “Қисмат”, Улуғбек Ҳамдамнинг “Бир пиёла сув” ҳикояларини ўқиётиб, бу асарларни қалби ва тафаккури тўла эркин ижодкор ёзганини ҳис қиласан. Икки йил бурун Назар Эшонқулнинг “Гурўғли” романи кўлёмасини ўқиб чиққандим. Асарда асли тирик одам жамиятда ўзининг тирик эканлигини исбот қиламан, деб роса уринади. Лекин унинг ҳар бир уринишидан кейин жамият унинг тирик эканлигини баттар тан олмайди. Менда жуда катта таассурот қолдирди бу асар. Инсон ўта мантиқсиз, ёвуз ва чигал ғояларнинг қурбони бўлиб кетиши мумкинлигини тушунгандек бўлгандим. Назар, аслида, бу романини ўтган асрнинг 90-йилларида ёзган эди.

Улуғбекнинг 1996 йилда ёзиб улгурган “Ёлғизлик” қиссасига мен сўзбоши ёзгандим. Бу асарда инсон ботинида сезилар-сезилмас кечадиган, ҳеч қачон тилга чиқмайдиган фикр-туйғулар акс этганлиги менга маъқул келган эди. Аслида, кўнглимизнинг туб-тубида содир бўладиган ҳиссий жараёнларни ўзимиз ҳам тўла-тўқис идрок эта олмаймиз. “Билмайман, қийнайди қайси хотира” дейди Абдулла Орипов.

Назар Эшонқулнинг “Гурўғли” ва Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романининг мазмун-ғоясида бир-бирига яқинлик сезаман. “Гурўғли”да асар қаҳрамони ўзининг тирик эканлигини исботлай олмай ҳалак, “Боқий дарбадар” романида эса ёзувчи инсон қисматининг моҳияти дарбадарлик эканлигини урғулайди. Муштарак маъно шуки, дарбадарлик ҳам тириклик эмас. “Ёлғизлик” қиссаси қаҳрамони ҳис-туйғуларида ҳам дарбадарлик, ўзининг тирик эканлигига шубҳалар сезилади.

Шу ўринда бир узримни айтиб ўтишим жоизки, ҳозирги кунда турли йўналиш ва жанрларда асар ёзаётган адибларимиз жуда кўпайиб кетди. Беш-олтитадан китоб нашр қилиб улгурган бир қатор ёзувчиларнинг номини ҳам эшитмаганман. Баъзан китоб дўконига бош суққанимда, адабиётимизда жуда кўп янги номлар пайдо бўлганлигини кўраман, холос. Яъниким, адабиётимизда пайдо бўлаётган ҳамма асарларни бир бошдан ўқиб, таҳлил қилиш имкониятим йўқ ҳисоби.

Бир нарсани таъкидлаш керакки, денгиз кўпиксиз бўлмаганидек, бугунги кунда бачкана истеъдодсизлик модернизм деган жиддий ҳодисани ўз айбини яшириш учун ниқоб қилишга ҳаракат қилляпти. Бир тикувчидан : “Ҳар хил кўйлақлардан чиққан қийқимларни нима қиласан?” деб сўраганимда у: “Ташлаб юбораман” деб айтганди. Шунга ўхшаган гаплар-да... Яна нима дейиш мумкин модернизмни ўйинчоқ қилмоқчи бўлаётганлар ҳақида. Европа модернизм жамиятда содир бўлган улкан фожиалар, йўқотишлар, хўрлик ва ҳақоратлар таъсирида пайдо бўлганлигини ҳам унутмайлик. Европа модернист ёзувчилари аввал биринчи жаҳон урушида, кейинроқ иккинчи жаҳон урушида инсоният қони дарё-дарё бўлиб оқганини ўз кўзлари билан кўрганлар. Уларнинг аксари бу фожиалардан шахсан жабр ҳам чеккан. Йигирманчи аср бошларида аҳвол шу даражага бориб етганки, инсон зотини ҳаддан зиёд хўрланишини ўз кўзлари билан кўрган файласуф ва ёзувчилар “Худо ўлди” деб инсон тафаккурига қўйилган азалий ва муқаддас чегарани бузишга уринишган. Худо ўлди дегани, бу аслида, инсониятнинг руҳий ва маънавий қадриятлари сариқ чақалик қимматга эга эмас дегани.

3. Учинчи саволга нима деб жавоб беришни билмай бошим қотиб қолди. Илоҳий китобларнинг барида биз яшаб турган дунё ҳақиқий, боқий дунёнинг сояси эканлиги тўғрисида очиқ-ошкор далил, ҳужжатлар келтирилган. Пайғамбарлар, азиз-авлиёлар, донишманд ва файласуфлар, шоиру ёзувчиларнинг бари, аслида, идеал олам ҳақида мушоҳада қилишади. Тафаккурни ҳаракатга келтирадиган куч ҳам илоҳий оламга ишончдан бошқа нарса эмас. Бу оламнинг омонат ва ўткинчи эканлигини ҳаммамиз биламиз. Ҳаёт ҳақиқати шуки, бу оламда бугун борсан, эртага йўқсан. Ҳақиқий адабиётда инсон, барибир, бу дунёда эмас, нариги дунёда ҳақиқий саодатга эришади, деган ғоя тараннум қилинади. Совет адабиёти эса бу ҳақиқатни инкор этди, ўз навбатида ҳақиқат ҳам уларнинг ёзганларини инкор этиб боряпти. Шу пайтгача бирорта ижодкор “мен бахтлиман” деган сезгини ҳатто шивирлаб айтмаган. Аксинча, Навоий ва Машраб, Пушкин ва Байрон ҳам кўпроқ инсон бахтсизлигини мушоҳада қилишган.

Мен бадиий асарлардан чуқур, кенг кўламли, боқий дунё нафаси сезилиб турадиган, инсоннинг олижаноб сифатлари улуғланган, руҳ ва тафаккур эркинлиги тараннум қилинган маъноларни излайман. Бадиий асарда кўриниб қоладиган яланғоч ахлоқсизлик ғашимни келтиради. Алоҳида бир сиёсий ғоя бадиий воситаларда акс эттирилган китобларни ҳам унчалик ёқтирмайман. Бир одамнинг бармоқ излари бошқа бир одамнинг бармоқ изларига ўхшамаганидек, ҳар бир ёзувчида бошқаларникига умуман ўхшамаган ўз услубларини кўргим келади. Тақлидий асарлар жаҳлимни чиқаради. Ахир, дейман тақлидчи ёзувчи, ўз қалбингда бировникига ўхшамаган қувонч ва қайғуларинг, армон-ғуссаларинг бор, ана ўшаларни китоб қилиб ёзсанг бўлмайдими?! Сен бўлсанг, ўз қалбингни инкор этиб, бировнинг қайғу ва қувончини кўчириб асар қораламоқчи бўласан.

4. Эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш ҳамиша бўлган ва бундан кейин – қиёматгача давом этади. Инсоннинг биологик ва руҳоний табиати орасидаги зиддиятдан пайдо бўлади эзгулик ва ёвузлик орасидаги зиддият. Ажабки, ҳайвонлар орасида бу икки тушунча аҳамиятга эга эмас. Бўри гўшт емаса, очдан ўлади. Катта балиқлар кичик балиқларни ютиб турмаса, қорни тўймайди. Дарахтлар ҳам кенглик ва нур талашиб бир-бирини қуритишга қасд қилади. Кишилик жамиятида эса барча давр ва халқлар учун ўзгармас бўлган муқаддас қонун – чекловлар бор. Аёллар, болалар, ногиронлар ва кексаларга шафқатли бўл, дейилади инсонлар жамиятида. Ҳатто бу нарсалар қонун йўли билан ҳимоя қилинади. Дейлик, автобус ҳайдовчиси балоғатга етмаган болани ярим кечаси пулинг йўқ экан, деб автобусдан тушириб юборса, жинойт содир қилган ҳисобланади. Яъни у вояга етмаган болани мазмунан хавфда қолдириб кетаётган бўлади. Инсонни инсон қилиб турган миллионга руҳий-маънавий қадриятлар бор, уларнинг бари умумлашма ном билан эзгулик дейилади. Кейин эса, инсон табиатида уни ҳайвонга айланишга мажбурлаб турадиган миллионга иллатлар бор, булар эса бир сўз билан ёвузлик дейилади.

Ёзувчи деганлари, ўз-ўзидан эзгулик, юксак инсоний қадриятлар куйчиси, ҳимоячисидир. Унутмайлик, Яратган, шайтонни ҳам бадиий истеъдоддан қисмаган... Яъниким, боши бузуқ одамга ҳам Худо ёзувчилик ёки шоирлик истеъдоди ато этиши мумкин. Лекин боши бузуқ ижодкорнинг асарлари умуминсоний қадриятлар сафидан жой ола билмайди.

5. Мен азалдан “изм”ларга унчалик қизиқмайман. Лекин дўстимиз Дилмурод Қуроновиқнинг адабиётшуносликка оид китобларидан барча измлар тўғрисидаги таърифларни ўқиб, билиб олганман. Модернизм ва постмодернизм тўғрисида рус ва Европа адабиётшуносларининг бир қатор тадқиқотларини ҳам кўздан кечирганман. Хосе Ортега-и-Гассетнинг модернизм эстетикасига оид ажойиб тадқиқоти билан ҳам танишман. Лекин, барибир, адабий асарларни ўз ақлу тажрибам билан “изм”ларга ажратишга қийналаман. Бизда адабиёт намуналарини “изм”ларга ажратиш унчалик урф бўлмаган. Шунингдек, ватанимизда адабий ўй-хаёлларнинг эркин бўлганига эндигина йигирма йилдан жиндай ошди. Эски тузум пайти “соцреализм” деган сохта ва зарарли методдан хорижда ижод қилиш ҳақида ҳатто орзу қилиб бўлмасди. Битта рост гапни айтиш лозимки, ўзбек прозасида “соцреализм”нинг асоратидан тўла-тўқис қутилиб улгурган бир неча ҳикоя пайдо бўлди, холос. Шунинг учун прозамизда алоҳида бир йўналиш пайдо бўлди, деб айтиш жуда қийин ҳали. “Соцреализм” асоратларидан халос бўлганимиз билан миллий менталитетимизда соф бадиий тафаккурга ёт бўлган бошқа иллатлар ҳам бор... Масалан, бизлар ёзувчи сифатида реал ҳаётга яқинроқ келишдан чўчиймиз. Бизлар учун реал ҳаёт жаҳлдор бир ит, ёнига яқинлашгани кўрқамиз; нарса ва ҳодисаларни анча узоқдан кузатиб қўя қоламиз.

Аслида, реал ҳаётга яқинлашиш учун ишончли бир восита зарур. Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз реал ҳаётга кўрқмай жуда яқин бориш учун ишончли восита топгандек бўляпти. Бу воситанинг номини символизм деймизми, метафора деймизми, хуллас, реал ҳаётга яқин келиш учун бир восита зарур. Реал ҳаёт деганимда, муайян даврдаги ижтимоий вазиятни назарда тутаяётганим йўқ, албатта. Инсоннинг тириклик-ҳаёти моҳиятини реаллик, деб атаяпман. Масалан, сюрреалистлар инсон онги остидаги фикр-туйғуларни инсон табиатига хос ҳақиқий реаллик деб билишган. Аслида ҳам, гапирётган гапингиз, қилаётган хатти-ҳаракатингиз эмас, балки кўнглингизда пинҳон фикрлар реал фикрлар эмасми? Қизиги шуки, инсон ўз онги остида нималар пинҳонлигини ўзи ҳам тузук-қуруқ идрок эта олмайди. Фрейднинг онг ости жараёнлари тўғрисидаги назарияга таянган ҳолда юз йиллик адабиётимизни таҳлил қилиб чиқсак, бениҳоя қизиқарли ва қутилмаган таҳлиллар қилиш мумкин. Бу усулда асар билан бирга, ёзувчи психологияси ҳам тенгма-тенг таҳлилга тортилади. Масалан, бундай усулда ўзбек совет ёзувчилари асарларидаги ижобий қаҳрамонларнинг, аслида, салбий қаҳрамонлар эканлигини фош қилиш мумкин.

6. Адабиёт, биринчи навбатда, бадиий санъатдир. Тўғри, дард ва изтиробсиз шеър ёки ҳикоя ёзишнинг илоҳи йўқ. Айниқса, ғам-аламсиз бир мисра ҳам шеър ёзиб бўлмайди. Лекин биргина дарднинг ўзи билан ижодкор бўлиб, ўқувчига манзур асар яратолмайсиз. Дейлик, ҳикояда ўқувчига айтадиган гапингиз нақадар муҳим бўлса-да, лекин айтадиганларингизга чиройли бадиий либос кийдирмасангиз, ёзганларингизнинг бари – бир пул. Дардсиз асар пайдо бўлмаганидек, асарда санъатсиз дард ҳам беқадрдир.

Яна бир гапки, бизда адабиётнинг ўйинга айланишига ҳали анча вақт бор. Керак бўлса, жиддий мавзуларга энди-энди қўл ура бошладик. Қачонки, мавзулар тугаса, ҳамма дардларимизни айтиб бўлсак, ана ундагина сўзларни бир-бирига уриштириб ўйин ўйнашимиз мумкин. Лекин “ўйин” ўйнашга имкон йўқ ҳали.

7. Бизда холис адабий танқид ҳозирча шаклланиб улгургани йўқ. Мен йигирма йилдан буён, нақадар зерикарли бўлса-да, адабий танқидни кузатиб келаман. Бу соҳамиз холислик ва самимиятдан анча узоқ ҳали. Адабий танқидимизда ақл ва руҳ сезилмайди. Кўплаб отахон устозларимизнинг кўп йиллик меҳнатини бир оғиз гап билан йўққа чиқармоқчи эмасман, албатта.

Ҳозирги кунда адабий танқидда истеъдодлар ғойиб бўлди. Ўтган асрнинг 90-йилларида ёш ва умидли олимларимиз жуда кўп эди. Афсуски, уларнинг барини турмуш деган аждарҳо ютиб юборди. Умуман, бизда адабий танқидда танқид йўқлигини ҳам эътироф этиш жоиз. Бизлар адабий танқид воситасида бир-биримизнинг кўнглимизни кўтариб, дўстона муносабатимизни билдириб қўямиз, холос. Адабий танқид билан шуғулланиш жуда ҳам ноқулай эканлигини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Менинг ўзим бундан икки йил бурун ўзим тенги ёзувчиларнинг қатор ҳикояларини асосли танқид қилиб, битта мақола ёзгандим. Бу мақоламни матбуотда эълон қилишдан ҳалиям чўчийман. Чунки мақолам эълон қилинса, унда номи тилга олинди, асарлари танқид қилинган ёзувчилар бирданига мени ёмон кўриб қолади. Айримлари қайсидир шаклда менга зарар етказишга ҳам уриниб кўриши мумкин, деб тахмин қиламан. Жасорат етишмайдими менда?.. Билмадим.

Узоқ вақт машҳур адабиётчи олимларнинг ёнида юрган одамман. Устозларимиз росмана адабиётчи олим эмас, балки адабиётдаги дипломатлар эканлигини яхши биламан. Ҳаммамиз сентименталмиз, ҳали танқидга дуч келмай, кўзларимиз ёшланиб, овозларимиз ингичкалашиб қолган.

Лекин танқидчи учун адабиётимизда иш жуда кўп. Ҳозирги кунда шоирман, ёзувчиман, бешта, ўнта китоб чиқардим дегувчи сохта ижодкорлар армияси пайдо бўлди. Бу армия ўзининг кучи ва қуроли билан омма дидини бениҳоя пасайтириб юборяпти, керак бўлса, миллатимиз ахлоқига тажовуз қиляпти. Замонавий қўшиқчилар айтаётган ашуланинг матнига бир диққат қилиб кўринг. Хонандалар одамнинг асабини кўзгаб, кўнглини айнитар даражадаги сўз қоришмаларини қўшиқ қилиб айтаётганини кўрасиз. Айниқса, замонавий қўшиқчиликда матннинг ўрни нолга тушиб қолди. Уялмайдиам-а, ҳеч қайсиси? Адабиётчи мутахассислар томонидан ижоди эътироф этилмаган, ҳатто тилга тушмаган ҳаваскор шоирлар байрамларда тўпланадиган санъат элитаси орасида кўриниб қоляпти. Айрим хонандалар ўта мантиқсиз, ўта саёз, бемаъни алжирашларни катта давраларда қўшиқ қилиб куйлашмоқда. “Ҳой, адабий танқид, нега жимсан? Ярамас ва сурбет истеъдодсизлик тўрға чиқиб, ялпайиб ўтириб олибди, ҳам ақл бўлиб бир нарсаларни гапиряпти. Бир ҳамла билан уни пойгакка тушириб

юборсанг бўлмайдимиз?". Адабиётимизда уятсиз ҳаваскорлар кўпайиб кетди. Адабиётдан узоқ кимсалар фақатгина пул ишлаб олиш мақсадида русча дедектив асарлардан кўчирмачилик қилиб ёстиқдек романлар яратиш ташлаяпти. Ҳамма нарсадан кўнгилишлик излайдиган кимсалар жиддий фикрдан чўчийдиган, қочадиган бўлиб қолди. Мумтоз меросимизни қизиқиб ўқийдиган ўқувчилар бутунлай йўқолиб кетди. Гарчи тўртта-бешта шеърый китоб чоп этиб улгурган бўлса-да, Абдулла Қодирий билан Чўлпонни адаштириб юборадиган "шоирбачча"лар урчиди. "Танқид саралашдир", дейилади. Лекин бугунги кунда танқид сараламаяпти. Танқиднинг ўзи йўқ бугун. Лекин жуда керакли нарса танқид...

8. Эски билан янги орасида ҳамма замонларда ва ҳамма жабҳада кураш тинмайди ва тўхтамайди. Хўш, бу нарса адабиётимизда қандай кўринишда намоён бўляпти? Масалан, прозамизда маиший ҳаётни қизиқарли йўсинда баён қилиб ҳикоя қоралашни эски усул, деб биламан. Янги асарларда эса маънолар қатлами сезилиб туради. Бундай асарлар учун маиший турмушдаги бирор ҳодиса мақсад эмас, балки воситадир. Баёнчилик услубида эса маиший ҳаёт мақсад ўлароқ кўрилади.

"Эски" деган сўз билан атаётганимиз ўзбек насрида ёзувчи, иложи борица, макон ва замонга яқин келишга чиранарди. Янги прозамизда эса макон ва замон мавҳумлашиб кетяпти, яъни ёзувчи ўзи мансуб бўлган макон ва замондан қочишга уринаяпти. Эски давр прозамизда адибларимиз тип ва характер яратишни ўз олдиларига катта мақсад қилиб олишар эди. Ҳозирда "янги" деб атаётганимиз ижод намуналарида бу нарса, яъни алоҳида бир персонажнинг қилиқ ва одатларига урғу бериб, характер ва тип яратиш ода-ти сезилмайди.

Мана, бир ўхшатиш: иккита тангангиз бор, бири мис, иккинчиси тилло. Мис тангага қараб ўйлайсиз: икки дона гугурт ва туз сотиб оламан. Тилло тангани кўлингизга олиб эса жуда кўп нарса ҳарид қилишингиз мумкинлиги ҳақида мушоҳада қиласиз. Ҳозирги кунда бир-бирларининг чегараларини аниқлаштираётган (делимитация ва демаркация) адабиёт намуналари орасидаги фарқ юқоридаги ўхшатишдаги ишорага ўхшайди. Хусусан, янги ҳикоячилик намуналари ўз бағридаги маъноларни ўқувчидан беркитишга, яширишга уринади. Оқила ва тарбияли қизлар дуч келган йигитнинг бағрига ўзини отмайди-ку! Улар йигитларнинг энг муносибига кўнглини очади. Янги ҳикоячилигимиз ҳам ўқувчини танлайди, саралайди. Насримизда кейинги пайтда ёзилган "Баҳовиддиннинг ити", "Бир пиёла сув" ҳикоялари, "Озод" романи Гассет айтмоқчи, ўқувчиларни икки гуруҳга бўлиб юборди: асарни тушунадиганлар ва тушунмайдиганлар. Бу асарлар жамиятимизда элитар ўқувчиларни пайдо қилади.

Назар Эшонқулнинг "Баҳовиддиннинг ити" ҳикояси персонажи итга айланиб ёрига – саодатга эришяпти. Унинг инсон бўлиб юрган кезлардаги қалбини доимий эгаллаб юрадиган изтироб ва зериклишга диққат қилинг. Инсонликдан воз кечиш итга айлангач, қалбида минглаб илоҳий қувонч юлдузлари порлай бошлади. Инсоннинг итга айланиши жараёни жудаям қизиқарли ҳодиса. Бу ҳодиса замиридаги маъно қатламлари эса, ўқувчини мулоҳазага, мушоҳадага ундайди. Юқорида айтдикки, ёзувчининг "Гўрўғли" романи қаҳрамони тирик бўла туриб, ўзининг тирик эканлигини исботлай олмаяпти. "Баҳовиддиннинг ити" ҳикоясида эса инсон итга айланганидан кейингина ўзининг инсон эканлигини сезяпти. Инсон икки марта – биринчисида физиологик, иккинчисида психологик жиҳатдан туғилади. Жисмоний туғилишда одам она қорнини тарк этиб, алоҳида мавжудликка айланяпти. Психологик жиҳатдан қайта туғилиш эса, ўзгаларга фикрий-ҳиссий қарамликдан бутунлай халос бўлишдир. Абдулла Қаҳҳорнинг "Бошсиз одам" ҳикояси қаҳрамонида психологик туғилиш содир бўлмаган. "Баҳовиддиннинг ити" ҳикояси қаҳрамони эса психологик жиҳатдан қайта туғилиш лаззати нақадар илоҳий бўлишини сезиб, саодатга эришяпти.

Улугбек Ҳамдамнинг "Бир пиёла сув" ҳикоясида, аслида, аробада сув олиб кетаётган кимса катта бир қўналғага бир пиёла сув ичгани киради. То бир пиёла сув ичиб ташқарига чиққунича йиллар ўтиб кетиб, чолга айланиб қоляпти. Ундан ҳам қизиғи шуки, аробада олиб кетаётган нарсаси сув эканлигини сезиб қоляпти. Ўқувчи сифатида мен ана шундай ҳикояларни ёқтираман. Бу ҳикоялар замирига чуқурроқ тушиб, инсон тақдирининг ўта сирли, оддий кўздан пинҳон жиҳатларини илғайим келади.

Яна бир гапки, ўзбек бадиий тафаккури ривожланишини, асарлари бутун дунёга машҳур бўладиган ўзбек ёзувчилари пайдо бўлишини жуда-жуда истаймиз. Биринчидан,

жиддий асарлар миллатимизнинг муҳим тарбиячиларидир. Иккинчидан эса, бадиий тафаккурдаги юксалиш охир-оқибат ватанни юксалтиришга муносиб ҳисса қўша олади.

9. Чин ижодкорнинг фуқаролик бурчи жуда ҳам буюк. Айниқса, бугунги кунда донишманд, ватанпарвар, дунёда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни кузатиб, моҳиятларини англайдиган адиблар жамиятимиз учун жуда зарурдир. Хусусан, ёшларимизни фитна ва фалокатлардан асраш, биринчи навбатда, адибларимизнинг муҳим вазифаларидир. Бугунги кунда маданият ниқоби остида ватанимизга ахлоқсизлик бостириб киришга ҳаракат қиляпти. Бу нарса миллатимизга зарар келтиришини идрок этиб улгурмаган айрим ёзувчилар ўз ижодлари билан ахлоқимиз сарҳадларини бузишга уринаётган ахлоқсизликка ёрдам бераётганларини сезиб улгуришгани йўқ. Ахлоқсизлик охир-оқибат инсонни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жиноятларга етаклайди. Бу балодан ҳазар қилиш керак.

Девонасифат, ароқхўр, “ижоддан бошқа нарсани тан олмайман”, деб арзон ошхоналарда шотирлари даврасида бетамиз латифаларни айтиб юрадиган шоир ва ёзувчиларни умуман ёқтирмайман. Ижодкор шахсий ҳаёти ва ватанга муҳаббати билан ҳам бошқаларга ўрнак бўлиши лозим. Глобализация шароитида ҳар турли номақбул ғоялар ёшларимизга зарар етказишга ҳаракат қилаётганини кўриб турибмиз. Адибнинг сўзидан, асарларидан, ҳаёт тарзидан халқнинг кўнглини илтидадиган, ҳаёти дунёсини ёритадиган нур таралиб турсин. Классик шоирларимизнинг ҳеч бири ўзи яшаб турган жамиятдан ўзларини холи ҳис қилишмаган. Аксинча, улар сўзи ва фаолияти билан жамият ҳодисаларига фаол аралашиб, ватанга, халққа наф келтиришган. Ёзувчи сўзининг салмоғи катта.

Альбер Камюнинг асарлари билан бир қаторда, унинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳам менга маъқул келади. Лев Толстой ўз вақтда Россиянинг улкан виждонига айланган эди. Достоевскийнинг кундаликларини ўқиб, унинг ҳам ўз ватанининг ватанпарвар ёзувчиси бўлганлигига қойиллар қолганман. Чўлпон ва Абдулла Қодирийлар буюк Ватан ғояси учун жонларини бериб юборишди-ку! Лекин бизлардан ҳеч ким "Фалон ғояга жонингни қурбон қил", деяётгани йўқ! Бизлар юлдуз каби нур таратиб, ёшларимизнинг етук инсон ва ватанпарвар ўғил-қиз бўлишига ёрдам беришимиз керак, холос. Шунингдек, миллатимизнинг тиллога тенг ахлоқий қадриятларини қўриқчилари бўлишимиз лозим.

10. Кундан кунга адабиётнинг табақалашаётгани яққол сезила бошлади. Омма ўз асарлари ва адибларини танлаб улгурди. Чуқур маъноларнинг қадрига ета биладиган элитар ўқувчилар ҳам ўзларини оммадан алоҳида қилиб олишяпти.

Яна ўн-йигирма йиллардан кейин адабиётдаги табақалашаиш аниқ юзага чиқади. Ҳозирги кунда ўта истеъдодли ижодкорларимизнинг омма орасида машҳур эмаслиги, адабиётчи мутахассислар томонидан ижодкор сифатида умуман эътироф этилмаган, ҳатто тилга олинмаган айрим шоирларнинг омма орасида машҳур бўлиб кетиши ҳам, адабиётимиздаги табақаланишнинг яққол белгисидир. Ортега-и-Гассет айтганидек, ҳамма жамиятларда юксак бадиий асарни чуқур тушунадиган алоҳида инсонлар мавжуд. Файласуф уларни туғма аристократлар, деб атайди. Бизнинг жамиятимизда ҳам мана шундай аристократ қатлам шакллана бошлади.

Мулоҳаза

АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “КАРТИНА” ҲИКОЯСИ, “МАФТУНИНГМАН” КИНОКАРТИНАСИ ВА КОНФЛИКТСИЗЛИК “НАЗАРИЯ”СИ

1949 йилда Абдулла Қаҳҳор “Картина” ҳикоясини эълон қилди. Асар бошида қўнғизнусха бир автомобиль колхоз правлениеси олдида тўхтаб, ундан икки киши тушади. Бир шоир ва бир кинорежиссёр кинокартина олиш учун “Пахтакор” колхозига келишган экан. Улар кечгача қишлоқ ҳаёти билан танишишади: ҳаёт – фаровон, турмуш – қийқирик, албатта. Уларнинг нияти ҳам қишлоқнинг ободлигини, одамларнинг бахтли эканини кўрсатиш. Аммо, шу орада, муаммо пайдо бўлди. Картина учун каттами-кичикми, ишқилиб – бир воқеа керак, воқеа учун эса қарама-қаршилик бўлиши шарт. Қарама-қаршилик қидириб, картина ижодкорларининг ҳам, колхоз фаолларининг ҳам боши қотади, аммо қурғур конфликтни топиб бўлмайди: “ – Балки механизацияга қарши одамлар бордир? – Йўқ. – Лоақал чоллар-чи? – Улар бир маҳаллар қийналиб қўш омон билан ер ҳайдашган, шунинг учун механизация кадрини ёшлардан яхшироқ билишади...”

Хуллас, қарама-қаршилик деган нарсга йўқ бўлиб, патарат топиб кетган экан. Картинанинг олиниши даргумон бўлиб қолади. Чунки воқеа йўқ. Шунда Қўнғизнусхон деган донгдор звено бошлиғи: “Мулла акалар, беадабчилик бўлса ҳам, менинг бир таклифим бор эди, колхозни кўрсатишга воқеа керак бўлса, шу келишларинг ўзи бир воқеа эмасми?” деб қолади. Ҳамма кулиб юборади, аммо, пировардида, шу таклиф асосида кинога сюжет топилади. Яъни орадан уч ойлар ўтиб, кинони суратга олиш бошланганида дастлабки кадрларда қўнғизнусха бир автомобиль колхоз правлениеси олдига келиб тўхтади ва ундан икки ижодкор тушиб келади, улар колхоз ҳаёти билан обдан танишишади, кечқурун раис ва колхоз фаоллари билан бирга асарга конфликт ахтаришади, муаммо ҳеч ҳал бўлмагач, Қўнғизнусхон ечим топиб беради...

Абдулла Қаҳҳор ҳикоясидан тўққиз йил ўтиб, Йўлдош Аъзамовнинг “Мафтунингман” кинофильми экранларга чиқди. Ўзбек санъатининг бундан ярим аср аввалги ютуқлари ёрқин акс этган мазкур картина ҳаммага яхши таниш бўлгани учун тафсиллаб ўтирмаймиз. Аммо айна фильмнинг Абдулла Қаҳҳор ҳикояси билан бир ўхшаш жиҳати бор: унисиди ҳам, бунисида ҳам “ўзбек халқининг бахтли ҳаёти”, “ҳамма ўйнаб-кулиб ҳаёт кечираётгани”, “ҳеч бир муаммо ва можаронинг йўқлиги” асосий ғоя сифатида келади, кино режиссёрининг сафарга чиқиб сюжет қидириши эса, бу асар фабуласини ташкил этади. Яъни кино тафсилотлари эмас, шу тафсилотлар учун режиссёрнинг материал қидириш жараёни асар сюжетиدير.

**Зухриддин
ИСОМИДДИНОВ**

*1953 йилда тузилган.
Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тамомлаган. Филология фанлари номзоди. 200 га яқин илмий мақолалар муаллифи. “Туркий эпос ва таржима” номли илмий рисоласи чоп этилган. Ҳозирда Ўзбекистон Миллий кутубхонасида фаолият олиб боради.*

“Мафтунингман” – биринчи ўзбек мусиқали кинокомедияси. Фильм сценарийси шоир Туроб Тўла ва Михаил Мелкумов қаламига мансуб. Сценарийнинг қайси қисмини ким ёзганини аниқлаш, ҳозир амри маҳол, албатта. Аммо бундан қатъи назар, Абдулла Қаҳҳорнинг “Картина” ҳикояси мазкур кинофильм сюжети учун ҳамиртуруш вазифасини бажарганини айтиш керак. Мазкур ҳикоя мутолаасидан кейин “Мафтунингман” киносини кўрган ҳар бир киши бунга амин бўлади. Асарда айнан кинофильм сюжети ҳақида гап боради ва сюжет қидириш тафсилотларининг ўзи – тайёр сюжет экани таъкидланади. Бизнингча, бояги аёл тилидан айтилган ғоя “Мафтунингман” сценарийси муаллифларига туртки берган. Абдулла Қаҳҳор ҳатто олинажак кинонинг жанрини ҳам белгилаб, “жуда қизиқ кинокомедия қилиш мумкин”, деб таъкидлаган эди. Чиндан ҳам эътибор берсангиз, Абдулла Қаҳҳор “Картина”сида ҳам, “Мафтунингман” киносинида ҳам айтилиши тугун ва шунга яраша ечим йўқ – бари асарнинг ичи – ўртасида, қидириш тафсилотларида.

Нега шунақа?

Бу кулгили ва қизиқ лавҳалар ортида қаттол тузумнинг қонли манзаралари акс этиб турибди десак, ҳозирги ёшлар ишонишармикин?..

Ёдингизда бўлса, 1946 йилга келиб адиблар, санъаткорлар ва олимларни қатл этишдан хумори босилмаган давлат энди адабиёт ва санъатнинг ўзини қирғин қилишга киришди: август ойида “Звезда” ва “Ленинград” журналлари тўғрисида ВКП(б) Марказий Комитетининг қарори чиқди. Унда рус адабиётининг икки забардаст вакили – машҳур шоира Анна Ахматова билан ҳажвчи Михаил Зощенко ижоди ғоясизлик, тутуруқсизликда айбланади. Орадан ўн кунча ўтиб ВКП(б) Марказий Комитетининг мазкур қарорига “лаббай” дея “Қизил Ўзбекистон” газетасида “Шарқ юлдузи” журнали ҳақида” деган мақола босилди. “Марказ”нинг бояги қарорига адабий-бадий журналлар ва уларда чоп этилган асарлар танқид қилингани боис, Ўзбекистонда ҳам ана шундай нашрларга “эътибор қаратиш” лозим бўлар эди. Аммо Республикада мунтазам чоп этилиб турган адабий-бадий журналнинг ўзи йўқ эди, уруш асоратлари ҳали босилмаганди. Нима қилиш керак? Ноилож, яқинда таъсис этилган, бор-йўғи бешта сони босилиб чиққан “Шарқ юлдузи” журнали ҳужумга нишон бўлди. Мақолада, гўё “халислик” учун Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор асарлари “дуруст” дея тилга олиб ўтилади, аммо Зулфия, Уйғун, Собир Абдулла, Шукрулло, Ўткир Рашид, Ҳомил Ёқубов каби адиб ва олимлар ижоди вульгар социологик “таҳлил” қилиниб, Ўзкомпартиянинг марказий нашри томонидан аёвсиз “уриб” ташланди.

Мана, Уйғуннинг севги мавзуидаги лирик шеърлари ҳақидаги ҳукми қаранг: “Совет воқелигида ҳам севгининг маъноси жуда кенг. Биз ҳаммадан бурун Ватан севгисини, халқ севгисини куйлашимиз керак. Ёр севгиси Ватанга бўлган буюк севгимизнинг ажралмас бир бўлаги сифатида яшамоғи лозим. Уйғун каби шоиримизнинг қуруқ, ҳаётдан, умумий курашимиздан ажралган ишққа бир эмас, тўртта шеър бағишлаши... китобхонларни таажжубга солмасдан қололмайди”.

Бу даврга келиб адабиётда статистик ҳисобот қабилидаги мақолалар кўпайди. Уларда, айтилиши, бирон шоир ё икки квартал давомида металлургия ёхуд пахта ҳақида “нечта шеър бергани”ни айтиб, пўстагини қоқиш етакчи ўринга чиқди. Бадиийлик, адиб маҳорати ҳисобга олинмас, асарга “ғоявий соғлом”лигидан, қайси темада неча юз мисра “маҳсулот” топширилганидан келиб чиқиб баҳо берилар, адиблар “товуш борича” замона берган бахту иқболни тараннум этиши лозим эди.

Кўрамизки, мамлакатда таъқиб ва таъқиқнинг янги тўлқини ёпирилиб келди. 1937 йил қатағонидан, Иккинчи жаҳон уруши талотўпларидан омон чиқиб, эндигина кўкрагини кўтариб юра бошлаган ижодкорларнинг яна нафаси ичига тушиб кетди. Шуниси ҳам борки, даврни куйламай туриш ҳам шубҳа уйғотар эди.

Мана шундай вазиятда адабиётшунослик ва умуман санъат соҳасида янги ғоя ўйлаб топилди. Унга кўра, социализм ғалабаси кучайиб боргани сари ижтимоий ҳаётдаги қарама-қаршиликлар, зиддиятлар таг-томири билан йўқолиб кетиши лозим эди. Бу шароитда бадиий ижодда ижтимоий зиддиятларни рўйирост кўрсатадиган адибларга қийин бўлди. Ундайлар бадбинлик ва нохолисликда, хориждаги душманларнинг тегирмонига сув қуйишда айбланар эдилар. Қатағоннинг совуқ нафаси адабиёт боғига ҳазон фаслини бошлаб келди. Энг истеъдодли адиблар узлатга чекинишга мажбур бўлдилар. Боя айтганимиз, шоира Анна Ахматованинг номи хийлагача тилга ҳам олинмай қўйди; 35 яшарлигида олти жилдлик “Танланган асарлар”и чоп бўлган Михаил Зощенкодай истеъдодли ҳажвчи бадиий ижоддан қўл ювиб, очеркчилик ва таржима ишига ўтиб кет-

ди; номлари кўпчиликка таниш бўлган неча ўнлаб ижодкорлар эса айнан шу даврда ичкилик ва маишат кўйидан ўзларига овунч ва тасалли қидирадиган бўлиб қолдилар. Уларнинг асарларида ҳам, азбаройи замонасозлик учун, “Элимизнинг толеига улуг дохий омон бўлсин” йўсинидаги тилаклар изҳор этилар эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг “Картина” ҳикояси ана шу давр маҳсули бўлиб майдонга келди. Унда ўша йиллардаги бошқа асарлар каби, “Бахтли ҳаёт” тараннум этилади, дафъатан нақ идиллия шароитини кўрасиз – ҳаммаёқ боғ-бўстон, ҳамма бир-биридан мамнун, келажак эса янада фаровон ва ҳоказо. Аммо, назаримизда, атоқли адибнинг бу асари ботинида машъум конфликтсизлик “назария”сига қарши бир исён ҳам йўқ эмас. Асардаги бир қаҳрамон дангал қилиб: “Асар бўлиши учун бизга нима керак? Бизга воқеа керак. Воқеа бўлиши учун нима керак? Қарама-қаршилик керак”, деб айтади.

Аммо... қарама-қаршилик йўқ эди. Ҳамманинг бахти кулган эди. Тракторчилар, шофёрлар, зардўзлар, колхозчилар... сартарошгача – барча саодатманд. Трактор гулдуриси остида пахтакорлар ўйнаб-кулади, шофёр йўлда ашула айтса, даладаги дехқонлар унга жўр бўлишади, зардўз қизлар иш ўрнига қўшиқ айтиб, рақсга тушадилар: гўё иш дегани – меҳнат эмас, бир байрам... Аммо бундай лавҳалар ғирт сохта ва хўжақўрсинга тайёрланар, амалда эса одамлар каналлар қазилар, сув омборлари қуриш, чўлларни обод қилиш, ботқоқ қуришти завод барпо этиш каби улкан экстенсив тадбирларга ёппа сафарбар қилиниб, оғир, ноинсоний шароитларда касалликларга чалиниб, пашсадаи қирилар, кинофильмларда эса улар ўрнига энг хушбичим, латофатли артистлар қаҳрамонлик жасоратини амалга оширар, халқ гўё ғалабалардан ғалабаларга, байрамлардан байрамларга ўтиб бораётгандай тасвирланар эди. Аксар назариётчилар социализм ғалаба қилгач, “нафақат антагонистик, балки ноантагонистик қарама-қаршиликлар ҳам ҳаётдан йўқ бўлиб кетгани”ни зўр қувонч билан маълум қилардилар.

Тўғри, орадан камида ярим аср ўтди, бунақа қалбаки “ҳаёт лавҳалари” ҳам, уни ёқлайдиган ғайриилмий ғоя ҳам ҳозир йўқ, улар ўтмиш ахлатхонасида қолиб кетди. Аммо ўша даврда даврон сурган бу ҳукмрон “назария” адабиётга, санъат ва маданият тараққиётига, матбуот равнақиға кўп зиён етказиб, ана шундан кейин бартараф бўлди.

Шундайликка шундай. Аммо ҳаётни алвон рангларга бўяб кўрсатиш ўттизинчи-эллинчи йилларгагина хос ҳодиса эмас экан. Қачонки сўз санъатида ялтоқланиш, хушомад муҳити шаклланса, мадҳиябозлик яна пайдо бўларкан. Ўтган асрнинг саксонинчи йиллар бошида баъзи адибларнинг асарларида барча муаммолар ЦҚнинг салобатли кабинетиде, республика раҳбари томонидан энг одилона ҳал этилиши, бошида тегирмон тоши юрғизилган жафокаш қаҳрамоннинг ҳаёти ўша онда 180 даражага ўзгариб, бахту омад симфониялари чалиниб кетишини тасвирлаш удумга айлана бошлаган эди. Озод Шарафиддинов “Ҳаётлик жозибаси ва схематизм инерцияси” деган мақола ёзиб, уни кескин танқид қилиб чиққани, шундан кейин бу тенденция бир қадар пасайгани ёдимизда.

“Бир қадар” деган калимани бежиз қўшмадик. Ҳаётни гулчамбар ичига солиб тасвирлаш тамойили бир мақола билан бартараф бўлиб қолмас экан. Чунки конфликтсизлик – бу адабиёт шумғиясининг иккита ўқ томири бўларкан: бир илдизи подабузарликда айбланмаслик учун ҳадик-хавотир, иккинчиси эса “соғлом ғояли, чин ватанпарвар ижодкор” сифати билан танилиб, эътибор топишга бўлган таъма – илинж. Ҳар икки ҳолда ҳам ижод эркинлигига путур етади.

Шу ўринда, ёзувчининг эркинлиги ҳақида икки оғиз сўз юритсак. Ижодкор эркинлиги деганда, мен асар яратиш жараёнида адибнинг ўзини тўла эркин ҳис қилиши, турли мавзуда, турли тарзда бемалол экспериментлар ўтказиш эркинлигини тушунаман. Ана шундай шароитда, адабиётда янги бадиий ғоялар, янги оқимлар, янги жанрлар юзага келади ва миллий бадиий тафаккур даражаси юксакка кўтарилади. Бироқ қайси мавзуда ёзиш мумкин ё йўқ, бу гапни шу тарзда ифодалаб бўлармикин, кимдир – биров қарши чиқмасмикин, дея Чеховнинг “Ғилоф бандаси” қаҳрамонига ўхшаб, ҳадеб ўзни чеклаш, ҳаққадай ҳадиксираш нафақат асарни ва ижодкорни, балки бутун адабиётни боши берк кўчага киритиб кўяди. Зеро, табиий ўсаётган дарахт аллеялардаги оғочлар сингари мақбул форма олиб эмас, бутун танаси бўйлаб шох-бутоқлар чиқариб, борлиги билан гуллаб-яшнаб қулф уриб кўкаради-ку! Шуниси билан у – тирик дарахт. Ҳеч бир дарёнинг ўзани нивелир билан тортилган каналга ўхшаб бир чизиқ бўйлаб эмас, минг хил буралиб, ададсиз қайрилишлар билан оқади ва теварақдаги борлиққа жон ато этади. Зеро, бусиз дарё – дарё эмас. Инчунун, адабиёт ҳам ЦҚ қарорлари асосида эмас, ўз ички

стихияси билан ривожлансагина кўзларни яшнатувчи ям-яшил дарахтга, кўнгилларга обиҳаёт етказувчи дарёи азимга айланади.

Аммо иккинчи “ўқ илдиз” – эътибор топишга интилиш мулоҳазаталаб масала. Гап фақат орден-медаль, унвон ва мукофот таъмасида ижод қилиш ҳақида кетаётгани йўқ. Ҳар қандай соғлом жамиятда нафақат ўта истеъдодли, балки ўртамиёна бир ёзувчи ҳам бошқа тирикчилик кўйига тушмасдан, бемалол бола-чақа боқиб, кун кўра олиши керак. Бунинг аксича, китобини чоп эттириш учун адиб квартирасини ё бир маҳаллар олган машинасини бозорга чиқаришга мажбур бўлса ва бу кундалик воқеликка айланса, ижодкор эртақдаги каби уч йўлдан бирини танлашга мажбур бўлади: у ё рўзгорини ўйлаб бошқа касб танлаши лозим ёхуд боя айтганимиздай, ичкиликка, сархушликка берилади ва ё “замонабоп” асарлар ёзиб ўзини тақдим этишга ўтади. Бу эса машъум конфликтсизлик яна майдонга чиқди дегани, у организмда летент ҳолда яширин туриб, ниш урган хасталик сингари шароит юзага келиши билан ўзини тақрор-тақрор кўрсата беради...

Кўрамизки, бадиий заифлик конфликтсизликдан, конфликтсизлик эса хўжақўрсин ватанпарварликдан пайдо бўлар экан. Бу ҳолат баъзиларнинг “ўзгалар ишонса зора”, дея сохта ҳисларини ҳам изҳор этаверишига ўхшаб кетади. Чунончи, телевидение бот-бот намойиш қиладиган, давлат байроғи фонида “Вата-ан, вата-ан!” дея ҳайқираётган, аммо дили тубидаги “зора назарларга тушсак, зора хизмат кўрсатганимиз тақдирланса”, деган илинжи аён сезилиб турган хонандаларнинг кўшиғи одамларга таъсир қилади, деб ўйлайсизми?..

Қишлоқлар ободончилигига, янги кўприкларга, довон йўллари, конлар очилишига атаб улкан адабий полотнолар яратиш мумкин, керак ҳам, аммо бунинг учун шу мавзу, шу объектнинг қаламга олинганининг ўзи кифоя эмас-да...

Яна “Мафтунингман” кинофильмига қайтайлик. Бу картинани ҳамма яхши кўради. Чунки у гўё улкан бир панорама – ўзбек санъати энг ривож топган бир палла ҳақида зўр таассурот беради. Ҳар гал бу кинофильми кўриб, шундай гўзал, бетақрор санъатимиз борлигидан, шундай юксак маданиятга эга бўлган халқнинг бир вакили эканимдан фахрланиб кетаман.

Аммо уни бу даражага кўтарган нарса сюжети эмас, балки “сюжет” ипига тизиб кўйилган санъат асарларининг ўзидир, асар фабуласининг ўзида эса ҳеч қандай ўсиш – ўзгариш, кульминация ва ечим йўқ.

Ҳолбуки, ўша даврда одамларнинг турмуши қандай қийинчиликлар, йўқотиш ва уқубатлар билан ўтаётган бўлмасин, ҳукмрон сиёсат ижодкорлардан фақат “бахт шодиёнаси” бўлган асарлар яратишни беҳаёларча талаб қилар эди. Оқибати эса – маълум. Даврнинг кўзи ва қулоғи, сўзи ва овози бўлган бадиий адабиёт, санъат, матбуот реал воқеликни кўрмаслик учун кўзларини юмиб, қулоғини беркитиб олса, номига овоз чиқариб, ҳеч ким ишонмайдиган тарзда “ҳаммаёқ фаровон, ҳамма ишимиз беш” деб уқтира берса, ҳатто инсоний севгини ҳам инкор этиб, “умумижтимоий севги”ни талаб қилса, сохта ватанпарварлигу ватанни севиш туйғусини одамнинг тумшугига тиқиштира берса, шу адабиёт, шу санъатгина эмас, ундан шуни талаб қилган ҳукмрон тузумнинг ҳам таназуули тезлашиб кетар экан.

Чинакам адабиёт, асл санъат, ҳаққоний матбуот жамиятнинг санитарии ўлароқ, ҳаётда юз бераётган нуқсон уиллатларни рўйирост очади, хаспўшламайди, мадҳиябозлик қилмайди. Шундагина ижтимоий ҳаёт соғлом, мўътадил равишда кечади. Ва бунинг аксича, айтайлик, жамиятда порахўрлик илдиз ота бошлаганини кўриб, ўз ҳаётий позициясидан чекинмаган ёзувчи, “Тобутдан товуш” ёки “Сўнгги нусхалар” дея вазиятдан келиб чиқиб юмшатувчи номлар кўйиб бўлса-да, драма ёзса, ҳукмрон мафкура лаббайгўйлари бунга жавобан “Абдулла Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуши” тарзида ҳақоратомуз сарлавҳалар билан фелъетонлар чиқариб, адибни оёғидан чалишга киришса ва... бу ҳеч ким эътироз қила олмайдиган одатий, ҳамма ўрганган бир ҳолга айланса, наинки адабиёт, балки шундай носоғлом муҳитни барпо этган тузумнинг ўзи ҳам тубидан уқаланиб-уваланиб кета бошлайди ва уни тўхтатадиган куч топилмай қоларкан.

Яқинда улуғ ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг “Картина” ҳикоясини тақрор ўқидим. Интернет орқали “Мафтунингман” кинокартинасини яна бир бор томоша қилдим. Ва шундай хулосага келдимки, асл санъат асарларида ҳаққоният ва гўзаллик бир-бирига пайваста бўлиб кетаркан. Шунинг учун ҳам бундай асарлар ўлмас экан. Зўраки, мадҳиясевар тузумлар, ўшандай давр-давронларни алқайдиган асарлар, уларга “илмий” асос бўлган сохта “назария”лар эса совун кўпигичалик давр суриб, йўқликка юз тутиб кетавераркан.

Тарих – ибратдан иборат. Биз шунинг учун уни ўрганамиз. Бу ибрат биздан ҳур замонда теваракка очик кўз билан назар ташлашни, юз бераётган катта-кичик ўзгаришлар моҳиятига теранроқ кириб боришни ва уни бадиий инкишоф этишни тақозо этади.

Булоқ кўз очди

Фаргона ёшлари ижодидан

Ватанни англаш

Лолазоринг шивирлаган хиромини
 Менгаб борар шаббадалар дудоглари.
 Қояларнинг гард юкмаган каломини
 Қаришлайди тонгларингнинг сўроғлари.

Қаҳқаҳалар кўзларингда сиймоланар,
 Хур лаҳзада хурриятнинг овозаси.
 Яшилликлар қучиб борган кўксинг узра
 Меҳмон хушлар дил уйингнинг дарвозаси.

О, юрагим титкилаган оқ ёмғирлар
 Бўса олар ялпиз унган пешонангдан.
 Кўз тушганда дийдорингни таъми келар,
 Йилларингни қадр этган остонангдан.

Чучмомалар эркалайди товонимни,
 Кўзларимга адирликлар кўчиб келар.
 Кафтим очсам, тирногимга қадар суйиб,
 Тупроғингни нафаслари қучиб келар.

Ватан, ишқинг бешигига бойланайин,
 Сени алқаб, сўз излайди гул қарогим.
 Нигоҳингга нигоҳларим кўчган сайин
 Остонангда кўзин очмиш қизгалдогим.
 Ватан...

Мовий ишқ

Мовий лаҳзаларнинг қучоқларидан
 Аста сизиб чиқар кўм-кўк хавотир.
 Жимжитлик ҳайиқиб ҳайқириқлардан
 Мовий ҳаяжондан тўлганаятир.

Бу тонгнинг ранглари оқликдан эмас,
 Бугун қуёшининг-да, нурлари мовий.
 Мовий фалакларнинг кафтига жон-ла,
 Қайта ёнбошлаган хурлари мовий

**Дилнавоз
 ҚЎЛДОШЕВА**

1990 йилда туғилган.
 Ҳозирда Фаргона Давлат университетида таҳсил олмоқда. 2007 йилда “Ҳайратлар ашъори” номли шеърлар тўплами чоп қилинган. Зулфия номидаги Давлат мукофоти совриндори.

Гўзалои ЭРГАШЕВА

1993 йилда туғилган.
Фарғона Давлат уни-
верситети талабаси.

*Кўзлар қадалганда эрийди замин,
Бахтни татий бошлар мовий ҳайратлар.
Ҳайҳот, оқликларнинг ичида якто
Мовий гулхонада мовий суратлар.*

*Умр ҳамон мамнун рангликлардан,
Мовийликка кўчар беранг тилаклар.
Энди ахтармайин алвон онларни,
Ишқни англай бошлар мовий юраклар.*

*Бу тонгнинг ранглари оқликдан эмас,
Бугун қуёшнинг-да, нурлари мовий...*

Замин саодатдир, осмон саодат

*Кимларга ўхшайман бенаво, сўлгин,
Инжиқ қадамларим кезинар қайда.
Хира туманларга туйғулар яқин,
Чангланган йўлларим майда ва майда.*

*Қулбамда биргина бутунлик истаб,
Бус-бутун сабримнинг косасин тутдим.
Ўзимни энг асов дарадан излаб,
Ўзимдан туғилган ўзни унутдим.*

*Янги шовқинларга қайтаман энди,
Изғиб юраманми йўқлик даштида.
Бахт сўзин айтишига жуфтлаб лабимни,
Бир гуллаб оламан хаёл гаштида.*

*Кимларга тенглашиб яшадим илҳақ,
Менгалиши ўйнида панд берди сабот.
Рухият муборак, **вужуд** муаллақ,
Замин саодатдир, **осмон** саодат.*

Гўзалои ЭРГАШЕВА

Қишлоқ баҳори

*Сужунат синаган ҳайқириқларда,
Дунёни тўнтариб ташлайди шамол.
Булут аллалаган беланчақларда,
Ойнинг ўроғига илинган рўмол.*

*Осмонга туташиб кетган бугдойзор,
Гулларда муҳаббат, ишқ деган ранглар.
Қуёш юрагимга сингмоққа тайёр,
Кетмонлар товуши баланд жаранглар.*

*Кўжарган орзулар яна гуллади,
Ҳаётнинг ҳидини сезяпман унда.
Ой билан туғишган эрка юлдузлар,
Ўрик гулларига айланар тунда.*

*Раққоса сабони ёнига чорлаб,
Ёмғир қўшиқ айтиб басталайди куй.
Само атлас кўйлак кийиб нозланар,
Бунда гул илоҳий, гунча илоҳий.*

*Куёвнавкар бўлиб турибди ана,
Қийиқ бойлаб олган дўппили тоғлар.
Қучоғин тўлдирар бинафшаларга,
Келинликка тайёр сулув қишлоқлар.*

*Лайлак совчи бўлиб келган, эҳтимол,
Табиат қошига ўсма қўймоқда.
Тун юзига туман суртади баҳор,
Тонглар нурдан кашта тикар қишлоқда!*

Тонглар нурдан кашта тикар қишлоқда!

Гуллар

*Дала. Қуёш қизитар ёмон,
Чангиган йўл ифорга ботар.
Кенгликларнинг бир чеккасида
Атиргуллар очилиб ётар.*

*Ўзи билан оввора ҳамма,
Қўй-қўзилар ўтар сезмасдан.
Бир бурчакка севгисин тўшаб,
Кимдир ясаб қўйган гулдаста.*

*Бахмал гуллар, о, олов-олов,
Вужудимга аланга ёқар.
Бу гулзорда атиргулларнинг
Юрак-бағри қон бўлиб оқар.*

*Қушлар юзин босиб ўтади,
Атиргулнинг дудоқларига.
Асалари илиниб қолар,
Қизил, сариқ балдоқларига.*

*Дала. Менсиз қолади яна,
Қуёш ҳориб, уфққа ботар.
Кенгликларнинг бир бурчагида,
Гуллар қонга бўялиб ётар.*

**Абдубанноп
МАНСУРОВ**

1992 йилда туғилган.
Ҳозирда “Ҳамкор
пресс” газетасида
адабий ходим вазифа-
сида ишламоқда.
“Орзулар чаимаси”
шеърый тўплами
нашрдан чиққан.
“Янги авлод”, “Ке-
лажак овози” кўрик-
танловларининг
республика босқичи
голиби бўлган.

Уйғониш

*Ашъорим – йўловчи, вароқлар – бекат,
Кўнглингиз кейинги бекатдир балки.
Вужудим – қуёшга чанқаган эгат,
Нафасим ҳайратдан уйғоқ ҳар галги.*

*Тиз тегса титрамас, титроқлар карахт,
Жон берар ивиган девордай қулаб.
Руҳим заминида юрагим дарахт,
Қайноқ ташибеҳлардан ётибди гуллаб.*

*Ризқ топар тупроқнинг кошонасидан,
Дехқоннинг кетмонин ўпган ерлари.
Шеърларим кўнглимнинг пешонасидан
Меҳнатдан тўкилиб тушган терлари.*

*Дардманга улашдим дармонларимни,
Харидорман бахтнинг доналарига.
Ташлаб кетдим гўдак армонларимни,
Фурсатларнинг етим хоналарига.*

*Дунё – кутубхона. Китобхон кўнглим,
Варақлаб ўқийман туйгуларимни.
Лаҳзаларга дастхат қўяди иқлим,
Дилга қамаб қўйиб қайгуларимни.*

*Юрибман ҳасратнинг бағрини ўйиб,
Кўксимга сизмасдан улғаяр юрак.
Тунда армонларни ухлатиб қўйиб,
Тонгда қуёш бўлиб уйғотсам керак.*

Ватан манзаралари

*Гўзаллик оламин забт этиб борар,
О, хушбўй райҳондек осуда ҳаёт.
Чечаклар қақраган тошларни ёрар,
Хаёллар белига боғлайди қанот.*

*Булутлар самога солар пояндоз,
Оққушлар пок ишқнинг қўшигин айтар.
Қалдирғоч куйлаб шўх, гоҳида мумтоз,
Баҳорнинг кафтида ёнимга қайтар.*

*Бағридан қўймайди суюк бу Ватан,
Порлайди чўққида ажиб бир виқор.
Симёгочлар гуллаб юборар бирдан,
Дарахтлар бўйидан таралар ифор.*

*Ҳайҳот, кўнглим узра боладек чопдим,
Ажиб бир туйғуни туйдим дафъатан.
Ҳислар қучогидан бир дунё топдим,
Бу сен – осмон қадар бепоён Ватан!*

* * *

Қўлингда бир қучоқ гулларинг сенинг,
 Боқасан оламга беташивиш, хуррам,
 Сендан айрилишни истамагандек
 Изингдан изма-из эргашир дуррам.

Сезмайсан, боқмайсан ортингга сира,
 Ахир, нафасимни учираш шамол.
 Гуноҳим бормиди қошингда ёки,
 Айтгин, рўмолимда нима қасдинг бор?

Мени-ку ҳижронга қўйганинг етар,
 Каммиди соғинчдан кўзимдаги нам?!
 Қара, ҳар нарсани йиғлатиб кетдинг,
 Милт-милт кўзёш тўкиб эримоқда шам.

Барибир, кетгансан, кетавер, майли,
 Қўлингда бир қучоқ гулларинг сенинг.
 Тоғларга урилди қолмай мадори...
 Сенга деб учирган киприкларимнинг.

Сенга деб учирган киприкларимнинг.

Хаёлимга яширдим сени,
 Тополмайди мендан ўзгалар.
 Юрагимда ўзгармас соғинч,
 Фақатгина кунлар ўзгарар.

Нома ёзсам титроқлар билан,
 Юборолмам ҳузуринг қадар.
 Сен борлиқда янграган наво,
 Гарчи, сенсиз ҳаволар зарар.

Тунлар ўтар юлдузи йўқдай,
 Сен томонда порлайди улар.
 Англадингми? Фироқ тоғларин
 Чўққисида унибди гуллар.

Имконим йўқ, қодир эмасман
 Ва ҳеч қачон қисқармас йўллар.
 Ўзгармайди ҳеч қачон соғинч,
 Азоб ўша... кунлар ўзгарар.

Фақатгина кунлар ўзгарар.

**Гулзода
САИДУМАРОВА**

1993 йил туғилган.
 Қўқон педагогика колле-
 жи талабаси.

**Шоҳсанам
НИШОНОВА**

1995 йилда туғилган.
Ҳозирда Фарғона
шаҳридаги 2-сонли ака-
демик лицей талабаси.
“Жилгалар кўшиғи”
тўпламида шеърлари
чоп этилган.

Баҳор

Баҳор. Қирлар бахтли, бахмал тўн кийиб,
Бокира насимлар яна дил тортар
Булбуллар қуйлаган Ўзбекистонда,
Муҳаббат тонглари, бахт тонги отар.

Бунда шеър отилиб чиқар юракдан,
Бунда гўзаллашиб кетади борлиқ.
Момом кўзга суртиб момақаймоқни,
Болам, дер, омонлик-омонлик!

Менга ойлар ҳавас қилди, шубҳасиз,
Сочимни қирқ ўриб юрган маҳалим.
Шодон кўшиқ айтиб қайнар сумалак,
Бир ёқда тайёрлаб қўйилган ҳалим.

Энг буюк хислатни сўра Тангридан,
Юртимиз бундан-да, нурларга тўлсин.
Укажон, баландроқ учир варракни,
Токи, у ҳурликнинг байроғи бўлсин.

Ҳаёт гўзаллигин англаб борайин,
Барчага бахт улаш ҳар битта онда,
Баҳор, келишингни интизор кутди,
Баҳорий юраклар Ўзбекистонда.

Тонг

Осмон ечиб ташлар қоп-қора тўнин,
Қиру адирларга сачраб кетар нур.
Янги чехраларда, янги ҳаяжон,
Майсалар бўйнига тақиб олган дур.

Ҳайқирар хайрихоҳ хўрозлар бунда,
Соатлар бахт учун урмоқдадир бонг.
Зеро, мана, шундай туннинг ортидан,
Оптоқ орзу каби отиб борар тонг.

Соғинч

Булбулнинг соғинчи баҳордан умид,
Дарахт куртаклари ҳаётдан илинж.
Умрнинг сержило саҳифаси ишқ,
Гоҳ алам, гоҳи дард қатраси соғинч.

Қорли йўлкаларга гуллар тўшалсин,
Осмон кўкрагида учсин оққушлар.
Мен учун баридан гўзал манзара
Соғинч адогини кўрсатар тушлар.

Телбалик, тонглардан тунлар тиланиб,
Бунда дийдорлашмас киприклар буткул.
Ҳар бир сонияга жонингни илиб
Хазонли боғлардан кутган каби гул.

Дарахт куртаклари гуллаши аниқ,
Булбулнинг баҳорга етмоқлиги ҳам.
Мен қалбимга ёрон бўлсам керак,
Сизни шу зайлда соғинаверсам...

Чинорларнинг қадди

Чинорларнинг қадди юксалиб борар,
Осмон пештоқига қўйганча отлиқ.
Юксак нигоҳларда ҳайрат уйғонар,
Нақадар буюксан муқаддас борлиқ.

Сенда дарё бўлди сокин жилгалар,
Биёбон кўксига лолалар унди.
Бағрида тиконлар жон сақлолмаган,
Қирлар яноғига лолалар қўнди.

Кўкда сузиб юрган булутлар эмас,
Бобомнинг ниҳолга илган белбоғи.
Кеча шафақни туш кўрган ниҳоллар,
Бугун буюкликнинг буюк байроғи.

Шукр, асотирни элтдинг бугунга,
Чинорлар кўксига бахш этиб қувват.
Бизга ўзлигимиз англаганинг-чун,
Сенга минг ташаккур, она табиат...

**Шарофатхон
ИСМОИЛОВА**

1994 йилда туғилган.
Фаргона Олимпия
заҳиралари коллежсини
битирган.

Хонзода АЪЗАМОВА

1995 йилда туғилган.
Фаргона шаҳридаги Ёр-
мозор академик лицейи
талабаси.

Капалак

Капалаклар учиб юрса боғларда,
Уларга ҳавасим келади бирам.
Ғунчага оҳиста қўнган чоғларда,
Энтикиб кетади қувончдан гул ҳам.

Қанчалар нафиссиз, қанчалар гўзал,
Оҳиста кафтимда тутгим келади.
Оппоқ қанотингиз узра мен ҳар гал,
Қалбимни нурларга йўғрим келади.

Эрка капалаклар, тушиларимдасиз,
Қанийди, сизларга бўлсам ҳамроҳ.
Қайгадир қочасиз, тушиларимда сиз,
Юрагим меҳридан бўлмасдан огоҳ.

Хаёлларим сизга келмасин малол,
Не қилай, орзуга кўнгил тўймайди.
Не сабаб, гўзаллик бунчалар увол,
Тонггача қолишига ҳаёт қўймайди...

Ишқ

Ишқнинг дарёсиман, қирғоқлари йўқ,
Отилган тошларга тўладир ичим.
Нишондир вужудим, тешиб ўтар ўқ,
Согинчли яшашига қолмади кучим.

Атайин келмайсиз меҳрингиз бериб,
Ҳижрон-ла, ичаман дарднинг талхини.
Вужудим ёнмоқда шамдайин эриб
Ва, лекин, кўрмайсиз, мен қиз қалбини.

Висол деган қуш ҳам ҳаяллаб қолди,
Сотилиб кетганмиш озорингиздан.
Дийдор қанча турар, эй савдогарим,
Мен ҳам сотиб олай бозорингиздан.

**Қорамағиз қиз
ҳақида шеър**

Қорамағиз қизсан сен,
Меҳригиё, ғаройиб.
Кўзларингни ўйласам,
Юргим келар қорайиб.

Олис эмас қошонанг,
Бир қадам орасидан.
Яқинроқсан, ҳаттоки,
Кўзимнинг қорасидан.

Кўрмоқ истайман сени,
Кўрсам-да ҳар кун юз бор.
Гунгуртранг сочларингни
Тортгим келади тақрор.

Қизғонаман ҳаммадан,
Юрак сиқмаса дейман.
Отанг мени кўрганда,
Ғаши келмаса дейман.

Кулча бўлар яногинг,
Боқаманми – йўқми, мен.
Ялангоёқ, ялангтўш,
Ёқаманми – йўқми, мен.

Ёқамдан олишга-ку,
Уканг ёшлик қилади.
Синглиннга гап уқтирсам,
Бағритошлик қилади.

Қорамағиз қизсан, сен,
Меҳригиё, ғаройиб.
Кўзларингни ўйласам
Юргим келар қорайиб...

Капалак тўсган каби,
Йўлингни тўсолмайман.
Тутқичи йўқ шамолдай
Ўзимни босолмайман.

Қучоғингга гулларни
Тўлдириб қўйгим келар.
Вайсақи кучугингни,
Ўлдириб қўйгим келар.

Ғарчи, кумуш-тиллолар
Тақиб юради онанг.
Таърифингни ҳаммага
Чақиб юради онанг.

Шундоғам совчиларинг
Бўшамайди уйингдан.
Ичи куйиб юрганлар
Озми, ахир, кўйингда.

Дуч келганда ийманиб,
Термиласан ғалати.
Шеър ўқиб беринг, дейсан,
Юрагимни қонатиб.

Қани эди, бир умр
Сен учун тумор бўлсам.
Мендайин гўр болада,
Наҳот, кўнглинг бор бўлса?!.

Қорамағиз қизсан, сен,
Меҳригиё, ғаройиб.
Кўзларингни ўйласам
Юргим келар қорайиб...

Иқбол ЮСУФ

1992 йилда туғилган.
“Рух капалак” номли
шеърый китоби нашр
этилган.

**Мақулиё
УМРЗОҚОВА**

1993 йилда туғилган.
Тошкент гидрометеорология касб-хунари коллежи талабаси.

Оқ тонглар

Гуноҳларсиз уйғонган дил тонглар аро
Оҳ урарди шаббодалар кечмишидан.
Сукутларнинг ҳасратидан бўлди яро,
Даво топар оқ тонгларнинг ўтмишидан.

Майсаларнинг кўзларидан ёшин артиб,
Қуёш нури эркалади ҳаволарни.
Уйқучи дил тушларидан илинж топиб,
Малҳам бўлиб юракларни даволарди.

Ишқ илинжин ундирарди вужудида,
Битта чимдим қўлларимга берса эди.
Кўчиб келса яшилликлар хуржунига,
Чин юракдан оқ тонгларни севса эди.

Пардаларни очар дилда ҳайратлари,
Ҳижронларнинг соясини олиб кетгин.
Саф турганда елкангизда гайратлари,
Телбагинам, оқ тонгларни олиб келгин.

Қоялар

Қояларнинг ёстиқларида
Ёнбошлашиб ётибди зурур.
Ер ва осмон чизиқларида
Тикилганди ўйноқи шуур.

Оёқлари уюшса агар,
Туролмайди ўринларидан.
Осмонлардан қулаб тушсам гар,
Ушлаб қолай бўйинларидан.

Сенга издош бўлиб бир кунни,
Ғурурлардан қураман макон.
Ўрнашгансан биламан буни,
Илдизларинг узилмас бир он.

Саҳроларда саргайиб қолдим,
Ярашмоқни истайди кўнги.
Шомларга дуч келмасдан олдин,
Қояларга бўламан сингил...

Адабиёт харитасини ҳар бир ижодкор қалбида макон топган туғилган тупрогининг манзараси шоён этади. У тажрибали ижодқорми ё эндигина, адабиётга қалб ихлоси билан кириб келаётган иқтидорли ёшми, барибир, уларни битта нарса бирлаштиради. Бу – сўзнинг жузрофий ҳосиласи. Шу боис, журналимиз саҳифаларида ҳар бир вилоятда яшаб, ўша ерда ижод қилаётган ёшларнинг битикларидан алоҳида намуналар бериб боршни ният қилдик. Мазкур сирадаги илк намуналарни “Фарғона ёшлари ижодидан” бошладик.

Таҳририят

Ўзбек адабиёти дунё бўйлаб

ЎЗБЕК ҲИКОЯЛАРИ РУС ТИЛИДА

Дунё маданиятининг ўзаро таъсири ва ривожланишини таржима асарларисиз тасаввур қилиш қийин. Бу – ҳар бир миллий адабиётга дахлдор сўз. Немис шоири Иоганнес Бехер ҳақли равишда таъкидлаганидек, "юксак маданий таржимани яратиш, маълум миллий адабиётнинг бўй-басти, истеъдоди, миллий хусусиятларини намоён этади".

Ўзбекистонда таржиманинг назарий асослари узоқ йиллар давомида шаклланган, бироқ асосий эътибор бошқа тиллардан ўзбек тилига таржима қилиш масалаларига қаратилди.

Бугунги кунда эса ўзбек адабиётини бошқа тилларга таржима қилишдек энг долзарб ва муҳим масала турибди. Бу – тасодикий эмас.

Собиқ социалистик реализм занжирлари, шарт-шароитларидан озод, жамоатчилик фикри ва инсон қалбини тарбиялашда восита ролини ўйнашдан воз кечган ўзбек замонавий адабиёти юксалди, мураккаб, ўзига хос, кенг қўламли бадиий тизимга айланди. Бунда ўз қонуниятлари, ривожланишнинг изланиш ва анъаналари, асрлар бўйи яшаб келаётган бебаҳо миллий адабиёт тажрибалари синчиклаб ўрганилган ҳолда, янги миллий, ижтимоий-маданий омиллар, жаҳон маданий жараёнларига мутаносиб муваффақиятларга эришилди.

Қайд этилганларнинг туб негизида ўзбек замонавий ҳикоячилигига қизиқиш ва унинг кўтарилиш босқичлари кўринади. Барчага маълумки, шубҳасиз, адабий асар маҳсулдорлиги, қадр-қиммати нафақат бадиий матнларни шакллантиришга, балки асар моҳиятига қай даражада давр ижтимоий-маданий омилларини сингдиришга ҳам боғлиқ. Бу табиий равишда янги дунёни ҳис қилишни, қадриятлар моҳияти, янги ижтимоий-маданий нуқталарни ўзида акс эттиради. Кичик жанр саналишига қарамай, салмоқли ўринга эга ҳикоячилик ҳамisha долзарблик нуқтаи назардан бошқа кенг қўламли насрий жанрлардан олдинда туради.

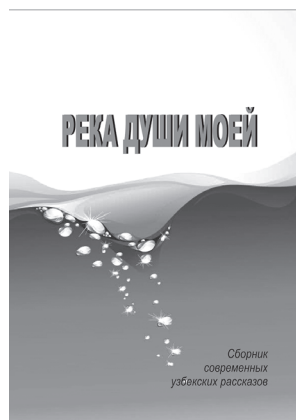
Замонавий ўзбек ҳикоячилигида "кенглик ва жанр майдонининг хилма-хиллиги, жанр билан муаллиф эркинлигининг ўзаро гармоник мослашуви характерлидир" (М.Бахтин), дунёқараш ва эстетик мувофиқлашув натижасида глобал янги тараққиёт қиёфасини ижтимоий-маданий идрок билан ифодалаш жуда қучли. Ўзбек замонавий ҳикоячилигининг муаллифлари тарихан шаклланган жанрнинг туб кўринишларини танлаб олишди, чунки улар ижодкорнинг асосий муддаосини ифодалаб беради ёки яратмоқчи бўлган ўзига хос йўлни моделлаштиради.

Янги бадиий тузилма, модель ва шаклларда янги мазмун-моҳият, руҳият кирралари, анъанавий-маънавий қадриятларни баҳолаш, янги шахс концепцияси (бутунлиги, қарашлари, фикрлари) йўлида самарали изланишлар ўзбек замонавий ҳикоячилигининг бадиий тузилмаси, жанр қўламини бе-

**Клавдия
ПАНЧЕНКО**

*1946 йилда туғилган.
Филология фанлари
номзоди. Тошкентда
Рус тили ва адабиёти
институтини ўқиган,
аспирантурани эса
Қозон университети
да ўтаган. Узоқ
йиллар рус ва жаҳон
адабиётидан тала-
баларга дарс берган.
Ҳозирда "Звезда
Востока" журна-
лида Бош муҳаррир
ўринбосари.*

зайди. Ҳаракат, трансформациялар, анъаналар ва жанр ривожланиш истиқболи ўзбек замонавий ёзувчиларининг Саодат Комилова томонидан рус тилига таржима қилинган ҳикоялари талқинида изчил, ўқишбоп ҳолда "Кўнглимдаги дарё" тўпламида ўқувчилар кўлига бориб етди.

Тўпламга йигирма олтита ҳикоя киритилган, улар турли авлодга мансуб, турфа анъаналар ривожини ўз ичига олган ўзбек замонавий ҳикоячилигининг постсовет даврини акс эттирган адиблар қаламига мансуб. Аввало, мазкур ҳикоялар анъанавий жанр тузилмасига кўра, ўзбек мумтоз ҳикоячилигининг энг яхши анъаналарини давом эттириб, юксалтириб келмоқда, зеро, уларнинг томирлари миллийликка бориб тақалади. Чунончи, бу даврда кўҳна усул ва мазмун-моҳият акс этган ҳикоялар билан бирга, теран замонавийликни ўзида сингдирган асарлар яратилди. Одил Ёкубовнинг "Қаердасан, Мориқо?", "Музқаймоқ", Хайриддин Султоновнинг "Дунё сирлари", "Тўсиқ", Мухаммад Алининг "Кулча", "Алтаир юлдузи", Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Қичқирёқ", "Васий", Собир Ўнарнинг "Ака-укалар", "Тегирмончининг ўғли", Назар Эшонқулнинг "Маймун етаклаган одам", "Баҳоуддиннинг ити", Абдуқайюм Йўлдошевнинг "Алвидо, гўзаллик", "Муаммолар борми?", Зулфия Қуролбой қизининг "Аёл", Уйғун Рўзиевнинг "Тонгда қайтган каптарлар", "Нотинч қалб" каби ҳикоялари шулар жумласидан.

Тўпламга янги, ноанъанавий кўринишга эга ижодий изланишлар, намуналаридан ҳам киритилган: ҳикоя-ўй (Исажон Султон – "Сувдаги коса"), ҳикоя-огоҳлантириш ("Тунги довул"), ҳикоя-туш (Улуғбек Ҳамдам – "Бир пиёла сув"), ҳикоя-икрор ("Кўнглимдаги дарё"), ҳикоя-хаёл (Зулфия Қуролбой қизи – "Икки қиёфа"), ҳикоя-онг оқими ёзишмалари (Раҳимжон Раҳмат – "Миямнинг ичи", "Адашвой").

Бу ҳикоялар ўқувчини мустақил равишда изланишга, муаллифни ҳис этишга ундайди, ҳамда хаёлот ва мавжуд ҳаёт орасидаги зиддиятларининг янги бадиий модели янги модели яратилганига гувоҳлик беради. Бизнингча, таржимон ўзбек ҳикоячилигидаги поэтик оҳангни сақлаб қолган ҳолда, уларга янгича жозиба бахш этишга ҳаракат қилган ва бунга эришган ҳам.

Икки тилни (ўзбек ва рус) эркин эгаллаб, аслиятдаги халқ юрагини нозик ҳис этиб, миллий тарих, характер, тилнинг нозик жиҳатларини яхши билган ҳолда, рус тилида уйғунлик ифодасини тополган, жаранглата билган, зарурат туғилганда "ошириб ифодалаш"дан (тиллар тизимининг бир-бирига тушмаган, мос келмаган ҳолатларида) фойдаланган, бироқ аслиятдан узилмаган, унинг миқдорини ҳам бузмасдан, рус тилида аслиятга мос тўлақонли бадиий таржималарни яратишга эришган. Аниқ таржима матнларининг таҳлили шуни кўрсатадики, таржимада айнан ўхшашлик нафақат ташқи мувофиқлик, балки ички чуқур мазмун-моҳият, бошқа тил воситалари орқали ифодалаш қобилиятини ҳам намоён этади, бунда аслиятда фойдаланилган бадиий усуллардан чекланмаслик лозим.

"Кўнглимдаги дарё"га киритилган таржималар шундан далолат берадики, таржима жараёни – асар яратишдаги ижодий жараённинг маълум маънода қайтарилишидир. Зеро, таржима масалаларидаги ушбу тушунча таржимани санъат даражасига кўтаришнинг зарурий шарт-шароитлари ҳисобланади.

Таржимон ҳар бир ҳикояда муаллиф ўй-хаёлларига теран кириб бориб, деталма-деталь кўриб чиқиб, тафаккурнинг ўзига хос "сирлари", ҳар бир муаллифнинг тилини тушуниш, дунёни кўриш, бадиий воситаларнинг хилма-хиллиги ва ҳаётий материалларни акс эттириш усулларини қўллашни уйдалаган, дейиш мумкин. Таржималарда баъзан ўйлаб топилган шева сўзларининг аралашувиға йўл қўйилмаган, айни пайтда, таржимон индивидуаллиги муаллиф индивидуаллигига суюниб қолмаган.

Айнан шундай таржималар асарларнинг "маданий майдони"га кириб боришга, аслиятнинг замон ва макон билан бирлашиб кетишига имконият яратади, ўзбек адабиётини яқин ва узоқдаги русийзабон ўқувчилар орасида оммавийлашувини таъминлайди ва, шубҳасиз, унинг дунё адабий жараёнларига жадал қўшиливида ўз таъсирини ўтказди.

Рус тилидан Ойгул СҮҲҲИДИҚОВА таржимаси

Меросимизни ўрганамиз

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАХМИСЛАРИ

Алишер Навоий йигитлик давридаёқ шоир сифатида катта шуҳрат қозонган. Шоирнинг ўзи ҳали расмий девон тартиб беришга улгурмай, унинг шеърлари киритилган икки девон: бири Машҳадда (“Илк девон”), бири Шерозда (“Оққуюнли ихлосмандлар девони”) мухлислар томонидан тузилиб, кўчирилганлиги ҳазрат Навоий шеърларига ҳамма даврларда, хусусан, ўз даврида ҳам юқори даражада эҳтиёж бўлганлигидан дарак беради. Адабиёт яратилибдики, ҳали жаҳон Алишер Навоийдек икки девони ихлосмандлари томонидан тартиб берилган иккинчи бир шоирни кўргани йўқ.

Алишер Навоий шеърятни жанрларга бойлиги билан ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Унинг туркий тилда яратган шеърлари ўн олти жанрда бўлиб, ушбу ижод намуналари том маънода шакл ва мазмун бирлигининг юксак намунаси ҳамдир. Ушбу ўн олти жанр орасида мухаммас алоҳида ўрин тутди. Чунки ўрганишлар натижасида маълум бўлдики, шоир ўз ғазалларига мухаммас боғлашдек янги анъанага асос солган экан.

“Ҳазойин ул-маоний” номли йирик қуллиётдан шоирнинг ўнта мухаммаси ўрин олган. Маълумки, мухаммас арабча “бешлик” маъносини билдириб, ҳар банди беш мисрадан иборат шеър шакли ҳисобланади. Мухаммаслар яратилиш хусусиятига кўра икки хил бўлади:

1) *табъи худ, яъни мустақил мухаммас;*

2) *тахмис – ғазални бешлантириш асосида яратиладиган мухаммас.*

Табъи худ мухаммасда барча мисралар бир шоирнинг ўзи томонидан яратилади. Бунда ижодкор ўзга шоир шеърини асос қилиб олмайди, балки ўзи мустақил равишда бешлик яратади. Тахмисда эса муаллиф ўзга шоир ёки баъзида (жуда кам ҳолларда) ўз ғазалини асос – замин қилиб олиб, шу мавзуни давом эттиргани ҳолда, вазн, қофия ва радифни сақлаб қолиб бешлик яратади. Бунда асос қилиб олинган ғазалдаги ҳар байтнинг юқори қисмига уч мисра кўшилади. Мақтаъ бандда тахмис боғлаётган шоирнинг тахаллуси ҳам келтирилади.

Қизиғи шундаки, Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний”га киритилган ўн мухаммасидан барчаси тахмис, яъни ғазални бешлантириш асосида вужудга келган мухаммас ҳисобланади. Буларнинг учтаси малик ул-калом Лутфийга, қолган еттитаси эса шоирнинг ўз ғазаллари асосида яратилганлиги билан характерланади. Мумтоз адабиётимиз тарихида ижодкорнинг ўз ғазалига тахмис битиш ҳодисаси кам учрайди.

Аввало, Алишер Навоий ўзининг илк тахмисини қачон битган ва у кимнинг ғазалига боғланган, деган савол устида

*Дилнавоз
ЮСУПОВА*

1976 йилда тузилган. Филология фанлари номзоди. Мумтоз адабиёт тарихи ва адабиёт назариясига доир илмий мақолалар эълон қилган. “Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги” номли монографияси ҳамда “Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври)” ўқув-қўлланмаси муаллифи..

қисқача тўхталсак. Профессор Ҳамид Сулаймон томонидан тайёрланган ва шоирнинг дастлабки шеърлари киритилган “Илк девон”нинг фотонусха нашрида бир мухаммас мавжудлигини кўрамиз¹. Бу мухаммас девоннинг 137б -138а саҳифаларидан ўрин олган бўлиб, мавлоно Лутфий ғазалига боғланган. Агар ушбу девоннинг 1465-1466 йилларда тузилганлигини ҳисобга олсак, Алишер Навоий ўзининг илк тахмисини йигирма беш ёшига қадар яратиб бўлганлиги маълум бўлади. Мазкур тахмис қуйидаги банд билан бошланади:

*Шарбати “юҳйил изом” эрни майи нобиндадур,
Сураи “ваишамс” тафсири юзи бобиндадур,
Шарҳи “мозоғулбасар” нарғислари хобиндадур,
Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур.*

Бунда ажратиб кўрсатилган мисралар Лутфий қаламига мансуб бўлиб, юқоридаги уч мисра Алишер Навоий томонидан битилган.

Ўзга шоир ғазалига тахмис боғлаш – бу гўё шу шоир билан ижодий ҳамкорлик ва муайян маънода адабий мусобақага киришидир. Шунинг учун ҳам ижодкорлар, одатда, ўз тахмисларини маълум поэтик маҳоратга эга бўлганларидан кейин ярата бошлаганлар. Яна шуни унутмаслик керакки, бунда ғазал муаллифи билан унга тахмис боғлаётган муаллиф ўртасида муштарак дунёқараш, эстетик идеал ҳамоҳанглиги ва ғоявий яқинлик бўлиши зарур. Тахмис муаллифи ғазалда келтирилган фикрларни мантиқан ривожлантириб, уни ўз ижодий ғоялари билан шундай тўлдириши ва бойитиши керакки, натижада, вужудга келган шеър унга асос бўлган ғазал билан уйғунлашиб, бир муаллиф томонидан яратилгандек тасаввур уйғотсин.

Шу ўринда савол туғилади: Нега Алишер Навоий ўзининг илк тахмисини айнан Лутфийнинг шу ғазалига боғлади? Саволга жавоб топиш учун Лутфий ғазалига эътибор қаратамиз. Ғазал қуйидаги байт билан бошланади:

*Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур.*

Матлаъдаёқ маълум бўладики, Лутфий ғазалининг лирик қаҳрамони гўзалликда тенгсиз ёр. Унинг тундек қора сочи замирига меърож кечасининг шарҳи яширинган, меҳробдек қоши эса қоба қавсайн – икки ёй оралиғидаги масофани ёдга солади. Бу ўринда мавлоно Лутфий ёр тасвири асносида пайғамбарнинг меърож тунида Холиқ ҳузурига кўтариллиши ва Яратган билан расул орасидаги масофа икки қош оралиғидек яқин бўлганлиги ҳодисасига ишора қилади. Ғазалнинг кейинги байтлари ҳам ёр гўзаллиги таърифи билан давом этиб, унинг ширин ва жонбахш лабидан салсабил (жаннат булоғи) саргардон, Хизр ва Исо Масиҳлар хижолатда эканлиги таъкидланади. Шу тариқа ғазал байтлари ёр таърифу тавсифи тарзида давом этади.

Алишер Навоийнинг мазкур ғазалга мурожаат қилиши ҳам тасодифий бўлмай, муайян асосларга эга. Навоий шу йиллари буюк сўз устаси Абдураҳмон Жомий билан танишган ва устози таъсирида ваҳдат ул-вужуд (бутун борлиқнинг ягоналиги) таълимотига қизиққан. Маълумки, Абдураҳмон Жомий ваҳдатул вужуд таълимотини нақшбандия тариқатига татбиқ қилади². Ундаги ғояга кўра, комил инсон – Яратганнинг бир зарраси сифатида ҳам ташқи, ҳам ички гўзалликлар мажмуидир. Комил инсон тимсолининг олий намунаси бўлган Пайғамбар (с.а.в)дан тортиб барча валий зотлар ҳам комил инсон тимсоли ҳисобланадилар. Лутфий ғазалида тавсифи келтирилган ёр муайян маънода комил инсон тимсолидир. Шу ўринда айтиш мумкинки, инсонни бутун “махлуқотларнинг тожи” сифатида улуғлаган Алишер Навоий “малик ул-калом”нинг ушбу ғазалидан таъсирланиши ва ундаги ғояни ривожлантириб, мазкур ғазалга тахмис боғлаши бежиз эмас эди. Навоий тахмиснинг биринчи бандида Лутфий ғазали матлаъсида келтирилган комил гўзаллик таърифига ҳамоҳанг тарзда иқтибос санъатидан фойдаланиб, ҳар бир мисрада Қуръон оятларидан жумла келтиради:

¹ Алишер Навоий. Илк девон (1466 йилда кўчирилган қўлёзманинг факсимил нашри) // Нашрга тайёрловчи Ҳ. Сулаймонов. – Т.: Фан, 1968.

² Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.

*Шарбати “юҳйил изом” эрни майи нобиндадур,
Сураи “вашшамс” тафсири юзи бобиндадур,
Шарҳи “мозоғулбасар” нарғислари хобиндадур...*

Навоий талқинида ёрнинг лаби ўликларни тирилтирувчи тоза шарбат, Қуръони Каримдаги “Ваш шамс” сурасининг изоҳи унинг юзида акс этади, “кўз алданмади” оятининг шарҳи унинг кўзларида намоён. Бу таъриф Лутфий қаламидан тўкилган соч ва қош таърифлари билан бирлашиб, мукаммал гўзаллик тасвирининг ёрқин намунаси вужудга келганлигини кўрамиз.

Одатда, ғазалга тахмис боғланаётганда унинг бандлари сони ғазал байтларига мос ҳолга келтирилади. Лекин баъзан шоирнинг хоҳишига кўра, ғазалдаги айрим байтларга тахмис битилмаслиги, яъни улар қисқартирилиши мумкин. Айнан шу ҳолат юқоридаги тахмисда ҳам кузатилади. Тахмисга асос бўлган Лутфий ғазали, аслида, ҳажман етти байтдан иборат. Аммо тахмис боғланганда унинг икки байти қисқартирилиб, беш банд ҳолига келтирилган. Қуйидаги икки байт Навоий тахмисида учрамайди:

*Хомаи қудрат-ла битганда не мусҳафдур юзи-
Ким, малоҳат ояти мажмуъ анинг бобиндадур...*

*Кўзлари ҳар гўша уйқудин қўпорур фитналар,
Турфа махмуреки, чандон фитналар хобиндадур.*

Бунинг бир неча сабаблари бор. Юқоридаги икки байтга эътибор қаратсак, уларда юз ва кўз тасвирини кўрамиз. Биринчи байтда ёр юзи қудрат қалами ила битилган Мусҳаф, яъни Қуръонга нисбат берилса, иккинчи байтда унинг кўзлари уйқуда ҳам фитна қўзғатувчи махмур (маст)га ўхшатишмоқда. Алишер Навоий ўз тахмисининг биринчи бандидаёқ юз ва кўз тасвирининг мукаммал тарздаги баёнини бериб бўлганлиги учун уни яна такрорлашга эҳтиёж қолмаяпти ва ўз-ўзидан энди бу икки байт мазмун жиҳатидан тахмис учун ориқча эканлиги сезилади. Яна бир сабаб қофия талаби билан боғлиқ. Тушириб қолдирилган байтлардаги қофияларга эътибор қаратсак, улар “*бобиндадур*” ва “*хобиндадур*” тарзида эканлигини кўрамиз. Алишер Навоий тахмиснинг матлаъ бандидаёқ ушбу қофиялардан фойдаланганлиги учун уларни такрор ҳолда қўллашни истамаган ва шу тарзда тахмис беш банд ҳолига келган.

Филология фанлари доктори Афтондил Эркинов фанга маълум қилган ва шоирнинг мухлислари тузган иккинчи девони ҳисобланадиган “Оққуюнли ихлосмандлар девони”³ таркибида уч мухаммас мавжуд. Уларнинг барчаси Лутфий ғазалларига боғланган. Мазкур девоннинг 1471 йилда тузилганлиги ўттиз ёшли шоирнинг дастлабки тахмислари фақатгина устози Лутфий ғазаллари асосида яратилаётганлигини билдиради. Девондан ўрин олган кейинги тахмислар қуйидаги банд билан бошланади:

2-тахмис:

*Маснади ҳусн узра токим кўрмишам ул шоҳни,
Тийра айлабмен фиғондин нилеун хиргоҳни,
Эй сабо, арз айла ногаҳ кўрсанг ул дилхоҳни,
Кўктадур ҳар дам фиғоним кўргали сен моҳни,
Даъви меҳринга тонуқ тортадурмен оҳни.*

3-тахмис:

*Ҳалқайи зулфунда кўнғлум бўлғали ғам маҳрами,
Ул қора қайғу билан савдода чун ортар ғами,
Дер санга девонаву шайдолиғидин ҳар даме,
Эй, сочинг шайдо кўнғулларнинг саводи аъзами,
Ҳалқа-ҳалқа руҳнинг сарманзилидур ҳар хами.*

Ёш Навоийнинг дастлабки мухаммасларини “малик ул-калом” ғазалларига боғлаётганлиги бежиз бўлмай, бу ҳолатни Лутфийнинг Навоийгача бўлган туркий адабиётда туган юксак мақоми, унинг бадиий жиҳатдан мукаммал шеърияти билан изоҳлаш мумкин.

Алишер Навоийнинг илк расмий девони “Бадоеъ ул-бидоя” 1470-1480 йиллар

³ Бу ҳақда қаранг: Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девони // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012 йил, 1-сон.

оралиғида Султон Ҳусайн Бойқаронинг таклифи билан тузилган. Мазкур девон таркибига беш мухаммас киритилган бўлиб, уларнинг дастлабки учтаси юқорида келтириб ўтганимиз – Лутфий ғазалларига битилган.

Аммо кейинги икки тахмисни шоир айнан ўз ғазалларига боғлаганлиги масаланинг эътиборли жиҳати ҳисобланиб, бу алоҳида таҳлил қилиниши лозим бўлган нуқтадир. Диққатимизни девондаги “Жудо” радифли мухаммасга қаратсак. Тахмис куйидаги банд билан бошланади:

*Оҳким, воламен ул сарви хиромондин жудо,
Кўзларим гирёндур ул гулбарги хандондин жудо,
Бенаводур жон доғи ул ҳури ризвондин жудо,
Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо,
Айламас тўти такаллум шаккаристондин жудо.*

Агар “Бадоеъ ул-бидоя” таркиби ўрганиб чиқилса, мазкур тахмисга асос бўлган ғазал айнан шу девоннинг ўзида – эллик иккинчи ўринда келаётганлигини кўриш мумкин. Демак, шоир мана шу ўриндан бошлаб, ўз қаламига мансуб ғазалларга тахмис боғлашга киришяпти. Яна ҳам эътиборни тартадиган жиҳати, тахмисга асос бўлган ғазал мухлислар томонидан тартиб берилган “Илк девон”да (19-б саҳифа) ҳам учрайди. Демак, кўриняптики, бу ғазал шоирнинг йигирма беш ёшгача бўлган даврида яратилган ва кейинроқ, “Бадоеъ ул-бидоя” таркибига ҳам киритилган. Маълум бўляптики, шоир ўзининг йигитлик даврида битган ғазалига алоҳида эътибор билан қараяпти. Уни дастлабки расмий девонига ҳам киритиб, яна тахмис боғлаш учун ҳам танлаб оляпти. Бундан кўриш мумкинки, Алишер Навоий ўзининг ёшлик лирикасига мансуб ғазали мавзусига орадан вақт ўтгач яна қайтишга эҳтиёж сезган ва шу тариқа бу ғазалини мухаммас ҳолига келтирган. Мазкур тахмис таркибини кузатадиган бўлсак, ундаги баъзи ўринлар ғазал матнидан бироз фарқлинишни кузатамиз. Хусусан, мазмун талабига кўра, ғазалдаги тўртинчи ва бешинчи байтларнинг ўрни алмашган. Шунингдек, бешинчи байтдаги “гардун” сўзи қофия имкониятига қараб тахмис таркибига “даврон” сўзи билан алмаштирилган. Натижада, шоир “гардун” сўзининг ўрнига “жонон”, “жон”, “ҳижрон” сўзлари билан қофиядош бўлиш имконига эга бўлган “даврон” сўзидан фойдаланган. Ғазал байтини тахмис мисралари билан қиёсласак:

Ғазал байти:

*Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй гардун, мени
Айлағил жондин жудо, қилғунча жонондин жудо.*

Энди бу байт тахмис таркибига қандай ҳолатда қўлланилганлигини кўрамиз:

*Қилғали маҳрум жоми васлдин жонон мени,
Талхком этмиш триклик бодасидин жон мени,
Ҳар замоне ўлтурур ғам захридин ҳижрон мени
Ҳажр ўлумдин талх эмиш, мундин сўнг, эй даврон, мени
Айлағил жондин жудо, қилғунча жонондин жудо.*

“Бадоеъ ул-бидоя”даги “Оқибат” радифли тахмисга асос бўлган ғазал ҳам айнан шу девон таркибига саксон иккинчи ўринда учрайди. Қолган тахмисларни ҳам ўрганиш натижалари шуни кўрсатдики, етти тахмисдан олтитасига асос бўлган ғазаллар шоирнинг ёшлик ва йигитлик даврларида яратилган бўлиб, улар “Хазойин ул-маоний”нинг муайян девонидан ўрин олиш билан бирга ундан илгариги девонлар таркибига ҳам учрайди. Хусусан, уларнинг биттаси “Илк девон”га, иккитаси “Бадоеъ ул-бидоя”, учтаси “Наводир ун-ниҳоя”га киритилганлигини кузатиш мумкин.

Навоий тахмисларининг “Хазойин ул-маоний”да жойлашиш ўрнини куйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Мухаммас	“Ғаройиб ус-суғар”	“Наводир уш-шабоб”	“Бадоеъ ул-васат”	“Фавоийд ул-кибар”
Лутфийга тахмис	1	1	1	0
Ўз ғазалларига тахмис	2	2	1	2
Жами	3	3	2	2

Шу ўринда яна савол туғилади: нима учун Алишер Навоий маълум бир ёшдан сўнг ўз тахмисларини бошқа шоирларнинг ғазалларига боғламай, ўзининг ғазаллари асосида мухаммас битишни маъқул кўряпти?

Маълумки, Алишер Навоий сўзга, хусусан, шеърга юксак талабчанлик билан ёндашган. У ҳар бир жанрнинг қонун-қоидаларини чуқур билгани ҳолда мухаммас жанрига ҳам ижодкор ғояларининг ифодаси сифатида қараган. Алишер Навоий танлаган ғазалда буюк шоирнинг дарду дунёси, албатта, акс этиши шарт эди. Эҳтимол, Алишер Навоий муайян бир ижодий салоҳиятга етишгандан сўнг туркий адабиётда мана шундай шеър намунасига дуч келмагандир, бошқа шоирларнинг байтларида ўз оламининг акс-адосини ҳис этмагандир?! Бу эса бадиий диди юксак бўлган Алишер Навоийнинг ўз ғазалларига тахмис боғлашига олиб келган бўлиши мумкин.

Шу ўринда яна қуйидагича саволлар пайдо бўлиши табиий: мумтоз адабиётимизда ўз ғазалларига тахмис боғлаш ҳодисаси Алишер Навоийгача мавжудмиди? Бу ҳолат Алишер Навоийдан кейин қай даражада давом этди?

Ўз ғазалларига тахмис боғлаш мумтоз адабиётимиз тарихида Алишер Навоийгача кузатилмаган. Навоийдан кейин эса бундай ҳолат баъзи шоирлар, хусусан Хива адабий муҳити ижодкорларида кўринади. Муҳаммад Раҳимхон Феруз давридаги XIX аср Хива адабий муҳитида теурийлар ва Алишер Навоий ижодига қизиқиш ва эҳтиром юксак даражада бўлиб, Ферузшоҳ ўз фаолияти давомида Султон Ҳусайн Бойқарога тақлид қилишга уринган ва Алишер Навоий сингари ўз ғазалларининг аксариятига ўзи тахмис боғлаган⁴. Худди шу муҳитнинг яна бир йирик вакили Муҳаммад Ризо Огаҳий ҳам Алишер Навоий, Фузулий каби улғу сўз усталарига мухаммас боғлагани ҳолда ўзининг ўнта ғазалини бешлантириб, тахмис ҳолига келтирган⁵.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Алишер Навоий ёшлик ва йигитлик чоғларида туркий шоирлардан Лутфий ижодига юксак эҳтиром билан қараган ва туркигўй шоирлар орасидан айнан Лутфий ғазалларига учта мухаммас боғлаган. Кейинчалик (ўттиз ёшдан кейин) ёзган тахмисларига эса ўз ғазалларини асос қилиб олган. Тахмис учун танланган ғазалларнинг деярли барчаси шоирнинг ёшлик ва йигитлик даврида яратилган бўлиб, уларнинг “Илк девон”, “Бадоеъ ул-бидоя” ҳамда “Навоир ун-ниҳоя”да учраши бу фикрни исботлайди. Демак, шоир ўзининг ёшлик ва йигитлик чоғидаги ижодига алоҳида эътибор билан қараган ва бу даврда ёзган ғазалларига ўз ижоди жараёнида қайта-қайта мурожаат этиб турган. Шоир муайян мавзуга доир ғазал ёзар экан, орадан вақт ўтиб, шу мавзуга қайтишга эҳтиёж сезган ва шу тариқа ўз ғазалларини мухаммас ҳолига келтирган бўлиши мумкин. Алишер Навоий ўз ғазалига тахмис боғлаш натижасида мумтоз адабиётимизда мавжуд аъналарга янгича руҳ бахш этиб, ўзининг новаторлик салоҳиятини намоён этган. Шоир тахмис боғлаш учун ўз ғазалларини танлар экан, улардаги руҳнинг ёшликка хос жўшқин ва шиддаткор эканлигига алоҳида эътибор қаратган. Натижада, биз мазкур тахмисларни ўқир эканмиз, ёши улғайиб бораётган Навоийнинг ички дунёси ва навқирон Алишернинг қайноқ ҳиссиётлари санъаткорона уйғунлашганига гувоҳ бўламиз.

Ижод – сирли жараён. Юксак санъат намунаси бўла оладиган ижодий асарларнинг яратилиши мухлислар учун ҳамиша қизиқ бўлиб келган. Мазкур хулосалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Алишер Навоий мухаммасларининг яратилиш хусусиятларини тадқиқ қилиш шоирнинг ижод ва илҳом ҳиссиётлари билан боғлиқ тасаввурларни аниқлаштиришга ёрдам беради.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Эркинов А. Культурный перфекционизм в хивинской придворной среде при Мухаммад Рахим-хане II как способ противостояния режиму русского протектората//История и культура Центральной Азии.- Токио, 2012.

⁵ Орзибеков Р. Огаҳийнинг ўз ғазалларига битган тахмислари сонини еттита, Р.Мажидий эса тўққизта деб келтиради (Қаранг: Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. 94-бет; Мажидий Р. Огаҳий лирикаси. – Т.: Фан, 1963. 87-бет). Биз юқоридаги кўрсаткични беришда С.Долимов томонидан 1972 йилда нашр этилган икки жилдлик Огаҳий “Девон”идан фойдаландик.

Тахмислар

Соҳиб МУЗАФАР

1939 йилда тугилган. ТошДУнинг журналистика факультетида таҳсил олган. Ижод намуналари вилоят ва марказий матбуотларда эълон қилинган. “Йиглаётган дарахт” шеърий тўплами чоп этилган.

Оаҳийи гадалма тахмис

*Мавҳ этар зоҳиран кўзни, ботинан гирёнадур,
Хар гиеҳин бир сибизга, дема ерин таронадур,
Офтоби алдоқчи шам бир, моҳи синиқ шонадур,
Даҳр касри ким ҳақиқатда, кўҳан вайронадур,
Они ҳар ким маскан этмак истади девонадур.*

*Истасанг сайр айламак, пайдо йўлингда ўтли жар,
Хавф солиб кўнглингга у, сўнг, кўзда гирёнинг кутар,
Бўлмаса ҳосил муроди, бошинга зардин тўқар,
Саҳфида ер сарбасар, ондин ёғар гарди хатар,
Амниятдан йўқ асар, ваҳ, не ажаб қошонадур?*

*Тортиб сани гафлат сари, алдар чалиб юз нағмасин,
Таҳлил этсанг гар ониким, бошдан-оёгинда кин,
Минг ишонки, очмас санго, фитнага хўрда дилин,
Фитна авфोजи онинг сокинлари қасди учун,
Тортибон онда жафо тийгин мудом айлонадур.*

*Тун қапоқин остида, минг-минг таманно парчалар,
Ўйлама бул парчалар, шабда очилган гунчалар,
Даҳр ўқидан, боқ танинда бул ҳисобсиз дарчалар,
Онда ҳар шаъмики равшан бўлгусидир кечалар,
Қоврилиб ўз ёгига бошдан-оёғи ёнадур.*

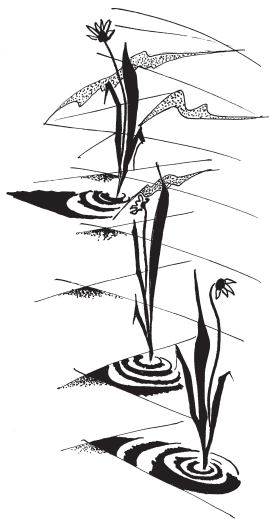
*Боқки, бу саҳнига гамнинг борму тенг баҳо – нисбат,
Борар ортиб кунба-кун бу сирли манзилга ҳайрат,
Келса ҳар кас, енгиб ҳайрат, дилига униб шавкат,
Шуълаи хирмон аро чуркангусидур оқибат,
Онда роҳат шаъмига ҳар жсон қуши парвонадур.*

*Авалло, бу қулбаи қошонани тан айлади,
Сўнг, сепиб меҳрин сувин дуру галтон айлади,
Нур бериб ким дил кўзидан, равшани жсон айлади,
Они гафлатдан қаю хуш ким нишимон айлади,
Ҳайрат ашқидан онга билгилки обу донадур.*

*Қутмагил ҳаргиз кўнгиш ошинолардин сафо,
Кўй, аларнинг ҳар узвида тўлгонур заҳму жафо,
Ортадур гаминг ва лек тафтинг босилмас мутлақо,
Ким онинг аҳлига бўлди ошино истар вафо,
Тортибон турли жафолар жсонидин бегонадур.*

*Минг урин, ким бермас илкин сенга аззат мужиби,
Тегмага ким тийра бўлгай сенга давлат мужиби,
Аззату давлат нари, йўқ, ҳатто, раҳмат мужиби,
Таркини онинг кишиким билди роҳат мужиби,
Олам аҳли ичра они англа ким фарзонадур.*

*Йиғламай ўтган киши тонг йўқ жаҳондин топилмас,
Йиртиғи бутган киши тонг йўқ жаҳондин топилмас,
Соҳибо, ўтган киши тонг йўқ жаҳондин топилмас,
Комиго етган киши тонг йўқ жаҳондин топилмас,
Ким, бу олам Огаҳий бир кўҳна ҳасратхонадур.*

Акром МАЛИК

1990 йилда туғилган. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети 2-курс талабаси. “Буюр, кўнгишжоним” ҳамда “Ўзликка талаб” шеъррий тўпламлари нашрдан чиққан.

Навоийга салтанат пахмис

*Ҳар кимга бахтин кулдириб, тақдир мени бир қилди кам,
Гаҳ-гаҳ умиднинг гулханидин ёқди дилда тийра шам,
Чехрамда гулгун шодлик, бу сувратим бир муҳташам,
Ер узра тим-тим қон ёшим гўёки томмас дам-бадам
Ким, нақди васлинг байъига кўзлар санар бир-бир дирам.*

*Саҳв ўлди йўлим узра чаҳ, қилдим жунунда кўп гунаҳ,
Хуш, ақл бўлмай огаҳ-у, кечикти тоат, тавба гаҳ,
Майхонадур манзилгаҳ-у, ўйимда васлинг дарди, маҳ,
Ишиқингда бўлгач хоки раҳ, бўлдум балокашларга шаҳ,
Ғам хайлидин тортиб сипаҳ, оҳ ўтидин чектим алам.*

*Жоним берай, бир берса сас, кўнглумда шулдир мултамас,
Ўлмак манга кўрқув эмас, исмидин ўзга сўз абас,
Дунё, ахир, бир хору хас, ҳолимга боқил эй, бекас,
Бир қатла кўрсанг они, бас, қатл этмагай эрдинг ҳавас,
Ишиқига, эйким, ҳар нафас бизни қилурсен муттаҳам.*

*Тиз урса – дардимга даво, ўлдурса, оҳ, топгум шифо,
Ҳар зардаси хуш-хуш сафо, куйдум кеча-кундуз, наво –
Қилсам, азоб берсанг яно, кўнгул деюр: шул муддао,
Эй сарв қадди маҳлиқо, тенгри қачон кўргай раво
Мендин вафо узра вафо, сендин ситам узра ситам.*

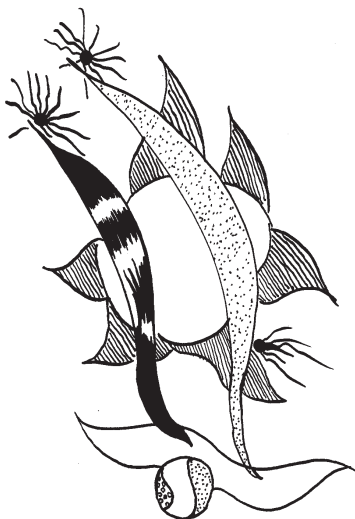
*Соҳибиман майхонанинг, султониман гамхонанинг,
Роҳибиман бутхонанинг, ошигиман жононанинг,
Мақсудиман афсонанинг, сендин бўлак дурдонанинг
Йўқ фикри бу девонанинг, титрар ичи ҳамхонанинг
Ким, сақфи бу вайронанинг ашким суйидин бўлди нам.*

*Ҳар онни хуш айём тут, зикрида дардин сен унут,
Ҳар сўзидин бир хайр қут, ҳам хайр бил қилса сукут,
Нолангда гар кўринса дуд, ишиқингда бўлгайму субут,
Мутриб, навое ком тут, муз дайрида ором тут,
Соқий, лаболаб жом тутким, қасди жоним қилди гам.*

*Ииқингда дил – нур махзани, кел, кўр бу ёғдухонани,
Нур измида ошиқ тани, Ҳақ севса бир қул бандани,
Қандоқ ажаб, бу севгани, васлингни бир бор кўргани
**Берганга гам даҳри дани майхона басдур маскани
Ким, бода дафъ айлар ани, етса кишига ҳар алам.***

*Сенсиз бу оламдин сафар этсам, ахир, бу не самар,
Зикрингда бир мужда келар, сенинг билан йўқтур хатар,
Нурингни тут, шамсул қамар, сенсиз мани зулмат кўмар,
**Дайру ҳарамда сар-басар, ул юздин истарлар хабар,
Кўп ҳам низоъ этма агар ул дер самад, бу дер санам.***

*Кўзимда кўк, осмон иси, осмон иси – уммон иси,
Юзимда зар сомон иси, шулдир, Малик – ҳижрон иси,
Бу дайрнинг олтун, миси бир ён, келур комрон иси,
**Дединг топиб жонон иси, топтим лабидин жон иси,
Келур бу сўздин қон иси, тинма, Навоий, асра дам.***

Ғазал бўстони

**Эрмат
НУРМАТОВ**

1937 йилда туғилган.
Наманган Давлат педагогика институ-
тининг филология фа-
культетини битирган.
“Олмос”, “Боқий
бахт”, “Яхшилик”,
“Муҳаббат боғи”,
“Созиниш”, “Оқ
гулдаста”, “Девон”,
“Фарёд”, “Оқ ва
қора”, “Икки қутб”,
“Эзгуликдан умр
чарогон”, “Сабоқ”
каби китоблари нашр
этилган.

Сен табассум айлага!

* * *

Тун кетиб, олам аро оламча нурлар келдилар,
Нур билан дилларга ҳам нурдай сурурлар келдилар.

На сурур, гулдай безай деб умримиз дафтарларин,
Бегубор тонглар каби ёрқин шуурлар келдилар.

Рўбарў бўлса машаққат йўлда гунг тоғлар мисол,
Қаддини букмоқ учун собит гурурлар келдилар.

Сойга боқ, сойга туташган чашиmalar ёнига боқ,
Кўлда кўза, кўзда ишқ гилмону ҳурлар келдилар.

Эрмуҳаммад она юрт мадҳига тил чоғлар экан,
Сўз эмас, сўз ўрнига гўёки дурлар келдилар.

* * *

Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яхши йўқ
Ким, дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик.

Бобур

Бу фазилат сарвари бахт тахтида султон эрур,
Шодумонлик қисмати, кўргай замондин яхшилик.

Умр ўтиб олганда ҳам огушига мангу туроб,
Ёди элда, қайтади ҳар бир омондин яхшилик.

Субҳидам эрса дилинг, меҳринг таралса нур каби,
На башар, ҳатто, келур Аллоҳ томондин яхшилик.

Хоби гафлат босмасин, юрма ёмонлик роҳидан,
Ким кўрибдир то ҳануз тиги камондин яхшилик.

Учраса аҳли жафо васли ҳидоятдан гапир,
Иддао шул, турфа бўлсин бари жондин яхшилик.

Ожизу бечорадир вақт олдида мулку манол,
Йилни қўй, қолгай муқаррар яхши ондин яхшилик.

Эрмуҳаммад, яхши исмин шеърга-да, сарлавҳа қил,
Не учунким, чеҳра очгай ушбу номдин яхшилик.

* * *

*Сен табассум айлагач, дилда қуёш уйгондику,
Чаишмаи шодлик мисол кўзларда ёш уйгондику.*

*Юзларингга нур сепин ёймиш, ажиб, мўъжизами,
Жон олувчи ваъдалар измида қош уйгондику.*

*Сўзга лаб очган эдинг, булбул ҳамоҳанг сайради,
Қир-адирда ўт-ўлан, ҳаттоки, тош уйгондику.*

*Биз сайрга чиққан эрдик субҳидам гулиан аро,
Тарк этиб уйқуни, шунда кекса-ёш уйгондику.*

*Чин муҳаббат васлидан ортиқча бойлик қайда бор,
Қуйлабон васфин Наманган ҳамда Шош уйгондику.*

* * *

*Кўзларинг жодуси борми, танга ўт солмиш, малак,
Кўзларим ҳам йўлларингга термулиб қолмиш, малак.*

*Барқ урибди унда ёғду ҳамда саркаш ваъдалар,
Ваъдалар уммонида сузмоқ ширин болмиш, малак.*

*Ошиқ аҳли айтадурки, ул санам сангдил эрур,
Кимки сангдил васлига хуммор экан, толмиш, малак.*

*Бахт, ахир, чўпчак эмас, қасри вафо қурмоқ керак,
Бу қаср боқийми, мўртми, имтиҳон олмиш малак.*

*Сенга таҳсин, негаки, зоглар ўзин булбул санаб –
Сайраса гул қошида бу беибо ҳолмиш, малак.*

*Не синовинг бўлса собир Эрмуҳаммад тоабад,
Тоабад ишқинг дилимда қўнғироқ чалмиш, малак.*

Наманган

**Йўлдош
СОЛИЖОНОВ**

1940 йил туғилган. Филология фанлари доктори, профессор. Фаргона Давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетини тугатган. “XX асрнинг 80-90-йилларида ўзбек насрида бадий нутқ поэтикаси” мавзuida докторлик диссертациясини ёқлаган. “Улуғ санъаткор”, “Шеърятнинг сирли жилвалари”, “Тонг юлдузлари”, “Нутқ ва услуб”, “Олимнинг олами”, “Фаргона адиблари”, “Сўз сеҳрлари”, “Зулматдан нур қидирганлар”, “Мен сиздан сабоқ олдим”, “Ҳақиқатнинг синчков кўзлари”, “Фаргона адабиёти” каби илмий асарлар муаллифи.

РУҲИЯТНИ ЁРИТГАН ШЕЪРИЯТ

**(Атоқли шоир Эркин Воҳидов
портретига чизгилар)**

Одатда, улкан ва истеъдодли санъаткорларнинг бутун бир ижодигина эмас, балки ҳар бир асари ўнлаб, юзлаб олимлар томонидан батафсил тадқиқ қилинади, синчиклаб ўрганилади. Мабодо, улар бир жойга жамлангудек бўлса, ажойиб бир тафаккур чаманзори дунёга келади. Ундаги бир-бирига мутлақо ўхшамаган ҳар битта гул ўз ранги ҳамда таровати билан кўнгилларга ором беради ва ижодкор гулзорининг турфалигини кўрсатувчи фазилатга айланади. Масалан, улуғ Алишер Навоий ижоди 500 йилдан буён тадқиқ этиляпти, бундан кейин ҳам ўрганилаверади. Бу билан Навоий ижоди ҳақида айтиладиган фикр қолмади, деган муаммо келиб чиқмайди. Аксинча, фикр фикрни уйғотади деганларидек, ижодкор услуби ва маҳоратининг янги-янги қирралари очилаверади. Чунки ҳақиқий истеъдодли санъаткорнинг ижодий мероси уммонга ўхшайди. Унга шўнғиган ғаввос насибасига яраша дуру гавҳарларни териб чиқаверади, улар эса мутлақо тугамайди. Замонамизнинг истеъдодли шоири Эркин Воҳидов ижоди ҳам ана шундай уммонлардан биридир. Агар шоир ижоди ҳақидаги илк мақолалар матбуотда эълон қилинганига ярим асрдан ошганини инобатга олсак (Т.Тўла. “Шарқ юлдузи”ни varaқлаб... “Совет Ўзбекистони” газ. 1961. О.Шарафиддинов. Талант ва масъулият. “Ўзбекистон маданияти” газ. 7.08.1962), ҳозиргача бу уммондан йиғиб олинган жавахирот хазинасининг ҳисобига етиш мушкул эканлиги аён бўлади-қолади. Шундан буён ўтган давр мобайнида бирон бир ўзбек адабиётшуноси йўқки, ўзининг илмий-тадқиқот ишларида, ҳеч қурса, бир марта Эркин Воҳидов номини тилга олмаган, шоир ижодига хос янги бир фазилатни кашф этмаган бўлсин! Шунга қарамай, бу санъаткор ижодининг очилмаган қатламлари жуда сероб. Мен ҳам ана шу қатламлар қаърига кучим ва нафасим етганча шўнғиб, Эркин Воҳидов шеърятининг ўзим илғаган айрим фазилатлари ҳақида фикр юритмоқчи бўлдим.

Аввало, Эркин Воҳидов поэтик тафаккури ғоят кенг ва тиниқ шоир эканлигини таъкидлаш зарур. Ҳаётда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга теран нигоҳ билан қараш, уларнинг туб моҳиятини англашга интилиш, қайси бири хайрли, қай бири сохталигини аниқлай олиш истаги шоирнинг илк ижодий қадамларидан буён йўлдош бўлиб келаётир. Шоирнинг бадий тафаккури доимий ҳаракатда бўлгани туфайли

ўзининг сархил меваларини тез ва мўл-қўл бера бошлади. Натижада, Э.Воҳидов ижоди жадал суръатлар билан камолот чўққисига кўтарилди ва устоз адабиётшунос Умарали Норматов лутф қилганларидек, шоир қаламига мансуб ҳар бир сўз, ҳар бир сатр чиндан ҳам “Кўнгилларга кўчган шеърият”га айланди.

Жуда яхши эсламан: 1961 йилда Эркин Воҳидовнинг мўъжазгина “Тонг нафаси” деб аталган шеърлар тўплами босилиб чиқди ва тез орада қўлма-қўл бўлиб кетди. Айниқса, биз каби ёшлар (ўшанда 1-курс талабаси эдим) бу китобчадаги барча шеърларни ёдлаб олиб, давраларда, тўй-маъракаларда, қизлар билан учрашувларимизда “ўзимизники” қилиб ўқиб юрардик. Албатта, баъзан дакки ҳам эшитардик, негаки, ўша пайтда Эркин Воҳидовни ўқимаган одам йўқ эди-да! Лекин биз бу танбеҳлардан ранжимасдик, сабаби Эркин Воҳидов деган шоир ўзимизнинг Олтиариқдан, демак, биз битта одаммиз деган юпанч бизга далда берган. Ҳа, Эркин ака биринчи шеърлар китоби биланоқ ўзимизники бўлиб қолган, унинг шеърлари бизнинг кўнглимизга кўчиб кирган, ҳечам чиқиб кетгиси келмасди ва ҳозиргача ҳам бемалол яшаяпти. Энди айтинг-чи, шоир учун бундан ортиқроқ бахт, бундан буюкроқ тахт борми?!

Мана, шундан буён 50 йилдан ортиқ вақт ўтди. Бу даврда Эркин Воҳидов ижоди ҳам бўйига, ҳам энига, ҳам айланасига беқиёс даражада ўсди, вазни ва салмоғи ортди. Бугун Эркин Воҳидов ўзбек адабиётининг ёруғ юлдузи, катта ижодий мактаб яратган улкан санъаткор бўлиб танилди.

Маълумки, Эркин Воҳидов тенгдош бўлган авлод адабиётга ўтган асрнинг 60-йилларида кириб келди ва ўзбек шеъриятини ҳам шаклан, ҳам мазмунан тубдан янгилади. Айнан шу йилларда қўлига қалам олган шоиру ёзувчилар юраги озодлик, эрк туйғуси билан тўлиб-тошган эди. Ҳурриятга, эрка интилган бу ижод аҳли ўз асарлари руҳига, энг аввало, миллатнинг қадр-қимматини улуғлашни, миллий ифтихор туйғусини сингдиришни истади ва бунга дадил киришди. Натижада, бу авлоднинг илк шеърлариёқ ўша пайтдаги жамиятда чуқур томир отган ёлғонга, сохталикка, баланд-парвозликка қарши исён сифатида жаранглади. Аммо бу исённи очиқ-ошкора баён этиш мумкин эмасди. Чунки яккаҳоқимликни бой бериб қўйишни истамаган коммунистик мафкура заҳарли тишларини қайраб турарди. Хайриятки, шеъриятда фикрни рамзий тимсоллар орқали ифодалаш, тиконни гулга ўраб “тортиқ” қилишнинг турли усуллари ва воситалари бор. 60-йиллар ижодкорлари ана шу усул ва воситалардан унумли фойдаланиб, одамлар юрагига кириб бордилар. “Менинг ҳам ўша йилларга мансуб шеърларимнинг ҳар учтадан биттасида жамиятдаги ёлғону алдовларга қарши исён туйғуси бор” дейди бу ҳақда Э.Воҳидов (“Бу обод кунларга етдик соғомон...” Сухбат. “Тафаккур” ж., 2011, 3-сон).

Аслида, бу авлоднинг хизмати шу билангина чекланмайди. Чунки улар ўз қутлуғ қадами билан шеърият соҳасидагина эмас, балки ижтимоий-сиёсий жабҳаларда ҳам, маънавий-маърифий майдонда ҳам туб ўзгаришларни вужудга келтирди. Ҳар бир ижодкор қулликка маҳқум этилган халқ ўзининг аянчли турмуши моҳиятини чуқурроқ англасин, унга танқидий нуқтаи назардан қарасин, деган қутлуғ ният билан қўлига қалам олди, бутун адабиёти, маънавияти, маърифати тарихида том маънода янги саҳифалар очди. Улар бадиий сўз воситасида одамларнинг мудроқ қалбини уйғотди, онг-шуурида исён ясади.

Одамларга фақат шеъригана эмас, балки ўзи ҳам кераклигини чуқур ҳис этиб яшаш истаги Эркин Воҳидовни ҳамиша ана шу авлоднинг олдинги сафида юришга ундади. Шоир ижодининг илк қадамларидан ижодкорлик ва фуқаролик масъулиятини чуқур ҳис этиб, унинг залворли юкини онгли равишда зиммасига ортган ҳолда яшаб ва ижод қилиб келмоқда. Агар синчиклаб қаралса, Эркин Воҳидов асарларида миллат шаънига мақтов ёғдиришдан, унга ҳамду санолар ўқишдан кўра, кўпроқ инсоннинг ҳаёт олдига бурчини англаши, замон унинг елкасига ортаётган таҳқирли юқдан қандай қилиб озод бўлиш йўллари излаши лозимлиги тўғрисида ёзишни муҳимроқ деб билганини англаш қийин эмас. Шу боисдан, у бутун ҳаёти давомида ҳам ижодий, ҳам ижтимоий фаолиятини бир-бирига қўшиб олиб борди ва бу узвий боғлиқлик шоир шеърларига ўзига хос мазмун ҳамда ранг бағишлади.

Эркин Воҳидов ҳар доим ижодининг бошланишида айтган:

*Халқ – устозим, мен эса – толиб,
Сўз дурларин термоқдир ишим.
Одамларнинг ўзидан олиб,*

Одамларга бермоқдир ишим, – деган принципига қатъий амал қилиб яшади ва ижод қилди. Бунинг натижаси ўлароқ, у чинакам халқ шоири сифатида тан олинди. Шоир бутун ижоди мобайнида ўзини “эркалаб бағрига босган, меҳнаткаш, бағри кенг, орзуларидай улғу халқ”нинг беқиёс фазилатларини, дардини куйлаб келмоқда. Шунинг учун ҳам шоиримиз асарларида халқона рух, соддалик мудом устувор бўлиб келаётир.

Дадил айтиш мумкинки, Эркин Воҳидовнинг нафақат ҳар бир шеъри, балки ундаги ҳар бир сатри ҳам “тўлқин урган сирлар тўла уммон”дир. Чунки чин маънодаги “шоир ўз халқининг юрак парчаси” ҳисобланади. Бундай юракда, шубҳасиз, исён туғилади. Исёнга дош бермоқ эса осонмас, бинобарин, исён бедор қалб инқилобидир. Бундай қалб халқ дарди билангина нафас олади. Шу боисдан шоир “мен”и халқнинг тили ва дили, жигарбанди, фарзанди сифатида намоён бўлади. У яхшими, ёмонми, 30 миллионлик халқини ўз қалбига жо қилган, унинг ташвиши ва қувончи билан нафас олаётган тирик жондир. Ана шу халқининг дарди, сўзини ифода этмоқлик ижодкор ўзлигининг туй моҳиятини ташкил этади. Шоир томонидан мана бу мисралар бежиз ёзилмаган:

*Сени сездим ҳаргиз ўзимда,
Менда фикринг, ўйинг, тилагинг.
Ҳар нафасда ёниқ кўксимда
Уриб турар сенинг юрагинг.*

Айнан ана шу халқнинг юраги уриб турганлиги учун ҳам Эркин Воҳидов шеърларида “бахорий илиқлигу наҳорий тиниқлик” барқарор.

Эркин Воҳидовнинг ҳар бир шеърида даврнинг ёрқин манзараси, халқнинг ўлмас руҳияти, миллатнинг монументал қиёфаси тўла акс этади. Шоир шеърларида илгари сураётган ғояни ўқувчига мажбур қилиб тушунтирмайди, сатрлар зиммасига оғир юк ортмайди. Иложи борича, оддийгина сўзлар ва лирик қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати орқали енгилгина тақдим этади. Қуйидаги “Ҳожи ота Марғилоний сўзи”га қулоқ тутинг-а:

*Етмиш йиллик умрим ўтди хорихда,
Юздан ошган Ҳожи отанг бўламан.
Тирик юрдим Истанбулда, Парижда,
Она юртдан айру қандоқ ўламан?*

*Қандоқ кетай Ватанимни кўрмай ҳур,
Илҳақликдан зўр дунёда ҳеч дард йўқ.
Мана, етдим муродимга, минг шукур,
Энди, болам, ўладиган номард йўқ!*

Гувоҳ бўлиб турибсизки, бу шеърда ортиқча баландпарвоз сўзлар, ватанпарвар шахснинг эҳтиросли туйғулари, ташбеҳлару метафоралар, овозни кўтариб чиранишлар йўқ. Оддийгина инсоннинг одмигина суҳбати. Бироқ суҳбат шу қадар самимий, соддаки, унда юз ёшдан ошган Ҳожи отанинг бутун қалби ярқ этиб кўриняпти. Ҳожи ота фикрини ифодалаш учун танланган сўзлар содда ва қаҳрамоннинг ёшига муносиблиги билан эътиборни тортади. Мисралардаги биронта сўз ўрнини алмаштириш ҳам мумкин эмас. Ҳар бир сўзда унинг шу пайтгача тортган азоб-уқубатлари, Ватан соғинчи, шукроналиги, юртини озод кўриш туйғусидан қониқиш ҳисси яққол сезилиб турибди. Ҳақиқий шеър шунақа бўлади, ундаги ҳар бир сўз қалбни чўғдай жизиллатиб таъсир қилади. Эркин Воҳидов ижодига хос бундай фазилат унинг илк ижодий қадамларидан бошлаб ҳозиргача ҳамроҳ бўлиб келаётир.

Ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, истиқлол ғояси, мустақиллик учун кураш мавзусини XX асрнинг 60-йилларида ўзбек шеъриятига Эркин Воҳидов олиб кирди. Шўро даврида ўсиб, тарбияланиб вояга етган авлод халқ иродаси, ўзига хос тарихи, миллатнинг шаъни, кадр-қиммати, жисмоний ва маънавий куч-қудрати ифодаланган, аждодларининг шон-шавкати улғунган шеърларни иштиёқ билан ўқиши, ўқиганда

ҳам тўғри қабул қилиши (яъни уқиши) бироз қийин эди. Шу боис ўша пайтда Эркин Воҳидов томонидан яратилган “Ўзбегим” қасидаси одамлар онги-шуурига чақмоқдек урилди. Айримларни куйдирди, баъзиларни карахт қилиб қўйди. Лекин бу чақмоқ жуда кўпчилиكنинг қалбидаги зулматни ёритиб юборди. Бунинг боиси “Ўзбегим” қасидаси ўз даврида миллатнинг маънавий эҳтиёжи тарзида дунёга келган ва халқнинг айна пайтдаги бироз бўлса-да, янгиланаётган хоҳиш-истагини ифодалаган эди. Қасида 60-йиллар бошларида эса бошлаган демократия шабадасидек миллатнинг биқик кўнглида бурқсиб турган миллий ор-номус, миллий ифтихор туйғуси дарчасини очиб юборди. Натижада, бу шеър одамларда ўзига ишонч, қатъият, миллий ғурур пайдо қилди. Оран озгина вақт ўтиб яратилган “Рухлар исёни” достони, “Инсон”, “Бу қўллардир” каби қасидалари халқимизнинг ёришган руҳиятини ишончли кураш йўлига олиб чиқди. Шу жиҳатдан 80-йиллар ўрталарида истиқлол учун бошланган оммавий ҳаракатда ана шу шеърлари ва улар муаллифи Эркин Воҳидовнинг катта ҳиссаси борлиги шубҳасиздир.

80-90-йилларда шоирнинг аввалги шеърларига хос лирик оҳанг чекиниб, овози бироз дағаллашганлигини, фикри жиддийлашганлигини, хулосалари кескинлик касб этганлигини сезиш мумкин. Аслида, буни ўз даври учун ижобий фазилат сифатида баҳолаш ўринлидир. Негаки, мазкур хусусиятлар жамиятда юз бераётган алғов-далғов ҳодисалар, Шўро ҳукуматининг халқни менсимаслик, унинг эркини, ор-номусини топташга қаратилган амалдаги ҳаракатларига қарши норозиликнинг акс-садоси тарзида дунёга келган эди.

Оҳангдаги бундай сифат ўзгаришлари, айниқса, Эркин Воҳидовнинг “Тирик сайёралар” китобидан ўрин олган кучли ижтимоий характердаги шеърлари, “Канада туркуми”, “Донишқишлоқ латифалари”да аниқ кўзга ташланди. Гарчи шоирнинг “Арслон ўргатувчи”, “Кўча четидаги аёл”, “Шарқий қирғоқ”, “Келажакка мактуб” сингари шеърларида эрк муаммоси кучли ижтимоий руҳ билан суғорилган бўлса-да, рамзий тимсоллар орқали ифодаланган ғоя бироз мискин кайфиятда ифодаланган эди.

80-йиллар охирида Эркин Воҳидов ижодига азалдан йўлдош бўлиб келган ҳажвиёт ҳам бутун бўй-басти билан намоён бўлди. Ижодининг дастлабки йилларидаги ҳазилга мойиллик бора-бора таги зил ғояларни илгари сурувчи жиддий кулгига асос яратди. Эътибор берилса, бу туйғу шоирнинг “Дўстларимни ҳайрон қолдирар...”, “Тинглайман кўп ўзбек сўзларин...”, “Шеър ҳақида шеър” сингари илк ҳазилларида беғараз, самимий кулги тарзида кўнгилига энгиллик бағишлаган эди. 70-80-йилларга келиб бу йўналиш бироз жиддийлашди, кулгида заҳар моддаси куюқлашди, муносабат билдирилаётган иллатни инкор этиш очик ва кескин тус олди. Бу жиҳатдан шоирнинг “Кулгу мушоиралари”дан иборат ғазаллари, “Донишқишлоқ латифалари”, “Канада туркуми”даги асарлари характерлидир. Масалан, “Кулгу мушоиралари”ни мутолаа қилган ўқувчи танқид қилинаётган қусурларни қатъий инкор этган ҳолда шоирнинг беғараз кулгисидан яйраса, “Донишқишлоқ латифалари”ни ўқиб, дастлаб Матмусанинг девоналарча қилган қилиқларидан қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кейин эса бирдан чуқур ўйга толади. Чунки шоир Матмуса тушган вазиятнинг туб моҳиятини англамай кулаётган биздек нодонларга нимтабассум билан:

*Аё, дўстлар, адашган
Матмусадан кулмайлик.
Матмусадек ўзимиз
Тандир кийган бўлмайллик,*

– деб танбех беради. Чиндан ҳам Матмуса ким? У, аслида, ўз даврида коммунистик мафкура тандирини кийиб олиб, кўзлаган манзил-макони, мақсад-муддаоси номаълум бўлган ўзимиз эмасми?

Дарвоқе, Эркин Воҳидов латифаларидаги тандир, дутор, қалпоқ, лаган, эшак сингари деталлар Матмуса шахси билан ёнма-ён туриб, ривожлана бориб, қаҳрамон характерини турли томонлардан ёритувчи образ даражасига кўтарилади.

Эркин Воҳидовнинг чинакам санъаткор сифатидаги бош фазилатларидан яна бири – ўзининг халқ дардини англаш, бу дарду ташвишларни энгиллатиш учун унга ҳамқору ҳамдаст бўлиш аъъанасига, мустақилликка эришилгандан кейин ҳам содиқ қолганлигидир. Яъни шоир айримларга ўхшаб, ўзининг бош мақсади – Ватани озод-

ликка эришганидан кейин ниятига етган фуқаро сингари ўзини четга олмади. Балки мустақилликни янада мустаҳкамлаш, уни асраб қолиш йўлида собитқадамлик билан ҳам ижодий, ҳам амалий фаолиятда намуна кўрсатди.

*Хуррият – номус-ор, нафсониятдир,
Қадрин билган элга мангу ниятдир.
Хурриятнинг ўзи тайёр бахт эмас,
Бахт учун энг буюк имкониятдир.*

*Хурриятга ишонч, саботинг керак,
Журъатинг, парвозинг, қанотинг керак.
Ватан хуррияти учун ҳамиша
Фидоликка тайёр ҳаётинг керак.*

Чиндан ҳам шоирнинг ўзи айтганидек, “Адабиёт – мўмин-маъқул одамларнинг майдони эмас. Фақирона кўниқувчанлик, ўз тинчини ўйлаш истеъдодни ҳалок этувчи омиллардир”. Бу билан Э.Воҳидов шеърият фақат ҳамду санолар воситаси эмас, балки унинг вазифаси мудроқ халқнинг кўзини очиш, эришилган ғалабани асраб қолиш ва кўпайтиришдан иборат эканлигини амалда исботлай олди ва истиқлол шеъриятини одамлар йўлини ёритувчи машъалага айлантирди. Бу машъала ҳануз порлаб, ўз қутлуғ вазифасини шараф билан бажариб келаётир.

Эркин Воҳидов ижодининг аввалги босқичларида учрамаган мурожаат усули “Оғриқли саволлар”, “Давлат иши”, “Шаҳарми бу, қишлоқми бу...”, “Сен менга тегма”, “Биздан кейин ҳеч бир авлод қайта қурмасин” сингари шеърларида аниқ кўзга ташланади. Уларда шоир-лирик қаҳрамони ўқувчига тўғридан тўғри мурожаат қилади, унга оғриқли саволлар бериб, мантқиқли жавоблар кутади. Аммо дилини қониқтирадиган жавоб ололмай фарёд чекади. Бинобарин, Эркин Воҳидовнинг бу шеърлари инсон қалбига бевосита йўналтирилган, инсон шаъни учун курашадиган, инсон шахсига нисбатан меҳр билан суғорилган шеърият эканлигини исботлайди.

Эркин Воҳидов бундан кўп йиллар муқаддам:

*Шоирлик – бу ширин жондан кечмакдир,
Лиммо-лим фидолик жомин ичмакдир.
Шоирлик – жигарни минг пора этмак,
Бағир қони билан сатрлар битмак.*

*Ўзни томчи-томчи, зарра ва зарра
Элга қурбон қилиб, энг сўнги карра –
Армон билан демак: “Эй, она юртим,
Кечир, хизматингни қилолмай ўтдим...” – деб ёзган эди. Бугун*

шоирнинг улкан адабий меросидан баҳраманд бўлиш асносида тўла ҳуқуқ билан айтишимиз мумкинки, Эркин Воҳидов халқига хизмат қила олгани учун ҳақли равишда “Ўзбекистон Халқ шоири” унвонини олди. “Лиммо-лим фидоилик жомини” ичгани ва бу йўлда намуна кўрсатгани учун муҳтарам Президентимиз ўз қўллари билан кўксига “Олтин юлдуз”ни қадаб “Ўзбекистон Қаҳрамони” деб эълон қилдилар. Халқимиз ва Ватанимиз олдидаги буюк хизматлари муносиб тақдирланиб келмоқда.

Ҳозир Эркин Воҳидов ижоди айнан ширага тўлган пайти. Бу фикримизни шоирнинг кейинги пайтда эълон қилган шеърлари, публицистик мақолалари, суҳбатлари тўла исботлаб турибди. Она халқига, Ватанига чинакам меҳр қўймаган ижодкор ҳар қанча истеъдодга эга бўлмасин бундай мавқега эриша олмайди. Меҳр-муҳаббати кучли, садоқати беқиёс бўлганлиги туфайли Эркин Воҳидов халқимизнинг чиндан ҳам ниҳоятда суюкли шоири бўлиб қолди. Шоир ўзбек шеъриятига янгича фикр, янги шакллар, янги образ, янгича оҳанг, янгича усул ва воситалар олиб кирди ва унинг тамоман янгиланишига муносиб ҳисса қўшди. Шоир шеърлари кўнгилларга ором, руҳимизга кўтаринкилик, вужудимизга мадад бағишлайди. Демак, шундай шоирни севмаслик, асарларини чин дилдан суйиб мутолаа қилмаслик мумкин эмас!

"МЕНИ ШЕЪР БОФИГА ЕТАКЛАГАН КИМ?"

Ҳар қайси давр адабиёти ёки муайян санъаткор ижодига турли нуқтаи назар ва мавқедад ёндашса бўлади. Адабиётшунослар кўпинча бадиий ижоднинг етакчи пафосини, ғоявий-эстетик маъно қирраларини, янада аниқроғи, ижодкорнинг нимани айтаётганлиги ёки нима демоқчи бўлганлигини текширишга эътибор беришади. Лекин ҳар қандай даврдаги адабий жараённинг туб моҳиятини ёки муайян бир ижодкорни тўла-тўқис англаш учун шунинг ўзигина етарли эмас. Бадиий ижод ҳодисаларига, адабий сиймоларга ҳаққоний баҳо бериш учун уларнинг генезисини, яъни келиб чиқиш ва вужудга келиш тарихини, адабий-маънавий сарчашмаларини, умуман, бадиий таъсирланиш ва маънавий-руҳий озикланиш манбаларини аниқлаш жудаям зарурдир. Бунингсиз исталган шоир ёки санъаткор тўғрисида тугал тасаввур ҳосил этиш мушкул. Мумтоз адабиёт намоянадаларига ҳам, замонавий ёзувчилар ижодига ҳам шу йўсинда ёндашилса, асл бадиий ҳақиқатни англаб етиш бирмунча осон кўчади.

Миллий сўз санъатимиз ва улкан санъаткорларимизнинг генетик моҳиятини чуқур билиш ҳамда ҳаққоний ёритиш, умуман, адабиётнинг тараққиёт хусусиятларини, бадиий ижод сирлари ва қонуниятларини белгилашда қўл келишини махсус таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. XX аср рус шеърятининг буюк намоянадаларидан бири Осип Манделъштам машҳур мақолаларидан бирида айни шу масалага тўхталиб, қуйидагиларни айтиб ўтганди: "Шоирнинг адабий генезисини, адабий сарчашмаларини, унинг маънавий яқинларини ва келиб чиқишини аниқлаш бизни тўғри ўқ илдизга олиб боради. Мунаққид шоир нима демоқчи бўлган, деган саволга жавоб бермаслиги ҳам мумкин, бироқ унинг келиб чиқиш манбаларини айтишга бурчлидир".

Шуни алоҳида таъкидлашга тўғри келадики, шеърятимизга олтмишинчи йилларда кириб кела бошлаган иқтидорли шоирлар, хусусан, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Чўлпон Эргаш, Омон Матжон, Муҳаммад Али, Маъруф Жалил каби забардаст ижодкорлар бадиий оламига худди шу нуқтаи назардан ёндашилмаган. Бадиий тафаккуримизнинг кейинги даврлардаги ривожланиш йўлларини ва йўналишларини аниқ тасаввур этиш учун мазкур авлоднинг адабий-маънавий таржимаи ҳолини билиш муҳимдир. Дастлабки қадамлари балан адабий жамоатчилик ва устозлар назарига тушган ёш қаламкашларнинг ўз ижодий йўлларидан умиди, ўз истеъдодлари тақдирига ишончи зўр эди. Абдулла Ориповнинг "Созим" (1967) деган фахриясида

Яшар ҚОСИМ

1954 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг филология факультетини битирган. "Ўйгонилик садолари" китоби чоп этилган. Филология фанлари номзоди.

ўша умидворлик, ўша орзу ва ўша навқирон ишонч дадил ифодаланганди: "Мен шоирман, истасангиз шу, Ўзимники эрур шу созим. Бировлардан олмадим туйғу, Ўзгага ҳам бермам овозим. Мен куйлайман – гоҳ дилда қадар, Гоҳ севиниб шеър тўқийман мен. Тингламаса ўзгалар агар, ўз-ўзимга шеър ўқийман мен". Ёш лирик қаҳрамоннинг шундай соф ва беғубор шоирона ақида билан яшаши, эзгу мақсад билан қалам тебратиши қалбингизга беихтиёр шукуҳ бағишлайди. "Шеър кечаси" деган таъсирчан манзумасида Эркин Воҳидов ўз поэтик истиқболи хусусида кўтаринки руҳда, ёшликка хос соф бир самимият билан сўзлайди: "Шеърлар чамани кенг, Умрим ҳам узоқ, Гуллар теражакман кучоқ ва кучоқ. Аммо бир гул менинг юрагимдадар. Бир шеър ёзмоқ менинг тилагимдадир. Бу шеърни излайман ақлимни таниб, Бу шеърни куйлайман оташда ёниб. Бу шеър ишқи билан яшайман мудом, Бу шеър ишқи билан кўнглимда илҳом, Бу шеърга банд бутун эзгу ҳисларим... Мени маъзур тутинг, бу гал дўстларим, Қувноқ даврангизда ўқиб бергали Энг яхши шеъримни ёзмабман ҳали". Ана шу "энг яхши шеър" идеали ва аъмоли лирик "мен"ни бир зум тинч қўймайди. Уни фаол маънавий фаолиятга, курашларга ундайди, юксак ижодий чўққилар сари етаклайди.

Ёш лирик қаҳрамон эстетик дунёқараши ва адабий орзулари Рауф Парфининг "Шеърят" номли шеър-хитобида таъсирчан акс этган: "Юксак орзулари бордир шоирнинг. Шоирларда бўлар фақат эзгу ният. Қалам, қалам эмас – Бонга зарб ила урилгувчи чўқмор, Ундан таралгувчи садо ва акс-садо сен – шеърят!" Муаллиф шеърятимизда туғилаётган янги садонинг қудратига ва тақдирига, унинг давомли акс садоларга айланишига чин дилдан ишонади. Ёш шоир шеърят, сўз дунёси ҳақида шунчалар олижаноб, шу қадар юксак фикрда. Бу дунё унга қандайдир фавқуллодда, беҳад маҳобатли туюлади. У шеърятни дунёдаги энг эзгу ва энг қудратли овоз, деб билади. Замоннинг бошқа бир навқирон ижодкори Омон Матжон шеърят кошонаси қошида уятчан ва ўйчан кайфиятда турган ёш қаламкаш аҳволи-руҳиясини, унинг қалбидаги ийманиш ва илинж, муқаддас даргоҳ остонасидаги журъатсизлик ва ҳаяжон ҳисларини ҳамда кўнглидаги узундан-узун дардмандлик, орзумандик туйғуларини ҳаққоний, самимият билан тасвирлаган: "Кимнидир ахтардим, ахтардим узоқ, Кўзим паналаб баъзан қуёшдан. Ғилдирак изидек узун тунларда Номин ҳай-хуйладим унинг тоғ-тошдан. Ва ниҳоят, бугун – истиқбол куни Кўриб қолдим уни оламдек равшан – Менинг қалбим эди у, дунё таниб Шеърят эшигин қоқарди ўйчан".

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, ҳар бир ижодкорнинг адабий-эстетик идеалини ўз асарларидан, яъни унинг ўз эътирофлари ва дил сўзларидан излаганимиз маъқулроқ. Ёш шоирларнинг турли-туман фахриялари ва қадрдон устозларга бағишловларида биз янги лирик қаҳрамоннинг маънавий озиқланиш ва таъсирланиш манбаларини, руҳий таянч ва суянчиқларини, қайсидир маъноларда эса савқитабий интилиш мўлжалларини кузатамиз. Синчиклаб қаралса, авлоднинг адабий-маънавий куч олиш манбалари кенг қўламчилиги ва ранг-баранглиги билан диққатни тортади. Энг муҳими, ушбу авлоддошларнинг адабий-маънавий интилишлари силсиласида, айтиш мумкинки, бирортаям ўткинчи ёки тасодифий номлар йўқ.

Абдулла Ориповнинг "Сен Пушкиннинг севган малаги" деб бошланадаган ажойиб шеъри янги лирик қаҳрамон поэтик таржимаи ҳолини билишга бирмунча кўмаклашади: "Сен Пушкиннинг севган малаги, Сен Гёте орзу этган қиз. Сен Байроннинг ўтли юраги, Сен Гейнени ёндирган юлдуз. Алишернинг Гулисисан сен, Сен Лутфийнинг сўлим ғазали. Булбулисан Ҳофиз гулшанин Ва Хайёмнинг ширин асали Толоимда нозланаб турган, Эй сен менинг эрка гўзалим". Ёш шоирнинг ўзи ҳақидаги нозик фахриясида икита муҳим фикр ифодаланганини кўрамыз. Биринчидан, муаллиф фахриясида Шарқу Ғарб манбаларини махсус таъкидлаб, ўзига маънан ва руҳан яқин сўз даҳоларига алоҳида эътиборни қаратади. Иккинчидан эса ёш лирик қаҳрамон санъат дунёсида ўткинчи ёки шунчаки меҳмон эмаслигини навқирон бир эҳтирос билан қайд этар экан, унинг: "Толоимда нозланиб турган, Эй сен менинг эрка гўзалим", дея ўз шеър илоҳасини чексиз бир севги билан куйлаши ва бу илоҳий гўзални Пушкиннинг севган малаги, Гёте орзулаган қиз, Байроннинг ўтли юраги, Гейнени ёндирган юлдуз, Алишернинг Гулиси, Лутфийнинг сўлим ғазали, Ҳофиз гулшанининг булбули, Хайёмнинг ширин асали, деб таърифлаши ва улар билан қиёслаши қалбингизга фараҳ, шукуҳ бағишлайди. Айни

чоғда, мазкур мисралар истеъдоднинг қудрати ва бадиий мўлжаллари ҳақида ҳам муайян тасаввур беради. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш даркорки, юқорида тилга олинган юксак ва улуғвор номлар, умуман, олтмишинчи йиллардаги шоирлар авлоди учун азиз ва мўътабар номлар эди. Улардан, айниқса, Навоийнинг авлод адабий-маънавий таржимаи ҳоли шаклланишидаги ва келгуси тақдиридаги ўрни, ҳаётбахш таъсири теран ва эътиборга лойиқдир.

Абдулла Орипов "Алишер" номли шеърида Навоийга муносабатини янада теранроқ ифодалашга эришган. Муаллиф талқинича, Навоий ижоди фақат она тилидаги шеъриятнинг энг юксак чўққиси ёки бетакрор тимсолигина эмас. Балки миллий борлиқнинг энг ёрқин бошланғичи, миллий ўзликнинг энг мукаммал рамзидир: "Жаҳонки муқаддас нени кўрибди – Барига онасан, эй қодир ҳаёт. Беш юз йил наридан боқиб турибди, Нурли бу юзларга нуруний бир зот. Шу буюк ўғлингни ардоқлаб дилдан, Халқим, таъзим этсам арзийди тамом. Унинг номи билан бирга битилган Дунё дафтарига ўзбек деган ном". Шеърда улуғ бобокалонимизнинг миллий маънавият ва маданиятимиздаги муаззам ўрни билан бирга, айна чоғда, улуғ тарихий шахс сифатида беқиёслиги ҳам очиб берилган.

Олтмишинчи йиллар шоирларининг Навоий ҳазратлари билан маънавий мулоқот ва унсиятидан сўзларкан, Эркин Воҳидов шеъриятида алломага бўлган ниҳоясиз муҳаббатни махсус тилга олиб ўтиш жоиздир. Эркин Воҳидовнинг лирик қаҳрамони ҳам Навоий санъатининг ўнлаб улкан ва ўзига хос, олис ва яқин акс-садоларидан бири сифатида ўша илоҳий ижодга адоқсиз меҳрдан туғилган, ўша муқаддас меросдан ранглар ва оҳанглар ўзлаштирган. Улуғ алломага чексиз ихлосини Эркин Воҳидов қатор шеърларида чин дилдан, ёниб-куйиб куйлаган. Навоий дунёсини ўз шоирона рўҳининг азал-абад замини, куч-қувват ва маънавий озуқа олиш маскани, асосий таянч нуқтаси, деб таърифлаган: "Фузулий девонин кўлимга олдим, у солди кўнглимга ғазал меҳрини... Кўп заҳмат сўнгида англаб етолдим Устоз Алишернинг буюк сеҳрини. Уни танидим элимни билдим. Маҳкамроқ тургандай бўлдим заминда. Диёрим, сен билан ифтихор қилдим, Барча шавқу оташ шу боис менда". Ушбу мисраларда Навоий меросининг бугунги авлодлар учун адабий-бадиий, айна пайтда, миллий-маънавий Ватан эканлиги поэтик таъкидланган. Ёш шоир биргина сўзга меҳр эмас, балки элу юртга муҳаббат ҳам шу қутлуғ шеърият туфайли қалбига кириб борганлигини сидқидилдан эътироф этади. "Уни танидим элимни билдим" мисрасининг маъно кўлами Навоий даҳосининг ёш қаламкаш учун кимлигини тенгсиз миллий ифтихор рамзи, ҳаёт-мамот англиф бир қудрат, яшаш ва яратишга чорловчи маънавий-руҳий манба эканлигини билдиради. Навоий Эркин Воҳидов наздида, миллий шеър санъатининг энг юксак тимсоли бўлибгина қолмай, шу билан бирга, она юрт, Ватан рамзи ҳамдир. "Ватан ва Навоий" ёки "Навоий ва Миллат" – улуғ устоз сўзининг "буюк сеҳрини" чин дилдан севган ва англаб етолган инсон – ижодкор учун ҳақиқатан ҳам ёндош ва жондош атамалар, синоним тушунчалардир. Зеро, миллат рамзига айланган улуғвор санъаткорлар ижодида шахснинг маънавий олами сарҳадлари муқаддас Ватан ҳудудлари билан туташади, янада аниқроғи, тенглашади: "Шунинг-чун сўрсалар: – Илк устозинг ким? Сенга шеър асрорин ким этди ошкор? Дейман: – Қалам берди муқаддас юртим, Ватан меҳри этди мени шеърга ёр".

Авлоднинг Навоий даҳосига сўнгсиз севгиси хусусида фикр юритганда, яна қатор шеърларни, айниқса, бир қанча унутилмас мисраларни четлаб ўтиш қийин. Рауф Парфининг куйидаги дилга яқин ва ёниқ сатрлари шулар жумласидандир:

*Шоир, шеър айтмоққа сен шошма фақат,
Улуғ Алишернинг қутлуғ тилида .*

Бунда она тилимиз ҳамда улуғ Навоий теппа-тенг улуғланган. Аниқроғи, муаллиф уларни онгли равишда тенглаштирган. Яъни Навоийнинг "қутлуғ тили" – бу она тилимизнинг ўзгинаси демакдир. Ушбу ғоят ҳаётӣй ва ўринли муқоясада заррача муболаға йўқ. Ҳақиқатан, она тилимизнинг бойиши, ривожӣ ва гуллаб-яшнаши, жаҳоннинг энг обрўли ва улуғвор адабий тилларидан бирига айланишида Навоий қадар меҳнат ва машаққат чеккан иккинчи бир сиймони топиш мушкул. Худди шу сабабли муаллиф юқоридаги сатрларда мазкур ҳақиқатни астойдил уқтиради. Айна чоғда, ушбу таъ-

кидда ёш шоирнинг Навоий бадиий мўъжизасига чексиз муҳаббати ҳам акс этган. Ҳа, Рауф Парфи таърифида, улуғ Алишер, "кутлуғ тил" ижодкори ва бунёдкори, руҳимизни илоҳий бир тарзда янгротган мўъжизалар соҳиби сифатида эъзозланади.

Умуман, бадиий ижоднинг ёки айрим адабий авлодларнинг генезисини, яъни туғилиш ва келиб чиқиш жараёнини тадқиқ этиш ҳар доим жиддий илмий аҳамиятга молик масалалардан ҳисобланиб келган. Айни шу жиҳатдан олтмишинчи йиллар шоирлар авлодининг адабий-маънавий манбалари ҳақида фикр юритарканмиз, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўша даврда адабиёт оламига кириб келган ёш қаламкашларнинг адабий сарчашмалари сирасида Ғафур Ғулом ва унинг катта авлодининг мавқеи ва салмоғи бутунлай бўлақчадир. Ҳақиқатан ҳам Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Миртемирлар ёш шоирлар учун чин маънода намуна, тимсол эдилар. Улар ижодидаги устоз санъаткорларга аталган қатор шеърий асар ва дostonлар, турли бағишловлар, ёлқинли мадҳиялару ёниқ марсиялар шундан далолат беради. Авлоднинг пешқадам вакилларидан Эркин Воҳидовнинг XX аср ўзбек шеъриятининг яловбардорларидан бири Ҳамид Олимжонга бағишланган куйидаги самимий сатрлари юқоридаги мулоҳазаларимизни тасдиқлайди.

*Мени шеър боғига етаклаган ким?
Бу чаман асрорин ким этди аён?
Оламдан мен фақат шодлик изладим,
Менга устоз бунда Ҳамид Олимжон.*

Айтиш керакки, ёш шоирларнинг устозларга қизиқиши ва меҳри шунчаки оддий, одадий авлодлараро муносабат билангана чегараланмайди. Бу тарихнинг фавқулодда ва менгзарсиз гардиши, замоннинг беомон эврилишлари боис туғилган бетакрор бир ҳис, хайратомуз бир муҳаббат эди. Олтмишинчи йиллар шоирлар авлодининг маънавий оламини ушбу муҳаббатсиз тасаввур этиш қийин. Зеро, ёш шоирларнинг Ватанга, миллатга, элу юртга оташин меҳри ана шу муҳаббат алангасида йўғрилган, десак адашмаймиз. Уларнинг инсон ва адабий шахс, ватандош ва санъаткор сингари ўсиб-улғайиши, шаклланиб вояга етиши бевосита устоз деб аталган муқаддас маънавий оталарнинг меҳри, далдаси ёрдамида, ижодий сабоқлари таъсирида кечган, рўёбга чиққанди.

Шоира Зулфияга бағишланган "Теранлик" шеърида Эркин Воҳидов устоз ва шоирлар, катта ва ёш авлод ўртасидаги маънавий алоқаларни чиройли очиб берган: "Теранликни қидирмадим уммонлардан, Инсонлардан топдим уни, инсонлардан. Теранлик – бу нур ёғилган юзлардадир, Теранлик – бу ўйчан боққан кўзлардадар, Теранлик – бу айтилмаган сўзлардадир". Муаллиф ихчамгина шеърда теранликни – не-не синовларга ва кўргиликларга, "машъум йиллар дилга солган озор"ларга, "оналарнинг ҳасратию оҳ-зорлари"га замоннинг зилзилаю тўфонларига дош беролган буюк ва пок қалбларгина эришиши мумкин бўлган ахлоқий фазилат, руҳий баркамоллик сифатида таърифлайди: "Теранликнинг таърифига сўз бормикан? Машъум йиллар дилга солган озоридан, Оналарнинг ҳасратидан, оҳ-зоридан Одамларнинг юрагида уммони бор, Уммонларнинг сокинлигу тўфони бор". Табиийки, бунда таъриф ва таҳлил этилаётган улуғвор ва бой умр йўли, серқирра ва сермаъно ҳаёт мазмуни билан бирга, ундан ёш шоир чиқарган хулосалар ҳам ибратомуздир: "Умидларда ҳаёт қадар теранлак бор. Кўнгилдаги сабот қадар теранлик бор. Теранликни қидирмадим уммонлардан. Инсонлардан топдим уни, инсонлардан". Дарҳақиқат, мана шундай нодир умр ва ижод сабоқлари эндигина мустақил ҳаёт ва адабиёт остонасида турган навқирон қаламкашлар учун жудаям зарур ва бебаҳо эди. Олис манзилларни кўзлаган, олдинда не-не мураккаб ва зиддиятли ҳаёт, ижод довларни кутиб турган ёш авлодга маънавий суюнчиқ ва таянчдай керакли ҳамда қимматли эди. Олтмишинчи йиллар шоирлари ўз муҳитларида худди шундай таянч нуқталарни топа олганлари, айни пайтда, уларга суюниб, маънавий-эстетик изланишларида улардан куч, мадад ола билганлари учун ҳам ўз олдиларига замон нуқтаи-назаридан муҳим ғоявий-бадиий мадсадларни, зарурий вазифаларни қўйишга журъат қилдилар.

Устозлар босиб ўтган йўлдан ва улар қолдирган меросдан анланган ва чиқарилган маънолар, келинган хулосалар – бу уларнинг насллар маънавиятида яшаши демак-

дир. Бошқачароқ айтсак, ворисларга эга бўлиш, кейинги авлодлар ички эҳтаёжга айланиш – бу замонлараро робитанинг узилмаслиги белгисидир. Миллий бадиий тафаккур тараққиётида шу нарса катта аҳамиятга моликдир.

Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Рауф Парфилар мансуб тенгқур қаламкашлар билан Ойбек, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулломлар авлодининг маънавий алоқалари катта тадқиқотларга мавзу бўлишга арзийди. Бу жиҳатдан ҳар иккала давр – авлод шеъриятининг билимдони, атоқли адабиётшунос олим Иброҳим Ғафуровнинг “Қуёшга” мақоласидаги кузатишларини эслаш жоиз кўринади: “Эркин Воҳидовнинг илк шеърларини ўқиган ва тинглаган одамлар қанчалар бирдан завқланиб кетганликларини ўзим кўп маротабалаб кўрган, кузатганман. У пайтлар Ўзбекистон ҳавосида Ғафур Ғуллом, Ойбек, Шайхзода сингари жўшқин эҳтиросли, маърифатли шоир ва адибларнинг сўзлари, оҳанглари, қофиялари, латифалари, доноликлари чарх уриб қанот қоқарди.

Ўша даврнинг урушдан базўр омон чиққан биз мурғак болаларини Ғафур Ғулломнинг сўзлари тамомила ўзига ром қилиб олган эди. Унинг “Яша, дейман, ўғлим!”, “Билиб қўйки, сени Ватан кутади”, “Аввал ўқи”, “Тонготар қўшиғи”, “Қуёшчалар шеъри”, “Бир ғунча очилгунча”, “Чароғларим-қароғларим” сингари энг олд шеърларини худди оятдай такрорлаб юрар эдик. Эркин Воҳидов эса Ғафур Ғуллом шеърларини илоҳий бир даражада севар эди”. Устоз авлодлар ижоди ва дунёқарашининг ўша давр ёш қаламкашларига кучли ва табиий таъсирини юқоридаги мулоҳазалар равшанроқ тусунтиради деб ўйлайман. Ва ушбу таъсир ва маънавий мулоқот шунчаки бир ўткинчи ҳолат, қисқа фурсатли бир қизиқиш эмасди. Катта авлоднинг ғоявий-эстетик олами ёшларнинг адабий изланишларида узоқ вақт акс-садо беради. Хусусан, уларнинг дастлабки асарларида ўрганиш майли, таъсирланиш ва тақлид қўлами анча кенг эди. Ёш шоирлар устозлар бадиий оламига беғубор бир муҳаббат билан талпинар эдилар. Тўғри, бир қанча фурсат ўтгач, ёш қаламкашлар уларнинг идеал ва ғоялари, замонга мос қарашларига шубҳа билан ёндашишга бошладилар. Бундай фикр ва ғоялардан қутулиш заруратини ёш авлод зийраклик билан англаб етади. Бироқ устоз авлоднинг соф инсоний ва шоирона дунёси, замонлар қолипига сиғмаган мангу эстетик қадриятлари, бадиий кашф ва топилмалари ёш шоирлар учун бир умр қадрдон бўлиб қолади. “Тадқиқотчилар Эркин Воҳидовнинг ўша пайтдаги шеърларида, – деб ёзади Иброҳим Ғафуров юқорида тилга олинган мақоласида, – Ғафур Ғуллом, Ойбек, Ҳамид Олимжоннинг оҳанглари эргашиш майли кучли, деб қайд этганлар. Бунда, албатта, маълум бир ҳақиқат йўқ эмас.

Лекин, билмадим, тўғри тахмин қиляпманми ё нотўғримми, ҳар ҳолда шоиримизнинг илк даврида ҳаётдан бўса олиб ёзиш, унинг найини чалиб ёзиш ва бир сўз билан айтганда, “қуёшча” бўлиб ёзиш устунлик қилади. Улар ўзини қуёшча деб ҳис қилган ёш йигитча, бағри оламга кенг очилган, қулоғи Ғафур Ғулломнинг ҳузурбахш оҳанграбо аллаларига ўрганган зувалали шоирнинг шеърларидир. У Ғафур Ғуллом илгари сурган идеаллардаги инсондек яшашга чоғланган. Ҳаётдан, оламдан фақат тиниқлик, сурур, мағрур юксалишни кўзлайди. Эркин Воҳидов Ғафур Ғуллом билан Ойбек қандай айтган бўлса, шундай илмлар тоғлари ва чўққиларини забт этмоқ иштиёқи билан ҳаётга отланади...” Мазкур мулоҳазалар олтмишинчи йиллар шоирлари авлодининг барча вакиллари у ёки бу даражада тааллуқли, деб бемалол айтиш мумкин.

Олтмишинчи йиллар ёшлар шеъриятида хилма-хил сабаблар ва маънавий эҳтиёж юзасидан устозлар меросига, аъналарига мурожаатни эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Ўша мурожаатнинг муҳим кўринишларидан, масалан, турли эпиграф ва иқтибосларни, катта авлод ижодидаги етакчи мавзу ва мотивларга издошларча ёндашувни айтиш мумкин. Ёки ранг-баранг шеър ва манзумаларида ёш шоирлар устозлар шахсига ва ҳаёт йўлига, улар ижодининг ёрқин ва бетакрор қирраларига алоҳида урғу беришади. Энг муҳими, ҳамиша устоз шоирлар адабий сабоқларига эҳтиёжманд ва орзуманд кўнгил кўзи билан қарайдилар.

Бу хусусда, Абдулла Ориповнинг бир қатор шеърларида ана шундай ёндашувнинг гувоҳи бўламиз. Жумладан, “Ўзбекистон” қасидасида Абдулла Орипов, табиий равишда, Ғафур Ғуллом билан Ҳамид Олимжонни эслайди. Ойбекни махсус тилга олиб ўтади. Сиз ўша мисраларни ўқиётиб, бу ёдга олишлар шунчаки юз-хотир юзасидан

ёки номига эмаслигини чуқур ҳис қиласиз. Ёш шоирнинг устозларни қандайдир соғинч ва меҳр билан эслашида чуқур сабаблар мавжудлигини англайсиз. Ахир, она Ватани ким ҳам улардай жўшқин илҳом, эҳтиросли ва баланд пардаларда куйлаганди?! Ўзбекистон ҳақидаги энг дилбар дostonларни, энг дилрабо кўшиқларни улар ёзмаганмиди?! "Сен кетарсан балки йирокқа, Фарғонада балки балқарсан. Балки чиқиб оқарган тоққа. Чўпон бўлиб гулхан ёқарсан. Балки устоз Ойбекдек тўлиб Ёзажаксан янги бир дoston, Балки Ҳабиб Абдулла бўлиб, Саҳроларда очажаксан кон. Тупроғи зар, маъданим маним, Ўзбекистон, Ватаним маним". Ишончимиз комилки, мазкур мисраларда устоз Ойбек эсланмаганида эди – муаллифнинг ҳам, бизнинг ҳам кўнглимиз унчалик тўлмаган бўларди. Зеро, бунда "бетимсол Ойбек" (Абдулла Орипов) фақатгина бадий образ тарикасида гавдаланмайди. Шу билан бирга, "устоз Ойбек" Ватан образининг ва тасаввурининг муҳим бир қирраси ҳамдир.

Қолаверса, Ватан образини яратишга, уни куйлашга бел боғлаган шогирдининг устозларни бир қур ёд этиши, шубҳасиз, чуқур маънавий эҳтиёж, миннатдорлик, айна пайтда, адабий бурч ва қарздорлик туйғулари билан боғлиқ бўлса керак. Табиийки, бунда навқирон бир миллий ўзлик тасдиғи, фарзандларча ғурур ва ифтихор туйғулари ҳам балқиб турибди: "Юрмасман ҳеч беҳиштни излаб, Тополмасам чекмасман алам. Ўтирмасман эртақлар сўзлаб, Мусалло деб йўнмасман қалам. Кўкламингдан олиб сурурни, Довруқ солди устоз Олимжон. Ғафур Ғулом туйган ғурурни Қилмоқ мумкин дунёга дoston. Олис тарих қадамим маним, Ўзбекистон, Ватаним маним!". Абдулла Ориповнинг нозик ва лутфкор бадий таҳлилида устоз шоирлар дунёсининг бетакрор жиҳатлари, улар истеъдоди ва ижодининг етакчи қирралари бўртиб акс этган, дейиш мумкин. Абдулла Ориповнинг поэтик таъриф ва талқинлари ўзининг беҳад ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги билан диққатни жалб этади.

Агар таъбир жоиз бўлса, устоз шоирлардан Абдулла Ориповга руҳан жуда яқини алломаи замон Ғафур Ғуломдир. Бу нарса ўқиш-ўрганишлар ва ҳар турли таъсирланишлар билан бирга, айна чоғда, истеъдодлар табиати, бадий тафаккур ва идрокдаги табиий туғма уйғунлик, азалий ўхшашликлар ҳосиласидай тушунилса ва талқин этилса, айна муддаодир. Кези келганда, куйидагача қиёслаш фикримизни равшанлаштиришга ёрдам беради, деб ўйлаймиз: Эркин Воҳидов шеърятини ўз услубий йўналишига кўра ва руҳан Ҳамид Олимжонга; Рауф Парфи лирикаси ўз табиатига биноан Ойбек ва Усмон Носирга; Омон Матжон ва Маъруф Жалилнинг ҳаётининг мазмун билан йўғрилган, воқеабанд шеърлари Миртемир домланинг содда, самимий, дилкаш ва донишманд шеърятига; Чўлпон Эргашнинг гоят вазмин ва ўйчан тажрибалари Мақсуд Шайхзоданинг фикрчан ва фалсафий лирикасига ҳамоҳанг туюлади. Ана шундай маънавий маҳрамлик, руҳий қондошлик, бадий тахайюлнинг бепоёнлиги, "руҳий поённинг чексизлиги" жиҳатидан Абдулла Орипов замонамизнинг улуғ санъаткорларидан Ғафур Ғуломга яқинроқ туради. Ва биз, шу ўринда, устозу шогирдлар ўртасидаги ўзаро муносабатни фақатгина сийқаси чиққан адабий таъсир омили билан чегаралаб кўйишни истамаймиз. Дарвоқе, шуни ҳам унутмаслик керакки, ёшлик чоғларида ижодий-руҳий изланиш жараёнида ёппасига ҳамма-ҳаммадан эмас, балки туғма ўхшаш, руҳан, табиатан яқин истеъдодларгина ўзаро маънавий мулоқотга киришади. Хусусан, "Қандай чексиз эди руҳий поёнинг" мисрасидан шуни англаш мумкинки, устоз Ғафур Ғулом руҳий поённинг бепоёнлигини ҳеч ким Абдулла Ориповдай аниқ ва равшан тасаввур қилолмаса керак.

Абдулла Ориповнинг "Баҳор" шеърисида Шайхзода хаёлини васф этувчи маҳзун мисралар келади: "Беқиёс эди у шеър лочини! Хаёли бамисли Кўрагонийдек. Гар тарих эврилса, шуҳрат тожини Унга кийгизарди Султон Улуғбек. Балхдан ҳориб қайтган Алишер мисол Энди тўлғизганди чўккан давотин. Кетди пок бир сиймо. Теран бир хаёл Қолдириб дунёда ҳеч ўчмас отин. Бақою бебақо аён буюклик Ўтди сўнгги дамда бош эгиб куйи. Фақат билганидан қолмас Тириклик. Мана, гулга чўммиш Чиғатой буйи". Мақсуд Шайхзоданинг ўз замонида сиғмаган улкан иқтидорини ва бетакрор ижодий қисматини акс эттирувчи мазкур мисралар таъсирчан поэтик мундарижаси тўфайли хотирамизга ўрнашади. Табиийки, ушбу мисраларда ҳам самимий меҳр, ёлқинли муҳаббат ўз ифодасини топган. Лекин ёш шоир устозга эҳтиром туйғуларини ифодалаш билангина

чекланмаган. Шайхзоданинг тенгсиз ижодий жасоратини ҳамда аччиқ қисматини бир неча ёрқин мисра ва эсда қоларли деталлар орқали маҳорат билан умумлаштиришга эришган. Жудаям оғир ва машаққатли бир даврда унинг Мирзо Улуғбек образини ва фожиасини дохиёна севги ва куйинчаклик билан яратишини ёш Абдулла Орипов тўлиб-тошиб, тўлқинланиб куйлайди. Замонининг шафқатсиз чиғириғидан бир амаллаб ўтган ва беомон синовларга бардош берган санъаткор умрининг ва асарларининг асосий сабоқларини англашга ва англатишга интилади.

Устоз Абдулла Қаҳҳорга бағишланган атиги саккиз сатрли, бироқ жудаям теран фалсафий маънолар билан йўғрилган шеърда ҳам Абдулла Орипов поэтик умумлашмалар яратиш йўлидан боради:

*Йўллар оптимизда қолар эдилар,
Саҳролар қоларди чексиз, бетакрор.
Нега улар чексиз, десам дедилар:
Бу ердан ўтганди Абдулла Қаҳҳор.*

Шеърда улуғ санъаткорнинг мураккаб ҳаёт йўли ва ҳавас қилгудек ижодий толеи – умумхалқ муҳаббатига сазовор бўлган бахтиёр ижодкор тақдири рост ва ишонарли тасвирланган.

Абдулла Орипов буюк ёзувчи образининг халқ қалбидан қанчалар чуқур жой олганига урғу берган. Янада аниқроғи, халқ ва Абдулла Қаҳҳор муносабатларини чиройли ва таъсирчан акс эттирган. Яъни Ватан кенгликлари, она юрт саҳролари Абдулла Қаҳҳор сўзи туфайли чексиз, бепоён. Ватанимиз чўққилари ҳам Абдулла Қаҳҳор сўзининг қудратидан салобатли, сарбаланд, юксак!.. Гўзал ва ҳаққоний муболаға, шундай эмасми?!

Аён бўлдики, катта авлодга мансуб ёзувчи ва шоирлар образига мурожаат қилар экан, уларнинг номини шунчаки улуғлашни мақсад қилиб қўймайди. Аксинча, устоз адибларнинг ўзига хос ва бетакрор қиёфаларини бадиий гавдалантиришга ҳаракат қилади. Мазкур жиддий поэтик ниятни эса ёш издошлар устоз санъаткорлар ҳаёт ва ижод йўлининг бадиий-фалсафий таҳлили, уларнинг инсон сифатида ўзига хос хусусиятларини ва асарларнинг етакчи пафосини, муҳим қирраларини ҳаққоний ёритиш, маҳорат билан умумлаштириш орқали амалга оширади. Улар ҳақидаги теран мазмунли манзумалари оддий ва анъанавий бағишловлардай таассурот қолдирмайди.

Шоир мураккаб ва улуғвор умр йўлларининг нозик ва ҳассос поэтик таҳлилидан келажак учун зарурий хулосалар чиқаради. Умуман, 60-йиллар шоирлари, салафлар шеърини ва шахсияти ушбу шоирлар авлодининг келгуси тақдирига, адабий-маънавий улғайиши ва камолотга етишида мана шундай ижодий сабоқлар ҳамда ҳаётининг хулосаларининг умидбахш таъсири беқиёс эди.

Доно БЕКЧАНОВА

1985 йилда туғилган.
2002-2006 йилларда
Урганч Давлат уни-
верситетининг ўзбек
филологияси факуль-
тетини тамомлаган.
2011 йилда
Ўзбекистон Миллий
университети ўзбек
филологияси факуль-
тетининг магистр-
атура босқичига
қабул қилинган.
Ҳозирда “Замонавий
саёҳатномаларнинг
жанр хусусияти”
мавзусида илмий иш
олиб бормоқда.

ИККИ ҲИКОЯГА БИР НАЗАР

Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадий тафаккурнинг кўрки ва безаги сифатида қадрланадиган рамз, тимсол, мажоз каби бадий унсурлар асосида яратилган ҳикояларнинг турли шакллари кўришимиз мумкин.

Бугунги кунда рамз асосига қурилган шундай ҳикоялар борки, улар баъзи бир ҳажман катта асарлар кўламадан-да кенгроқ бўлиб, бутун бошли инсон руҳиятидаги нозик товланишу чигал жараёнларни ўз ичига қамраб олади.

Шу жиҳатдан қараганда, кейинги йилларда Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон ёзган ҳикоялар эътиборга лойиқ. “Тафаккур” журналининг 2009 йил 3-сонида адибнинг “Чилла” номли ҳикояси эълон қилинди. Ҳикоя қаҳрамони қирқдан ошар-ошмас, гуноҳ, разолат ва нодонларга тўла дунёдан чарчаб, ўз-ўзини таҳлил қилиш, ўзлигини англаш, қалби ва руҳини тозалаш, руҳий эркинликка эришиш, ҳеч кимга айта олмайдиган дардларидан фориғ бўлиш, ҳаловатини йўқотган кўнглига таскин бериш мақсадида, ер тагини ўзига ошён қилди. Томирларида Аҳмад Яссавий қони гупираётган қаҳрамон: “Бу дунёга нега келди-ю, қандай савоб ва гуноҳ ишлар қилди?”. Ушбу саволларга жавоб излади. Кўп китоблар ўқиди, таот-ибодатлар қилди. Ҳамма буюклар каби ҳаёт маъносини, яшашдан мақсад нелигини англашга интилди: “...Босиб ўтган ҳаёт йўлидан мазмун, қилган ишларидан мантиқ ахтаради, тақдирига битилгандан ташқари ҳеч бир иш бўлмаслигини билади, бунга ишонади, лекин сочилиб кетган ўйларини бир жойга тўплай олмагани учунми, ойдин хулосалар чиқара олмайди”.

Қаҳрамон ўзига макон қилган ўрасини “Чиллахона” деб номлайди. Чилла – рамзий поэтик образ бўлиб, маънан поклик тимсолидир. Шарқ мумтоз адабиётида унга кўп мурожаат қилинади.

Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон қаҳрамони: “Ҳақ йўлига кириб бўлмас, пок бўлмасанг” сўзларини ўзига шиор қилиб, чилла сақлади. Юмронқозикдай ер юзидаги хавф-хатарни сезди, “ҳалокатдан” қочиб, ер тагини ўзига макон қилди.

Ҳикояда қаҳрамоннинг онги, юраги ва бутун борлигини эгallaб олган бўғма илон – нафснинг оғир юкидир. Та-саввуфий адабиётда илон тимсоли – нафсни англатади. Аллома Нажмиддин Кубронинг қайд этишича: “Нафс ҳеч ўлмайдиган илондир. Афъо аталмиш заҳарли илон бунга яхши мисол бўла олади. Бу илон чопиб ташланса ҳам, боши кесилса ҳам, тўқмоқланса ҳам ёки териси бутунлай

шилиниб олинса, гўшти пиширилса ва ейилса-да, бир неча йил ўтгач, унинг терисига қуёш нури тегиши ҳамон ҳаракатлана бошлайди. Нафс ҳам худди шундай. Ўлган нафсга ҳаво, шаҳват ва шайтонлик оташи хуруж этса, дарров жонланиб, ҳаракат эта бошлайди”.

Қаҳрамон тавба қилиб, ризога юз тутди. Нафс розилигидан чиқиб, Ҳақ розилигига кирди. Тоат-ибодат ва тавба-тазарруси ила ҳам қалбан, ҳам руҳан покланди. Аммо, шундай бўлса-да, узоқ вақт чилла сақлаб аёли ва болаларини ёлғиз қолдиргани учун ўзини кечира олмади. Аёлининг машаққатларга тўла бўлган ҳаёти ва чеккан дардларида ўзини айблади: “...Шўрлик аёл бу йиллар ичида қишнинг оппоқ совуқларига ҳам, ёзнинг сап-сарик иссиқларига ҳам дош берди, эзиб ёққан қор ёмғирларни, дархтларни кўпоргудай қаттиқ келган довулларни, тандир каби қиздирган саратонларни бошидан ўтказди...”

Фарзандларидан узр сўради, аёлига таскин берди: “Яна озгина сабр қил, Ҳурматли киши айтганидай, бир куни ўзим ер бетига – ҳузуринга чиқиб бораман, қутилганидай бўлмаса ҳам, сал янгилиниб-тозаланиб чиқаман, иккаламизнинг орзуларимиз яна бир-бири билан қовушади, ҳаётимиз яна изига тушиб кетади... ҳар кечанинг наҳори бўлганидай, ҳар қишнинг ҳам баҳори бор... биз ҳали бахтли бўламиз...”

Ҳикоя жумбоқли яқунланади. Қаҳрамон ер устига чиқишга аҳд қилганида чиллаҳонасига тепадан шувиллаб майин тупроқ тўкила бошлайди... Жумбоқли яқун ўқувчини ўйлашга, фикрлашга ундайди. Шунга кўра, фикр ва хулосалар ҳам турлича бўлади.

Муаллифнинг фикрича, инсон қалби ва руҳининг поклиги учун курашиши лозим, нафсни енгиш ва инсоний хислатлар ила иймонга содиқ қолиб яшаш энг олий инсоний бурчдир. Эътиборга лойиқ жиҳати, ҳикоя Шарқ фалсафасига хос комилликни тарғиб этади. “Чилла” қаҳрамони моддий идеалга эмас, руҳоний идеалга интилади.

Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхоннинг “Шарқ юлдузи” журналининг 2010 йил 1-сонида эълон қилинган “Этақдаги кулба” ҳикояси эса “Чилла” дан анча фарқ қилади. Ҳикояда бевосита муаллиф тилидан баёнлар, тавсифлар, изоҳлар берилади, тасвирлар теранлиги билан ажралиб туради.

Бадий асарда қўлланилишига кўра рамзларнинг – рамз-образ, рамз-деталь, рамз-сюжет каби турлари фарқланади. “Этақдаги кулба” ҳикоясининг сюжети рамзлар асосига қурилгани билан эътиборли. Бир ўқишда яширин сирларини илғаш мушкул кечадиган бу ҳикоя – китобхонни чуқур мушоҳадага чорлайди.

Ҳикоя “жимжит” сўзи билан бошланади. Ва айнан ўша “жимжитлик”ка Девона ўзининг “ғалати”, “шубҳали” ва “кўрқинчли” хитоби билан раҳна солди: “Уйи куйган ким бор?.. Моли куйган ким бор?.. Бағри куйган ким бор?..”

“Қишлоқ сергак тортди, шубҳаланди. Зерикарли ва туссиз ҳаётига сал бўлса-да, бўлакча бир ҳаво киритиши мумкин бўлган бу сўздан қувонмади, аксинча, бироз кўрқинч босди, момақалдироқдек туйқус янграган бу товуш, албатта, уларга кўрқинчли ва шубҳали туюлди. “Ўлик”, “гунг” ва “диққанафас” Қишлоқда Девонанинг товуши кезар, жимжитлик шовқинидан том битган қулоқларга унинг товуши аллақандай ёқимли бир эпкини бўлиб кирар, ҳатто ширали эшитилар эди”.

Ҳикоянинг ана шу жойида муаллиф фикрини уққандай бўласиз. Биринчи муҳаббатдаги ҳайрат, ундан қолиши муқаррар бўлган қалб оғриғи, ўзликни англаш, ижод қилиш иштиёқи... Қуйилиб келаётган фикрлар ичидан энг тўғриси айна муаллиф назарда тутаётган жумбоқни топмоқ мақсадида уларни саралай бошлайсиз.

Қишлоқ – қиш бўлса қора совуқдан дийдираб, ёз бўлса саратондан жизғанаги чиқиб, баҳор келса бир нафас олиб, кузда эса бир нафас чиқариб, келгиндиларни кўриб кўникиб кетган, бепарволик билан зерикарли ҳаёт кечираётган рамзий макон.

Девона – ғалати, далли бир образ. Ҳикояда бу образга куйидагича таъриф берилди: “Ким бўлди бу одам? Уста бўлиб устага ўхшамайди, куйган уйларни бутлаб берай деса? Бой бўлиб бойга ўхшамайди, моли куйганларга суянчиқ бўлса? Табиб бўлиб табибга ўхшамайди, куйган бағирларга дори қўйса? Ким, ахир?.. Ғирт девона! Сўзи туришига, туриши сўзига уйғун келмайдиган дали!”

Адиб асарларида девона образига кўп мурожаат қилди. “Чилла” ҳикоясида

қахрамон ўзини девона деб атайди. Дунё адабиётидаги каби Шарқ мумтоз ва тасаввуф адабиётида ҳам қадимдан “телба”, “девона”, “дарвеш” сингари адабий образлар мавжуд бўлиб, бу образлар бошқаларга маънавий-маърифий илм улашувчи, ўзини Ҳақ йўлига бағишлаб, дунёдан юз ўгирган; бойликка беписанд қараб, инсоний шону шараф, ҳикмат ва маънавий тўқисликни ҳар қандай бойликдан афзал деб биладиган қаноатли, диёнатли шахслардир.

Ғалати товуш ва ундан ҳам ғалати сўзларга, эски замонлардан бери шу Қишлоқда яшайдиган, нотаниш бегонанинг қутилмаган жавоби – одамларни сергак торттирди.

Бегонанинг асарга кириб келиши ва жимжитлик пардасини чок-чокидан сўкиб юборган қутилмаган “ғийқиллаш” фикрларингизни тумандай тарқатиб, боши берк кўчага олиб киради, қутилмаганда худди чорасизлик домига тушгандай ҳис қиласиз ўзингизни. Гўё жавобсиз саволлар ичида йўлини йўқотган ва бу йўлни қайта топмоқ энди душвордай. Нега бу “ғийқиллаш” Қишлоқ бошига қўрқинч солди, хавотирга қўйди? Бепарволикни ўзига сифат қилиб олган Қишлоқни нега бу “ғийқиллаш” сергак торттирди? Ҳикояни ўқиш давомида руҳингиз ва онгингизни курашга чорлаб қўйганингизни сезмай қоласиз.

Ғийқиллаган эшикдан кўринган Бегонанинг жуссаси сизни янада ҳайратга солади, Бегонанинг қуюқ тўр ичра йилтираб турган кўзларидан нималардир дегиси келаётганини англаб, ҳикоя ичига яширинган маънони илғагандай бўласиз, “ўлиш осон ва текин бўлиб қолганидай”, аввалги фикрлардан осонгина воз кечасиз, ундан худди аввал сизга тегишли бўлмаган ғалати туйғу ва ғайришуурий фикрларни туясиз:

“Бегона худди гўрдан чиқиб келаётганга ўшарди: тириш босган юзида қон асари йўқ, ўсиқ қошларидан қулоқларигача, қулоқларидан елкаларигача, елкаларидан бурнию патила соқол-мўйловигача ўргимчак ин тўқиб ташлаган, кийимлари ҳам илвироқ. Юрганида ўргимчак тўрларини авайлагандай, оёғидан бошқа жойини кимирлатмасликка тиришиб юрарди”.

Бегона. Ким бўлди бу? Нега ҳовлисидан ўзига гўр қазиб, уйини мозор қилиб олган? Қандай куч уни тилсиз-забонсиз қилиб, ювинмаёк, кафанга ўранмаёк, гўрга киришга мажбур қилди? Бегона. Асли шу қишлоқликми? Бегона – шу ерлик киши, шу қишлоқнинг одамидир, балки? Эски замонлардан буён шу Қишлоқда яшаса-ю, ҳеч ким танимаса?! Бегона – кимлиги ҳатто ўзининг ҳам эсидан чиққан, бир тирик мурда.

Ҳикоядаги образлар, деталлар, ҳатто девонанинг: “Уйи куйган ким бор?.. Моли куйган ким бор?.. Бағри куйган ким бор?..” – деган хитоби ҳам рамзий бўлиб, асарни кўп маъноли бўлиши учун хизмат қилади.

Бегонанинг танаси ўргимчак томонидан “асир” қилинган, рамзларни талқин қилган мутахассисларнинг фикрига кўра, тана – руҳ маркази, ҳаёт кучлари маскани ҳисобланса, бош – ақл-идрок, ҳокимият рамзидир. Қўл – ҳукмронлик, куч, садоқат рамзи. Бурун – номус, қулоқ – сергаклик, соч ва соқол – ҳаётий куч-қудрат, бойлик рамзлари ҳисобланади. Бутун бошли танани ўргимчак ўз уясига айлантириб, бировнинг уйига, мулкига, ҳокимиятига, эркию озодлигига раҳна солмоқда, маънавий юксалишдан соқит қилиш бош мақсади. Бегонанинг “оғзини хиёл очиши” унинг яшашга бўлган истагидан далолат беради, ўз эрк-ихтиёри билан яшаш...

Девона Бегонанинг гапиришини узоқ кутди, сас чиқавермагач, ўзи бир нималар дегандай бўлди. Қишлоқ унинг гапини эшитмади, яқинроқ келишга ва бу Девона билан бу Бегонанинг гапларига қулоқ солишга юраги бетламади. Хўш, Девона нима деди? Нега муаллиф Девона ва Бегона ўртасидаги суҳбатни сир бўлиб қолишини хоҳлади? Бу қандай гап эди? У гапдаги дард Девонаникими ёки Бегонаники? Балки, Қишлоқ дарди, балки, инсоният дардидир?! Ҳикоя мазмунини очадиган калитни шу жойда йўқотиб қўясиз. Турли хил саволлар гирдобига ташлайдиган бу воқеа – жумбоқ. Сир фақат Девона ва Бегонага маълум. Ўқувчи эса фикрлашдан, мушоҳада юритишдан, турли хил ўй-хаёлларга берилиб, ҳикоянинг асл моҳиятини англашга бўлган ҳаракатдан чарчамайди.

Девонанинг Бегонани ис босган қулоғига ўкириши ва ихтиёрсиз қимирлашдан чирт узилган ўргимчак тўрлари ечимсиз саволлар ва қарорсиз фикрларга калит ва-зифасини ўтайди. Аммо тагин, Бегонанинг ўз гўрига кириб кетиши, Қишлоқнинг яна

жимжитлик чуқурига чўкиши ўқувчини тубсиз ўйлар қаърига ташлайди: “Девона кетди. Жар ҳам солмай қўйди, орқасига ҳам қарамади, Қишлоқда қандай тўсатдан ва билинтирмай пайдо бўлган бўлса, шундай тўсатдан ва билинтирмай йўқолди. Бегона яна эшигини ғийқиллатиб... гўрига кириб кетди. Қишлоқ тагин жимжитлик чуқурига чўқди. Бу сирли-жумбоқли манзара кўзлардан тез ўчгани сингари эслардан ҳам тез ўчди. Худди аслида бўлмагандай...”

Рамз асосига қурилган ҳикояларнинг афзаллиги, ундан ҳар бир ўқувчи ўзича, ўзининг ҳаётидан, дунёқарашидан келиб чиқиб, хулосалар қилишидадир. Ўқувчи муаллиф назарда тутган фикрларни англай олиши ёки англамаслиги ҳам мумкин.

Рамзий ҳикоялардаги хулосалар бир эмас, бир нечта бўлиши табиий. Девонанинг бу келиш ва кетишида инсоннинг туғилиш ва ўлиш орасидаги машаққатларга тўла ҳаёт йўли, кураши, фикр ва ғоялари акс этгандир, балки?! Балки ҳикояда ўтмишда зулмдан озор чеккан халқларнинг аччиқ қисмати тасвирлангандир?!.

Бадий адабиётнинг зиммасига юклатилган улкан вазифалардан бири – инсонлар кўнглини поклаш, руҳини ғуборлардан тозалашдир. Чунки покиза кўнгил ва тоза руҳ бўлган кишидагина эзгуликка, яхшиликка, олийжанобликка майл юзага келади. Тоза руҳ ва покиза кўнгилни қарор топтириш, шакллантириш учун ҳар бир одам покланиш йўлини ўташи лозим. Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон асарларининг бош ғояси инсон кўнглини поклаш, маънавиятини юксалтириш, гўзал хислат ва фазилатлар эгаси бўлиб, яхшилик йўлидан юришдир. Адибнинг “Чилла”, “Этакдаги кулба” каби ҳикоялари бугунги адабий жараёнда ўзига хос, ноанъанавий, бир-бирига ўхшамаган ва бир-бирини такрорламаган гўзал асарларнинг майдонга келаётганини кўрсатади.

Жалил ҲАЗРАТҚУЛОВ

1946 йилда тугилган. Тошкент Давлат университети Шарқ тиллари факультетини тугатган.

Ғ.Соидийнинг “Даҳшат” повести, М.Дидеварнинг “Сеҳрли Техрон” романи ва яна бир қанча форс ёзувчи ҳамда олимларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган. 1995 йилдан буён Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтидаги форс тилида ёзилган қўлёзмаларни ўзбек тилига ўгиришда фаол иштирок этмоқда.

АДИБНИНГ МУҲТАШАМ “УЛУҒ САЛТАНАТ”И

Адабиётнинг бош мавзуси – Инсон эканлигини яхши билмиш. Шу нуқтаи назардан қараганда, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти лауреати Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” тетралогияси Соҳибқирон Амир Темур мавзусини ёритиб беришга бағишланган кенг қамровли бадиий полотнодир. Ушбу асарни ёзишга киришар экан, адиб табаррук устозлар Виктор Гюго, Лев Толстой, Абдулла Қодирий, Ойбек, Пиримкул Қодировларнинг ижодий тажрибаларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Унинг олдида халқимизнинг буюк фарзандини ўзининг бутун мураккабликлари ва зиддиятлари билан тасвирлаб бериш вазифаси турарди. “У (яъни Амир Темур – **Ж.Ҳ.**) ҳақда кўп кунт ва меҳнат сарф қилиб эпопея шаклидаги йирик асарнинг яратилиши ҳаёт талаби бўлиб қолди. Бу вазифани бажариш ёзувчи Муҳаммад Алининг зиммасига тушди”, деб таъкидлайди академик Матёкуб Қўшжонов “Ёзувчи камолотидан далолат” номли мақоласида.

Тарихий шахс ҳали бадиий асар қаҳрамони дегани эмас. Амир Темур деганда, биз ҳамиша отда юрадиган, ҳарбий юришлар соҳиби, фотиҳ, йигирма етти мамлакатни мусахар қилган, совуту дубулғага ўралган бир саркарда кўз олдимизга келади. Соҳибқирон Амир Темур ҳақида жаҳонда ёзилган китобларда унинг сиймосига, асосан, мана шундай ракурсдан қаралади. Афсуски, бу Соҳибқиронга бир ёқлама ёндашишлар натижасидир.

Муҳаммад Али Амир Темурга бундай қарашлардан ўзгача, яъни Соҳибқироннинг мустақил Ватанида унинг тимсоли янгича талқин этилаётган нуқтаи назардан, яъни *ҳақиқат* (таъкид бизники – **Ж.Ҳ.**) юзасидан ёндашишга ҳаракат қилди. Соҳибқироннинг кам ёритилган оилавий ҳаёти, хонадони, фарзандлари, келинлари, ҳарам аҳли, улар орасидаги инсоний муносабатлар адибни жуда қизиқтиради, ўқувчини ҳам, албатта. Адибнинг ўз асарида Амир Темурни, аввало, *Инсон сифатида* кўрсатишга бел боғлагани диққатга сазовордир. Бу адабиётимизда, ҳатто жаҳон адабиётида ҳам Амир Темур сиймосини бадиий талқин этишда мутлақо янгича йўл, янгича ёндашиш намунаси.

“Улуғ салтанат” тарихий тетралогиясида (ҳозирча уч китоб – “Жаҳонгир Мирзо” – 2003, “Умаршайх Мирзо” – 2006, “Мироншоҳ Мирзо” – 2010 ўқувчилар қўлига етиб борди, уч китоб нашр этилгани улар ҳақида дастлабки хулоса сифатида фикр юритишга бизга асос беради. “Шоҳрух Мирзо” номли тўртинчи китобни ҳам яқинда тугалланганини эшитдик). Соҳибқироннинг давлат тепасига келиши жараёнлари,

давлатнинг шаклланиши, Амир Темурнинг буюк шахс сифатида камол топиши, Турон салтанатининг қудратли давлатга айланиши, юрт муҳофазаси ташвишлари, шимолий сарҳадларни мустақкамлаш, қисқаси, милодий 1370-1399 йиллар воқеалари қамраб олинган. Романларда, иложи борича, юқорида айтиб ўтилганидек, Соҳибқироннинг оилавий ҳаётини ёритишга ҳаракат қилинган. Мақсад – унинг ибратли инсоний фазилатлари, намуна бўлгулик ҳаёти лавҳаларини ўқувчиларимизга етказиб беришдир. Ахир, дунёда саркардалар, давлат арбоблари кам ўтганми, нега ҳануз Амир Темур шахси барча замонлар ва халқларни ҳайратга солиб келади, унинг оҳанрабои ни-мада, деган савол туғилади. Бунинг сабаби, фикримизча, бобомизнинг монанди йўқ жаҳонгирлигидан ташқари, “Буюк Инсон” деган тушунча – мезонга тўла жавоб бера олган сиймо эканлигидадир. Ёзувчи тетралогияда асосий диққатни ана шу улуғ гоёга қаратади.

Одатда, тарихий мавзуда асар ёзадиган ёзувчининг икки хил ҳолатда қалам юргизиши мураккаб кечади. Биринчиси: агар ёзилаётган мавзу ҳақида манбалар, китоблар кам бўлса. Шу сабабли, тарихий манбалар ёритилаётган давр ҳақида етарли хулоса қилиш имконини бермайди. Иккинчиси: агар ёзилаётган мавзу ҳақида манбалар, китоблар, тадқиқотлар ҳаддан зиёд кўп бўлса...

Муҳаммад Али айнан мана шу иккинчи ҳолатга рўбарў келди. Соҳибқирон ҳақида жаҳоннинг турли тилларида ёзилган манбалар, тадқиқотлар ва китоблар кўп. Буларнинг бари кўп мутолаани талаб этади. Уларнинг муҳимлари, албатта, Амир Темурнинг ўзи буюриб ёздирган ва кўриб маъқуллаган, Амир Темурнинг қутлуғ назаридан ўтганлиги билан қимматли бўлган муаррих Фиёсиддин Алининг “Ҳиндистон ғазовоти кундалиги”, Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” китоблари. Улар бирламчи манбалар ҳисобланади. Кейин яратилган китобларнинг деярли барчаси мазкур икки асарга суяниб ёзилган. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” номли қомус даражасидаги асари шу маънода жуда ибратлидир. Ёзувчи бу асарларни ўрганиш асносида, халқимизнинг XIII-XV асрлар турмуш тарзига оид турли хил материаллар, этнография, айниқса, Турон, Хуросон, Эрон, Озарбайжондаги шаҳарлар географияси, тил муаммолари, ҳарбий ва диний атамалар, кийим-кечаклар, маиший ҳаёт ҳақидаги хилма-хил маълумотларни тўплади ва ўз асарларида унумли фойдаланди. Муаллиф Соҳибқирон фатҳ этган 27 давлат тарихигина эмас, балки улар ҳукмдорларининг ҳаёти, уларнинг ўзаро алоқалари, турмушининг иқир-чиқрларини ҳам ўрганиб чиқди, бундай синчковлик тарихчиларни ҳам ҳайрон қолдиради. Адиб ўз мақолаларидан бирида, тарихий мавзуда асар ёзиш – икки карра ёзувчи бўлиш демақдир, деб ёзган эди. Шу сабабдан ҳам, романларни ўқиганда, муаллифнинг тарихни қанчалар чуқур билишига гувоҳ бўламиз.

Муҳаммад Али ижод йўлининг бошиданоқ тарих мавзусига меҳр қўйди. Соҳибқирон Амир Темур мавзусига ҳам ўша даврлардан бери мурожаат этиб келади. “Қадимги кўшиқлар” (1967-1968) туркумида шоир айрим шеърларини шу мавзуга бағишлаганди. У пайтлар Соҳибқирон номига табу қўйилган бўлса ҳам, муаллиф Амир Темур ҳақида дадил фикрлар айта олди. Чунончи, “Гумбаздаги нур” (1967) достонида Амир Темур образи чизилди (*Жаҳонгирнинг кўз ёшларин ҳам, Артиб қўяр ўзгалар энди...*), Жаҳонгир мақбарасининг қурилиш саналари, XV аср Самарқанд манзаралари эсда қоларли тасвирланган. 1989 йилда ёзилган “Сарбадорлар” роман-диалогиясида яратилган 24-30 ёшли Темурбек ўзбек бадий насрида Соҳибқироннинг биринчи тўлақонли образи эди. Маълум тажриба орттирилганидан сўнг, адибнинг “Улуғ салтанат” тарихий эпопеясига қўл уриши табиий ҳол эди, албатта.

Амир Темур даври тарихимизнинг олтин даври бўлиб, жуда бой қатламдир. Уни даст кўтариб, туб-тубига назар солиш, қат-қатини синчиклаб кўриб чиқиш, роман концепцияси талаб қилган даражада образлар, воқеалар, шахсларни саралай билиш, ҳам тарихий ҳақиқатга, ҳам бадий ҳақиқатга мос равишда ҳаммасини бир чизикқа тизиб, ягона сюжетга едириб юбориш ёзувчидан катта маҳоратни, улкан ёзувчига хос заҳматкашликни талаб этади. Бунга фақат ёзувчилик салоҳиятигина эмас, балки катта олимларга хос мушоҳада-тафаккур ҳам зарур. Мамнуният билан айтиш керакки, Муҳаммад Али бу талабларга муваффақият билан жавоб бера олган. Романлар тили

жуда ҳам чийралиб ишланган, арабий-форсий ибораларни билиб ўз ўрнида қўллайди, ўқиганда тишга тегадиган сўзлар қарийб учрамайди, айна пайтда, ўша давр колоритини яққол кўрсатиб беради, янгича тузилган иборалар, жуда кўп топилдиқ сўзлар, тиниқ тасвирлар ўқувчига завқ бағишлайди. Ўқувчи уларни ўқиб, ўзини ўша замонларда юргандек, воқеаларни эса ўз кўзи билан кўриб тургандек ҳис қилади.

Авалло, асарларнинг архитектуроники жуда ўзига хослигини айтиб ўтиш керак. Муаллиф Амир Темур мавзусини ёритишни мақсад қилар экан, унинг даврини тўртга бўлиб, ҳар бир даврга бир китоб бағишлайди ва уларни Соҳибқироннинг ўғиллари номи билан атайди. Бунда, демак, мазкур асарлар бош қаҳрамонлари шу ўғиллар экан-да, деган хулоса чиқмаслиги керак. Ёзувчининг мақсади бўлак. Тетралогияда асосий диққат бош қаҳрамон Амир Темур сиймосига қаратилган.

Адиб талқинида Амир Темур нафақат улуғ саркарда, айна пайтда, фаолияти халқимиз тарихи зарварақларини безаган табаррук Инсон, жуда ҳам мард, ҳақиқатни ёқлагувчи, адолатпеша, ёлғонни ёмон кўрувчи, бир сўзли, оқибатли Шахс сифатида кўз олдимизда жонланади. У кечирмоқ ҳам Оллоҳнинг бир инояти, деб ҳисоблайдиган улуғ зот. Бировга ёмонликни раво кўрмайдиган қалб эгаси. Шунинг учун ҳам у, “Тузуқлар”да айтилганидек, ёмонлик қилганларни ўз ёмонликларига топширади ва бундайлар билан олишиб вақтни беҳуда кетказмайди. Масалан, Шибирғон ҳокими Зиндачашм Опардий тўрт марта хиёнат қилганида ҳам кечиради, яъни ёмон йўлдан қайтар, дўст бўлиб кетар, деб умид қилади. Тўхтамишхонни ҳам тўрт марта кечириб, қўллаб-қувватлайди... Душманни ҳам дўстга айлантириш, Соҳибқироннинг эзгу одатларидан бири эканлиги тетралогияда ишонарли акс эттирилган.

“Жаҳонгир Мирзо” романида ёзувчи юрт учун ҳам, салтанат учун ҳам, Соҳибқирон учун ҳам жуда нозик ва қалтис бўлган вазиятни усталик билан қаламга олади. Милодий 1376 йил. Вазият чиндан нозик: Соҳибқирон илк набирасининг, яъни валиаҳд Жаҳонгир Мирзо билан келини Хонзода хоним оиласида туғилажак зурриётнинг дунёга келишини интиқлик билан кутмоқда... Лекин шу палла Жаҳонгир Мирзонинг кутилмаганда бетоб бўлиб “азиз бошларини ёстикдан ололмай” қолгани маълум бўлади. Бетоб Жаҳонгир Мирзо “Боғи Нақши жаҳон”да ётибди, оғироёқ Хонзода хоним эса Сароймулкхоним ҳузурда “Боғи Чинор”да... Бунинг устига Қамариддин деган мўғул амири ўз тўдалари билан Андижонга ногаҳонда бостириб кириб, вайронгарчиликка йўл қўяётганлари хабарини етказадилар. Ёзувчи шундай танг вазиятда уч ўт ўртасида қолган Амир Темур руҳиятини ёрқин тасвирлашга эришади. Соҳибқироннинг бир тарафдан бетоб валиаҳд ўғлини, иккинчи тарафдан биринчи набира тухфа этгани кўз ёрай деб турган суюкли келинини шундай ҳолда ташлаб кетгиси келмайди. Лекин, Ватанга душман бостириб кирган эди: *“...шу палла бирдан кўз олдида Қамариддин одамларининг Андижонда кайфу сафо қилиб юрганлари жонланди.... Фавқуллода келган ғазабдан кўзларига қон қуюла бошлади! Ёт оёқлар она тупроқни топтаб юрибди... **Ватан баридан муқаддас!** (Таъкид бизники – Ж.Ҳ.) Ҳа, душман изини қириб ташлаш керак!.. Жетага юриш қилиш зарур! Жетага! Жетага!..*

Чоршанба кун Турон султони Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари бетоб Жаҳонгир Мирзони табибларга, табибларни эса Оллоҳга топшириб, катта қўшин бошида Самарқанддан жўнаб кетди...”(Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Биринчи китоб. “Жаҳонгир Мирзо”. 314-бет).

Бу ерда Амир Темурнинг ватанпарварлик туйғулари сўз билан эмас, ҳолат, важоҳат тасвири билан кўрсатиб берилган. Адабиётнинг вазифаси ҳам – шу аслида. Жангга кетаётиб, кўз ёриш арафасида турган келинини авайлаб, Жаҳонгир Мирзо бетоблигини ундан яширишни, келинига эса куёвини жангга кетган қилиб кўрсатишни Сароймулкхонимга тайинлаши ҳам Соҳибқироннинг нақадар меҳрибон инсон эканини намойиш этади. Умуман, Соҳибқирон образи романдан романга динамик равишда ривожланиб боради.

Ёзувчи темурий маликалар сиймоларини тасвирлашда ҳам моҳирлик кўрсатади. Шунини айтиш жоизки, жуда кўп тарихий шахслар, чунончи, Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Муҳаммад Султон, Султон Ҳусайн Мирзо, Соҳибқирон эгачиси Қутлуғ Туркон оқа, хотинлари Туман оқа, Тағой Туркон оқа; қизи

Султон Бахт бегим, келини Хонзода хоним, Чўлпон Мулк оқа ва бошқалар мазкур тетралогия туфайли адабиётимизда илк бор бадиий қаҳрамонлар сифатида намоён бўлдилар. Шу пайтгача уларнинг бадиий образлари адабиётимизда яратилмаганди. Опа Қутлуғ Туркон оқа билан ука Амир Темур муносабатлари халқимизда мавжуд бўлган опа-укалар ўртасидаги меҳрибончилик, қайишиш, авайлаш, бири-бирига чексиз ҳурматга ёрқин мисолдир. Айниқса, бу нарса “Умаршайх Мирзо” романининг олтинчи бобида Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг оғир мусибатда қолган Амир Темурга эгачисининг берган далдалари, озор еган кўнглини кўтариб қилган насиҳатлари таърифларида яққол кўринади: “Оҳ, Жаҳонгир Мирзо ўғлим келғонида эрди, тожу тахтини ҳам олсунлар эди мендан!.. Олсунлар эди!... Рози эдим!!! – деб юборди ҳасратда Амир Темур.

– Йўқ, Амир Соҳибқирон! Бу ношукурчилик бўладур, – Қутлуғ Туркон оқанинг бодом қовоқлари уюлди. – Тавба деб гапирмоқ керак, шукур қилмоқ керак. Бундай сўзларни сира айтмасунлар, сира айтмасунлар! Сизга ярашмайду. Эсингиздаму, Қуръони каримда: “Оллоҳдан унинг ўзи қилган иш ҳақида сўралмайду...”, дейилган. Ҳамма нарса Оллоҳнинг мулки, бизлар ожиз бандалармиз, холос. Худойимнинг қаҳри келиб бу кунимизни ҳам кўп кўрмасун тағин? Тавба деб гапирсунлар, шукур этсунлар!

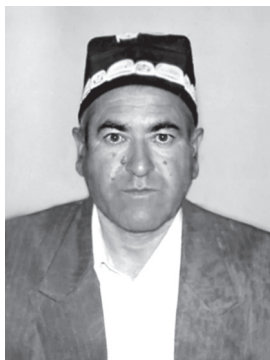
– Тавба қилдим, тавба қилдим!.. – деб юборди Амир Темур маҳзун бир ҳолатда...” (Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Иккинчи китоб. “Умаршайх Мирзо”. 59-65 бетлар).

Маҳди улё Сароймулкхоним ўзининг бутун умрини, ақлу заковатини, кўрку ҳуснини, роҳату фароғатини Амир Соҳибқиронга бағишлаган, салтанат ривожи йўлида фидо қилган мўътабар аёл тимсоли. У бутун сарой ҳаёти, турмуш тарзини идора этади, айтиш мумкинки, ҳамма нарсага масъул. Романда тасвирланишича, катта малика саройда бўладиган майда-чуйда нохушликларни Соҳибқиронга билдирмайди, набиралар тарбияси билан машғул бўлади.

Хоразм маликаси Хонзода хоним ажойиб тақдирли аёлларимиздан бири, у жудаям гўзал, ёрига меҳрибон, лекин ўн гулидан бир гули очилмай сўлган фаришта. Тетралогияда Амир Темурнинг келинига бўлган чексиз ҳурмати, уни авайлаши, кўнглига қараши, бошқаларнинг ранжитишига йўл қўймаслиги жуда ишонарли тасвирланган. Хонзода хоним ҳам Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, менинг учун фақат Соҳибқирон билан маҳди улё хонимойим Сароймулкхоним бор, дейди ва уларга суянади. Бу туйғу “Мироншоҳ Мирзо” романидан олинган куйидаги парчада яққол кўринади. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, етти йил ўтиб, ўзидан етти ёш кичик Мироншоҳ Мирзога узатилган Хонзода хоним ҳаёти машаққату укубатларда кечди. Мироншоҳ Мирзонинг ўринсиз даъволарига, баъзан ҳақорат даражасида айтган сўзларига, малика шундай жавоб беради: “*Нечоғлиқ ҳақорат сўзларини эшитсам ҳам, тақдиримдан нолимаймен! – деди кўз ёшлари бирдан қуриган Хонзода хоним мағрур бошини кўтариб. – Мен Хоразм маликаси, Султон Муҳаммад Ўзбекхоннинг набирасимен! Неки қилсам, мен учун дунёда энг азиз ва улуғ зот муҳтарам Соҳибқирон ҳазратлари учун қилдим! Хор бўлсам ҳам, унинг учун хор бўлдим! Улуғ Амир қалбини қийнаган фарзанд доғини кетказиш, Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин суюкли келини тақдирини ўйлаб, ҳеч кимга кўзи қиймай, ўз бағридан чиқаргуси келмай чеккан яширин азияту изтиробларини енгиллатай деб, ўн беш йилдирки, ўзимни шу қоп-қоронғу зиндонга отдим! Била туриб, иложининг борича ўзимга жабр қилдим!..*” (Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. Учинчи китоб. “Мироншоҳ Мирзо”. 413-414 бетлар).

Биз дарҳол бахти юришмаган, фожию мусибатларга бўйин эгмаган, Соҳибқироннинг нуфузли келини Хонзода хонимнинг мағрур сиймосини тасаввур этамиз ва кўнглимизда унга нисбатан раҳмдилликдан кўра, кўпроқ юксак ҳурмат, эҳтиром туйғулари уйғонганини сезамиз.

Тетралогияда қаҳрамонлар ё одати, ё сўзи, умуман характери билан бири-бирдан ажралиб туради, уларни сира адаштириб юбормайсиз. Бу ёзувчининг ўз қаҳрамонларини характер, тип даражасига кўтаришга, образларни пухта ишлашга алоҳида аҳамият берганини кўрсатади.

**Турсунбой
БОЙМИРОВ**

*1949 йилда туғилган.
Қарши Давлат
институтининг
бошланғич таълим
методикаси
факультетида таҳсил
олгач, узоқ йиллар
маориф соҳасида
хизмат қилган.
Унинг “Изтироб”
ҳикоялар тўплами,
“Балои бад”, “Ё,
отамнинг қўли”,
“Раиснинг ули”,
“Дўстлар қаҳқаҳаси”
(таржима) номли
ҳажвий китоблари
нашр этилган.*

ОШҚОВОҚ

Ҳажвия

– Энди тоза ҳавога чиқайлик, хона ичи қизиб кетди, – деди Неъмат ака ўтирганларга.

– Тўғри айтасиз, – Неъмат аканинг таклифини маъқуллади Йўлдошбек. – Устознинг боғини томоша қилайлик. У ер анча салқин.

Бу гап дастурхон теварагида ўтирганларга ёқиб тушди. Ҳосилини кўтаролмай турган анорлар, шафтолилар, нашватилар меҳмонларнинг кўнглини яйратди.

– Ҳам деҳқонсиз, ҳам боғбонсиз, Турсунбой. Бу ҳосиллар меҳнатсиз бўлмайди. Яшанг! Шунча еримиз бўлганда бозордан ҳеч нарса сотиб олмасдик. Бай-бай, яшанг! – деди ҳаяжонланган Неъмат ака.

– Еримиз унумсиз, тупроғи қизил ва шўр. Ёзда уч куннинг бирида сувлаб турмасангиз, ниҳолларнинг ҳолига вой. Ҳар баҳорда гўнг солишдан чарчамаймиз, – дедим мен нолиган бўлиб.

– Эҳ-ҳей! – Йўлдошбек томорқанинг бир четини эгаллаб ётган ошқовоқ палагига кўзи тушиб ҳайратланди. – Нима бало, бозорни ошқовоққа тўлдирмоқчимисиз? Ҳай-ҳай, ғовлаб кетибди-ку?! Қўй кўрмаган бўлсак ҳам қий кўрганмиз. Бир холам бор, ошқовоқнинг пири. Ҳар тупидан етмиш, саксон дона ҳосил олади. Шундай ошқовоқ бўладики, бир киши кўтаролмайди. Ўша хола-нинг жиянимиз-да!

Йўлдошбекнинг гапида жон бор. Икки йилдан бери томорқага ошқовоқ уруғини экиб, кўнгилдагигек ҳосил ололмаймиз. Дарахтлар соясида бу йил янаям ғовлаб кетди.

– Эй ука, ўртанган юракни... Қўйинг, – дея нолишга ўтдим. – Ўтган йили ерни дориланган эдик, шу зиён қилдим, билмадим, ҳосил тугунчаларидан нишон йўқ.

– Боваларимиздан қолган урф-одатларни ҳам эслаб турасизми? Яна, бош чайқайсиз. Урфларимизга ҳам озгина эътиқод қилиш керак. Ҳалиги ошқовоқнинг пири бўлган холам ерга уруғ ташлаётганда, тошдек кўпайсин деб қўйинини майда тошга тўлдириб олади. Сизам, бир ҳовуч майда тошни липага уриб, еганимдан ошиб қолсин, ошна-оғайни ташиб қолсин деб, тупроққа уруғни кўммайсизми, – деди Йўлдошбек афсусланиб. –

Ҳали ҳам кеч эмас, урф-одатнинг униси бўлмаса, буниси. Қариялар пайвандлаш дейдими-ей, “сол-сол” дейдими-ей. Шунақа қилиш керак.

Йўлдошбекнинг таклифи мени анча довдиратиб қўйди. Саксонга кирган онам бор. Алқисса, у кишидан ҳам шу тўғрида бир оғиз сўрамабман-а.

– Эй, бундай удумлар кўпдан унутилган эди. Хаёлга кептими. Уруғ кўқарса, ҳосил беради деб ўйлаганмиз-да! – дедим юзта ошқовоқни дарёга оқизиб қўйган кишидек хижолат чекиб.

– Холамнинг бир ҳамсояси бор. У киши ҳам ошқовоқнинг пири. Палак гулга ўтиргач, исириқ тутунига лозимини тутиб, палак оралаб “сол-сол” қилади. Кўрибсизки, қишда ошқовоғини уйга сиғдирилмай ётади, – деди Йўлдошбек ҳамроҳларига.

– Тўғри, – гапга қўшилди Неъмат ака, – “сол-сол” одатини оиланинг тўнғич қизи ёки кўп болали аёл ўтказади.

– Ака! – Йўлдошбек жонланди. – Бизнинг қишлоқда пайвандни эркаклар амалга оширади. Шу ишни мен қилсам, розимисиз?..

– Розиман, – дедим беихтиёр. – Ҳарқалай, икки юзта бўлмаса ҳам, ўттиз-қирқта ошқовоқ чиқса зиён қилмас.

– Э, менинг пайвандимдан кейин роса бир мошин ошқовоқ чиқмаса, иккинчи бу ишни қилмайман, – деди Йўлдошбек ғайратланиб.

– Насиб денг, насиб денг, – дея Неъмат ака кўзойнагини арта туриб гапга аралашди. – Бу палакнинг юздан ошиқ навдаси-қўли боров. Бу тонна-тонна ошқовоқ деганими? Бозорга чиқарса, фалон пул.

Неъмат аканинг ҳаяжони менга ҳам кўчди.

– Бир мошин ошқовоқ сизники, – дедим Неъмат акага, – Шаҳрисабзга ўзим элтиб берганим бўлсин.

– Янгангиз хурсанд бўлади. Ошқовоқ сомсани ёқтиради. Ундан кейин витамингайм бой...

– Неъмат ака, – дедим ҳазилу чин аралаш, – мана қўшнилари ҳам кузатиб турибди. Йўлдошбек бу янгиликнинг муваффақиятига ишонтирса, шу бугун бутун қишлоққа жорий бўлади.

– Оббо, Турсунбой! Агар ошқовоқ эмас, хашак керак бўлса, бизлар уйга киримиз. Ана палагингиз, – дея ранжиган бўлди Йўлдошбек.

Гўё юзлаб ошқовоқдан қуруқ қолаётгандек, қўшнилари:

– Пайванд қилсин, пайванд қилсин, – деб чувиллашди.

Мен ҳам шоша-пиша:

– Шермат! Пичоқни олиб кел!.. – дедим.

– Пичоқ керак эмас, – эътироз билдирди Йўлдошбек. – Мен суннат қилмоқчи эмасман. Этик борми?

– Этик билан ҳам пайванд қилиб бўларканми? – ҳайрон бўлди Неъмат ака.

– Йўлдошбек, “сол-сол” қилсангиз бўлмайдими? – деди Неъмат ака ошқовоқ палагининг пайванд бўлишига ишонқирамай.

– Ака, кўпчиликнинг олдида хафа қилманг... – деди Йўлдошбек салгина ранжиб.

– Айтинг, этикни олиб келишсин.

– Шермат! Этикни олиб кел!

Бошқа гапга ўрин қолмаган эди. Неъмат ака вазиятни юмшатишга ҳаракат қилди:

– Қўйинг, Турсунбой, Йўлдошбек билан тортишманг. “Сол-сол” қиладими, пайванд қиладими, қилаверсин.

Бир чеккада Йўлдошбекнинг ишини томоша қилиб турдик. Айниқса, қишлоқдошларим қизиқиш билан кузатишарди. Йўлдошбек Эроннинг катта резин этигини кийиб, палак оралашга тушди. У ошқовоқ навдаларини резин этикнинг то-вони билан эзар экан, худди болаларга дарс бераётгандек:

– Пайванд қилдим, эшитяпсизми, пайванд қилдим, – деб такрорлаб турди.

Йўлдошбек терга ботиб палак орасидан чиқар экан:

– Неъмат ака айтганидек, худо насиб қилса, ҳосилини журт-жаҳонга сиғдиrolмайсиз. Ҳали кўпларнинг ичи куяди... – дея кулиб қўйди.

Неъмат ака ҳам уйига бир мошин ошқовоқ тушириб олган бозорчидек хурсанд. Шу пайт хотиним чақриб қолди:

– Чалоб қилдим, уйга кирингизлар...

Орадан кун ўтмай ҳовлидаги ошқовоқ палагининг ранги кетиб, сўлий бошлади. Онам, хотиним ва болалар олдида ўғри мушукдай алпанг-жалпанг қиладиган бўлиб қолдим. Гўё улар, назаримда, “ҳа, ошқовоқ бойвачча” деётгандай. Гоҳ бе-хосдан кулиб юбораман. Хотинига ошқовоқнинг витаминга бойлиги ҳақида ҳикоя қилаётган Неъмат ака хаёлимда жонланади. Оҳ, Неъмат ака...

Уч кундан сўнг укам келди. Кайфияти муррик.

– Тинчликми? – хавотирланиб юзига боқдим.

– Шу шогирдингиз дўстми, душманми?

– Нимаиди?

– Э, ошқовоқлар...

– Нима, сен ҳам пайванд қилганмидинг? – хавотир аралаш ҳайрон бўлиб унга қарадим.

– Битта мен эмас, бутун қишлоқ...

– А?!

Мен унсиз кулар эдим. Укам менинг йиғлаётганимни ҳам, кулаётганимни ҳам англамасди, қошларини чимириб боқиб турарди.

Куз охирлаб қолганда Неъмат акадан хат келди. Ҳол-аҳвол сўралгандан сўнг, ошқовоқ эслатилган эди. Янгам янги тандир қурибди. Тўлиб-тошиб борсак, ошқовоқ сомса ёпиб берар эмиш.

– Оҳ, Неъмат акажон, эски ярамни янгиламанг...

